

Бахтиёр ИСОҚОВ
Наргиза ИСОҚОВА

НАВРЎЗ -
МУСТАҚИЛЛИК
БЕРГАН НЕЪМАТ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
НАМАНГАН ВИЛОЯТ «КЕЛАЖАК НУРИ» НОДАВЛАТ
НОТИЖОРАТ ТАШКИЛОТИ

Бахтиёр ИСОҚОВ
Наргиза ИСОҚОВА

НАВРЎЗ – МУСТАҚИЛЛИК БЕРГАН НЕЪМАТ

Асрлар бағридан келган шодиёна, башариятнинг боқий байрами, улкан маънавий кўзгу, ғурур ва ифтихор манбаи, анъаналарни абадиятга айлантирган айём – Наврўз байрамига бағишлаб ўтказиладиган тарғибот-ташвиқот жараёнида фойдаланиш учун услубий қўлланма

«НАМАНГАН» нашриёти
2017 йил

УЎК: 821.512.133.9

КБК: 84(5Ў36)7

И – 1

Байрамлар қадим-қадим замонлардан турли-туман этнослар маънавий эҳтиёжи сифатида аста шаклланган, муайян мафкуравий вазифаларни бажариб келган. Аждодлардан ҳозирги ҳамда келажак авлодларга маънавий мерос тариқасида минг йиллар мобайнида ўтиб келаётган ва амалда башариятнинг боқий байрамига айланиб улгурган «Наврўз» муқаддас анъанавий айёмлар тоифасига киради.

Мазкур ўқув-услубий қўлланма Наманган вилояти Маънавият ва маърифат ҳудудий кенгашининг жамоатчилик тарғибот гуруҳи раҳбари, Фуқаролик жамияти шаклланишини мониторинг қилиш мустақил институти Наманган вилояти ҳудудий бўлинмаси етакчи мутахассиси, Наманган давлат университетининг доценти, НамДУ «Ахборот гуруҳи»нинг раҳбари, тарих фанлари номзоди Бахтиёр Робиддинович ИСОҚОВ ва Наманган давлат университети Тарих фанлари кафедраси ўқитувчиси, Ватан тарихи магистри Наргиза Бахтиёровна ИСОҚОВА томонидан тайёрланган.

Масъул муҳаррир: тарих фанлари доктори, профессор А. Аширов

Тақризчилар: тарих фанлари доктори, профессор У. С. Абдуллаев,
тарих фанлари номзоди А. Саримсоқов,
тарих фанлари номзоди А. Эрқўзиёв

Ушбу қўлланма Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотларни ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фонди маблағларини бошқариш бўйича Парламент комиссиясининг «Мустақиллик берган неъмат» лойиҳаси учун ажратган 44-08/70-14- сонли Давлат Гранти ҳисобига чоп этилди.

ISBN – 978-9943-4784-0-4

© Бахтиёр Исоқов

© “Наманган” нашриёти

Миллий маънавиятимиз азалдан қандай омил ва мезонлар негизида шаклланиб келаётгани халқимиз учун энг азиз ва энг улуғ байрам – шарқона янги йил бўлмиш Наврӯз айёми мисолида айниқса ёрқин намоён бўлади.

Барчамиз доимо орзиқиб кутадиган ҳамда катта хурсандчилик, ўта шодиёна билан ўтказадиган Наврӯз байрами биз учун ҳаётнинг абадийлиги, табиатнинг устувор қудрати ва чексиз саховатининг, жуда кўп минг йиллик миллий қиёфамиз ҳамда олижаноб урф-одатларимизнинг бетакрор ифодаси бўлиб келмоқда...

Янгилашни ҳамда эзгулик тимсоли бўлган Наврӯз фалсафаси халқимизга мансуб чиндан одамийлик, меҳроқибат, мурувват, ҳиммат каби юксак хусусиятлардан озиқланиб келгани, аجدодларимиз асрлар давомида қандай буюк умуминсоний зоялардан баҳраманд бўлиб, маънавий камол топганининг яна бир тасдиғидир.

Ислом КАРИМОВ

МУҚАДДИМА

Миллий ўзликни англаш ҳамда миллий кадриятларни қайта тиклаш жараёни бевосита ўзбек халқининг жудаям улкан маънавий меросини, унинг миллий анъана ва урф-одатларини ўз таркибига олган маданий ҳаёти тарихини жиддий тарзда ўрганиш масалалари билан чамбарчас боғлиқдир.

Ижтимоий-иқтисодий ва маънавий тараққиёт давомида келиб чиқиши, мазмун-моҳияти ҳамда ижтимоий ҳаётда қарор топишига биноан анъанавий, диний, миллий, бошқа байрамлар шаклланган. Уларнинг энг қадимги аجدодлардан келгуси авлодларга маънавий мерос тариқасида ўтиб келадиганлари бўлса анъанавий байрамлар ҳисобланади.

Анъанавий байрамлар қадим замонлардаёқ кишиларнинг Она табиатга бўлган меҳр-муҳаббатларини яққол акс эттириб, уларнинг диний ҳамда мифологик эътиқодларини ифодалаган бўлса, ҳозирги даврда қатта ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий аҳамиятга эга бўлган ўзига хос бениҳоя улкан бир маънавий кўзгу ҳисобланади.

Байрамлар қадим-қадим замонларда ҳамда турли маконларда бани башарнинг маънавий эҳтиёжи сифатида вужудга келган ва ўз вақтида муайян мафкуравий вазифаларни ҳам бажариб келган.

Турли ижтимоий-сиёсий жараёнлар натижасида жамият ҳаёти ҳам ўзгариб боргани сари унга мутаносиб тарзда байрамлар ҳам мавжуд воқеликка аста мослашиб борараверган. Айни бир пайтда ҳар бир авлод аجدодларидан мерос байрамларга ўз замонасининг талабларидан келиб чиққан ҳолда янги-янги элементларни қўшган. Натижада, байрамлар дунё маданияти улкан хазинасига йиғилган ўта қимматли маънавий бойликларни уйғунлаштириш вазифасини ҳам адо эта бошлаган.

Байрамлар башарият маданиятининг бошланғич шаклидир. Шу боисдан ҳам айёмлар инсониятнинг ўзи босиб ўтган минглаб йиллик сўқмоқларини, йўлларини, шоҳкўчаларини чуқур англаши,

жудаям катта машаққатлар билан қўлга киритилган ғалабалардан мағрурланиши, эртанги кунларга катта умид билан қарашига ёрдам беради. Уларда халқнинг кўтаринки руҳи, бир вақтнинг ўзида эса, унинг шон-шарафли ўтмиши, ўта сермазмун ўтаётган бугуни ҳамда порлоқ келажаги акс этади.

Байрамларнинг ижтимоий-сиёсий, тарихий ҳамда маънавий-маърифий аҳамияти, энг аввало, шу билан ҳам белгиланадики, у ниҳоятда муҳим урф-одатлар, маросимлар ва анъаналарни қўллаб-қувватлаб, умуминсоният маданиятининг улкан ютуқларини янада мустаҳкамлайди. Айнан шу сингари сабабларга биноан байрамлар инсоният маданиятининг ғоятда муҳим шаклларида бири бўлиши билан бир қаторда, уни доимий равишда ривожлантириб, янада тараққий эттириб боришдаги ғоятда самарали маънавий-маърифий воситалардан бири ҳам ҳисобланади.

Улуғ аждодимиз Маҳмуд Кошғарий минг йиллар муқаддам унга шундай бир ажойиб таърифни берган эди: «Базрам – одамлар орасида шодлик ва кулгу. Гуллар очилган жойларга базрам йэр дейлади. Яъни, жуда ёқимли ер демақдир. Ўғузлар ҳайит кунини базрам дейдилар, яъни шодлик ва ёқимли кун». Ҳақиқатан ҳам байрамлар шундай даражадаги кўтаринки руҳий кайфиятни ҳам вужудга келтирадики, унда одамлар бошқа кунлардагига нисбатан янада хурсандроқ ҳамда шодонроқ-хуррамроқ бўладилар. Шундай нуқтаи назардан қараганда, байрамни маълум бир вақтдаги ўзига хос идеал ҳаётнинг шакли сифатида баҳолашимиз ҳам мумкин.

Инсоният байрамлари, жумладан ўзбек халқ байрамларининг жудаям кўп афзалликлари ва диққатга сазовор томонлари мавжуд. Файласуф Усмон Қорабоев «Ўзбекистон байрамлари» китобида уларнинг энг муҳим жиҳатларини алоҳида ажратиб кўрсатган эди: «Байрам улуғвор ишларнинг тантанали равишда бошланиши ҳамда муваффақиятли тугалланиши сингари дақиқаларда ҳам вужудга келади. У кишиларнинг кураши, меҳнати ҳамда бошқа соҳаларда эришган ютуқлариниям ифодалайдиган ҳодисадир. Байрам – орзу, меҳнат, курашнинг ғалабаси, ... ҳаётнинг энг яхши томонларини акс эттирадиган «кўзгу»дир, ... кишиларда (неқбинлик) оптимизм – ҳаётбахш руҳ уйғотиш учун хизмат қилади».

Башарият байрамлари, шу жумладан, ўзбеклар айёмларининг бир қатор афзалликларини ҳамда унинг диққат-эътиборга сазовор жиҳатларидан бохабар бўлиб қўйиш эса ҳеч биримизга ортиқчалик қилмаса керак:

1) Байрамлар, энг аввало, ҳаётнинг давоми, унинг энг муҳим бўлаги, турмушдаги ғоятда муҳим воқеа, ҳодисалар, жараёнларни, қайд этиб, уларни тантанали тарзда нишонлаш учун керакли шарт-шароитларни ҳам яратади. Байрам улугвор ишларнинг тантанали бошланиши, жуда муваффақиятли тугалланиши каби дақиқаларда ҳам вужудга келади.

2) Байрамлар бани башар ҳаётининг давоми ҳисобланишига қарамай, баъзан айрим кишилар учун, гўёки зерикарли ўтаётгандек туюлган энг олий ҳакам бўлмиш – вақтнинг монотонлигини (бир хиллигини) бузиб ташлаб, унга муайян ритм (маромийлик)ни бахш этади. Айнан шундай сабабга кўра энг қадим-қадимдан байрамлар (маълум бир вақтда доимий такрорланиб тургани учун ҳам) ўзига хос вақт ўлчови ҳисобланган. Ҳозирги даврда ҳам (ҳаммамиз яхши биладиган тақвим (календарь)нинг бўлишига қарамасдан) байрам кунларида муайян вақтнинг ўтиб кетганлигиниям (масалан, Наврўз айёми нишонланаётганида тагин бир йил ўз поёнига етганлигини) янада чуқурроқ ҳис қилишимиз мумкин.

3) Байрамлар, юқорида қайд этилганидек, башарият ҳаётининг энг яхши томонларини ва қирраларини акс эттирадиган ўзига хос ойна ҳисобланади. Ўзингизга ҳам яхши маълумки, одамлар айнан байрамлар пайтида эзгу одатлари ҳамда характерларини намойиш этадилар. Энг чиройли либос, кийимлари, сарполарини киядилар, ниҳоятда лаззатли таомларни бўлса, мароқ билан тайёрлайдилар, ўзларидаги мавжуд иқтидор, истеъдод, салоҳиятларини эл-юртга намойиш этадилар. Бу куни ҳамма бениҳоя кўтаринки кайфиятда бўлади. Аксарият кишилар чин кўнгил, қалбдан севадиган байрам кунларида турли-туман иллатларни учратишам анча мушкуллашиб қолади: ёмонлар – яхши, хасислар – сахийроқ, хунуклар – гўзал, чиройлилар бўлса янада ҳам гўзалроқ бўлиб кетишига байрамлар чоғида ўзингиз жудаям кўп бора гувоҳ бўлгансиз.

4) Байрамлар қадим-қадимдан озодлик ва ободлик, эркинлик

ҳамда фаровонлик куни ҳисобланган. Чунки, аждодлармиз байрам кунларида жудаям оғир жисмоний меҳнат қилишни айб сифатида қоралаганлар. Айнан шу сабабга биноан одамлар кундалик ишлар, ташвишлардан ҳам озод бўлганлар. Байрам, айём кунлари, гарчи вақтинчалик бўлса-да, барча қийинчиликлар ҳамда дарду аламлар унутилган, кишилар эса ўзларини шод-хуррам бўлишга роса ҳам шайлаганлар. Айнан шу кунда одобсизлик, ўғрилик, зуравонлик, фиска-фасод сингари бир қатор иллатлар ҳам унутилган.

5) Байрам кунлари одамлар орасида ўзига хос тенглик ҳукм сурган, бошқа кунларга нисбатан барча тенг ва барабар бўлган. Ҳамма бир қозондан ниҳоятда лаззатли таомларни тановул қилиб, бир хилдаги томошадан баҳраманд бўлганидан кейин биргаликда сайилгоҳларга чиққан.

6) Байрам, энг аввало, тинчлик-омонлик куни ҳисобланган, шу куни уруш-жанжаллар ҳам, вақтинчалик бўлса-да, тўхтатилган. Элюртнинг қадимий одатларига кўра бу куни хафагарчиликлар, гинакудуратлар унутилган, аввалдан аразлашиб юрганлар ўзаро ярашиб олганлар, таниш-билишлар бўлса энди дўст-биродарларга айланиб қолганлар.

7) Байрамларни нишонлаш чоғида вужудга келган ғоявий-руҳий кўтаринкилик кишиларга эртанги кунларга эзгу умидларни боғлаш, порлоқ келажакка ишонч билан қараш, ўз ҳаётини янада гўзал, озод, обод қилишга тинимсиз равишда ундайди ва чорлайди. Хуллас, байрам кишилар психологиясидаги пессимизм (бадбинлик) руҳиниям аллалаб ухлатиб қўйиб, некбинлик (оптимизм)нинг аста мудраётган ҳаётбахш руҳини чиндан уйғотиб юбориш жараёнига ҳолис хизмат қилади.

Аждодларимиз умргузаронлик қилган, ҳозирда Сиз билан Биз яшаётган, Евроосиё материгининг юраги бўлмиш – Марказий Осиё инсоният цивилизациясининг, маданиятининг ниҳоятда қадимий ўчоқларидан бири ҳисобланади. Археологик тадқиқотлар бўлса бу ҳудудда энг камида 1 миллион йилдан буён одамлар муқим тарзда яшаб келатганлигидан далолат бермоқда. Демак, маҳаллий аҳоли маданияти, жумладан, ўзбек халқ урф-одатларининг пайдо бўлиши ҳамда шаклланиш жараёни тарихини нафақат минг йилликлар, шу

билан бирга юз минг йилликларни қамраб олган ҳолда ўта жиддий равишда, тинимсиз тарзда ўрганмоғимиз даркор.

Анъанавий халқ байрамларининг ўқ илдизи ниҳоятда узоқ ва қадим маконлар ва замонларга бориб тақалади. Уларни тадқиқ ва таҳлил этиш, ўрганиш ҳамда байрамлар мазмун-моҳиятини теран англаш орқали бу масаланинг ҳозирги замонга, XXI аср ибтидосига ҳам бевосита дахлдор эканлигига яққол амин бўлишимиз мумкин.

Қурраи заминнинг турли-туман нуқталарида қадим-қадимдан, ўтмиш замонлардан ханузга қадар росаям катта тантаналар билан нишонлаб келинаётган анъанавий байрамлар ғоятда долзарблигини сақлаб қолган маънавий-ахлоқий тарбиянинг тизимидаги ўзига хос, жудаям муҳим, шу билан бирга, энг йирик кўриниш, шакллардан бири ҳисобланади.

Ҳар қандай этнос санъати ва маданиятининг турли шакллари орасида улкан оммани ўзига жалб қила оладиган оммавий тадбир ҳам байрамлар ҳисобланади. Шу боисдан ҳам оммавий байрамлар кишиларнинг руҳиятига ўта кучли эмоционал таъсир этувчи барча воситаларни бирлаштириб, умумий тарбия тизимидаги ўзига хос кульминацион (энг баланд ва ёрқин) ҳалқани эл-юртга тантанали равишда намоён этади.

Ҳозирги даврда, табиат ва инсоният ўртасидаги муносабатлар бироз таранглашаётган пайтда, бутун Қурраи Замин миқёсида Она табиатга ҳамда ерни, сувни, фауна ҳамда флорани асраб-авайлашга доир байрамларга қизиқиш тагин ошаётганлигини ҳам сезишимиз мумкин. Бинобарин, Она табиатни жиддий тарзда муҳофаза қилиш муаммоси XXI аср ибтидосидаги дунёнинг ғоятда долзарб, глобал муаммоларидан бирига айланиб улгурган ҳозирги жуда мураккаб даврда бундай мавзуга бағишланган тадбирлар, кўрик-конкурслар, байрамларга ҳаётий эҳтиёж ва зарурат янада кучаймоқда. Чунки, бундай тадбирлар кишилардаги Она табиат гўзалликларининг асл кадр-қимматига етиш ҳис-туйғуларини уйқусидан уйғотиб, уларда Она сайёранинг келажагига, тақдирига жавобгарлик ва жонқурлик учун қулай шарт-шароитни яратиб бераётганлигини ўзингиз ҳам яхшигина кўриб-билиб, чин дилдан ҳис этиб турибсиз.

Шарқ халқларининг муштарак ижоди – Наврӯз узоқ мозийдан бугун замонларга қадар етиб келган энг азиз ва муқаддас маънавий қадриятлардан бири, асл байналмилал байрамдир. Унинг мазмун-моҳиятига эса қадимги аждодларимизнинг ибтидоий ва мифологик тасаввурларидан тортиб, бугунги замондошларимизнинг ўта илғор қарашларигача бўлган улкан маънавият олами сингиб кетган ва у инсоният цивилизациясининг беҳад узоқ асрлар мобайнидаги ҳар бир ютуғидан доимо каттагина куч-қувватни олиб турган.

Башариятнинг узоқ тарихидаям Наврӯз айёmidан қадимийроқ байрамни топишимиз жудаям қийин, унинг ғоятда теран илдизлари неолит (мил. авв. VI – IV минг йилликлар. – Б. И., Н. И.) даврига бориб тақалади.

Наврӯз байрамини нишонлаш одамларнинг Ер ҳақида, унинг коинотдаги ўрни хусусида мулоҳаза юрита бошлаган даврига тўғри келади. Бошқача қилиб ифодаласак, Наврӯз айёми одамзодда Ер ҳақида энг дастлабки илмий-географик тасаввурлар пайдо бўлган замонлардан бошлаб шакллана борган. Дастлаб Наврӯз байрамини ўтказиш ўтроқ деҳқонларнинг орасида расм бўлган, кейинчалик улар орқали ярим ўтроқ ҳамда кўчманчи туркий халқларнинг ҳам доимий амалда бўлган урф-одатлари, анъаналари ва қадриятлари таркибига ҳам аста кириб борган. Демак, бундай байрамлар турли гуруҳларнинг ҳаётида муҳим аҳамият касб этган ишлаб чиқариш хўжалиги фаолияти – деҳқончилик билан бир вақтда шаклланган.

Шундай қилиб, ҳозирги дунё ва даврда, макон ҳамда замонда башариятнинг бебаҳо боқий байрами – Наврӯз айёми бундан 4 – 4,5 минг йиллар бурун бизнинг ўлкамизда пайдо бўлганлиги илмий жиҳатдан аллақачон исботлаб берилган.

Халқнинг умрбоқий қадриятлари, удумлари ва байрамларини яхши билиш, англаш ҳамда уларга амал қилиш кишиларга миллий ўзлигини англашига ҳам анчагина катта ёрдам беради.

Улардан олий маънавий қадрият сифатида ақл ва идрок билан алоҳида шахс, жамоа, халқ, жамият манфаатлари йўлида самарали фойдаланиш ҳар бир инсоннинг муқаддас маънавий бурчи бўлмоғи лозим. Бу бўлса инсоният босиб ўтган ғоят мураккаб йўллари ўта чуқур, теран англаши, қўлга киритилган ғалабалардан ғурурланиш

ҳамда эртанги кунларга катта умид билан қарашига ёрдам беради. Шунингдек, миллий ғоямизнинг энг муҳим тамойилларидан бири – комил инсон, жисмонан ва маънан соғлом, баркамол авлод таълим-тарбиясида ҳам бениҳоя муҳим ўрин эгаллайди.

Истибодда чек қўйган, порлоқ истиқболни кўзлаган миллий Истиқлол йилларида турли анъанавий байрамларнинг воситасида халқимизнинг бой миллий-маънавий меросиям қайта тикланмоқда. Жойларда маданиятимизнинг негизларн, миллий қадриятларимиз тикланиб, уларга эса янгидан ҳаётий руҳ бахш этилаётганлигидан ўзингиз ҳам бохабарсиз.

Буюк Ота маконимиз – Ўзбекистон Республикасида юксак тараққиёт таянчи – соғлом ва баркамол авлоднинг шаклланишида, ёшларимизнинг онги ва қалбида миллий ғурур, миллий ифтихор ва энг юксак ватанпарварлик ғояларини камол топтиришда анъанавий байрамларнинг аҳамияти беқиёс.

Байрамларнинг мазмун-моҳиятида улуғ халқимиз томонидан минглаб йиллар мобайнида тўпланган ниҳоятда улкан тарихий ва ҳаётий тажриба мавжуд.

Миллий Истиқлолимизнинг истиқболли йилларида, маълум даражада унутилиб борилаётган байрамларнинг бениҳоя ижобий анъаналарини сақлаб қолиб, уларни эркин, ёш авлоднинг маънавий мулкига айлантириш, келажаги ниҳоятда порлоқ, соғлом, баркамол авлоднинг таълим-тарбиясига ўзига хос таянч сифатида беминнат хизмат қилади ҳамда камида 3,5 минг йиллик буюк давлатчилик тарихимиз, энгилмас куч бўлмиш юксак миллий маънавиятимизни янада бойитади.

НАВРЎЗ БАЙРАМИ ТАРИХИГА ОИД МАНБАЛАР

Энг қадим-қадим замонлардан турли маконларда турли-туман муносабатлар билан ўтказилувчи байрамлар башарият маънавий ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган ва барчада ўзига хос қизиқиш уйғотиб келган. Мазкур муаммо, ўз навбатида, турли даврларда яшаб фаол равишда ижод қилган, ўзларидан кўра кучли, доно ва, албатта, бахтли бўлажак келажак авлодларнинг ғамини еган ҳамда ташвишини чеккан улуғ алломаларнинг жуда кўплаб асарлари ва тадқиқотларида изчил тарзда ёрнтилиб, энг буюк ҳаёт мураббийи – тарих илмининг маънавий мулки, мероси, қадриятига айлантириб келинган.

Ўзбек халқининг анъанавий байрамлари ҳамда уларнинг халқ анъанавий турмуш тарзидаги кўринишларига доир мавжуд илмий тадқиқотлар, адабиётларни таҳлил қилишдан олдин энг бобокалон китоб, 3,5 минг йиллик ўзбек давлатчилиги илк даври мафқураси вазифасини шараф билан адо этган, дунё илм аҳли томонидан эса ханузга қадар синчиклаб, жуда жиддий ўрганилаётган – “*Авесто*”, “*Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар*”, “*Бухоро тарихи*”, “*Масъуд тарихи*”, “*Сиёсатнома*”, “*Наврўзнама*”, “*Шажарайи турк*” каби бир қатор тарихий, илмий манбаларда келтирилган ва бизларга маънавий мерос сифатида қолдирилган далиллар мазмун-моҳиятига алоҳида диққат-эътиборимизни қаратмоғимиз даркор.

«*Авесто*» саҳифаларида келтирилишича, энг қадимда йилнинг турли-туман босқичларида нишонланувчи энг асосий байрамлар – “*гоҳанбор*”лар олтига бўлган. Бу байрамлар ҳар йилнинг муайян вақтларида жудаям катта тантаналар, ғоятда кўтаринкилик билан нишонланганлиги қайд этиб қўйилган. Масалан, биринчи байрам “*Майзюйи заримая*”, яъни “*бахорнинг ўртаси*” йилнинг 41 – 45 кунлари; иккинчиси, “*Майзюйи шима*” – “*ёзнинг ўртаси*” йилнинг 101 – 105 кунларига; учинчиси, “*Пайтяш ҳахя*” – “*заллани йиғиб олиш*” йилнинг 176 – 180 кунларига; тўртинчиси, “*Айатарима*” – “*чорвани уйга қайтармоқ*” ҳар бир йилнинг 206 – 210 кунлари; бешинчиси, “*Майзйайряҳ*” – “*йил ўртаси*” йилнинг 285 – 292 кунларига; олтинчиси, “*Ҳамаспасмасидаяҳ*” – “*бутун сипоҳнинг*”

ҳаракати” ё “ўтиб кетган аجدодларнинг руҳи уйига қайтадиган кун” йилнинг 360 – 365 кунларига тўғри келади.

Демак, «Авесто» замони, жамиятининг кишилари, қадимий аждодларимиз бундан 3,5 минг йил муқаддам ҳар бир йилнинг олдиндан белгилаб қўйилган вақтларида ўзига хос жуда муҳим ҳаётий байрам ва маросимларни ўтказиб келганлар.

Мазкур энг улуг байрамлар тўғрисидаги ҳаётий маълумотлар ўзбек халқи анъанавий байрамлари тарихини ўрганиш жараёнида асосий ҳамда қадимий, жудаям катта илмий аҳамиятга эга бўлган ноёб ёзма манбалардан биринчи ҳисобланади. Шунингдек, тарихий манбалар ўзбек халқининг анъанавий байрамларининг дастлабки кўринишлари, жуда узоқ мезгилдаги илдизлари тўғрисида ҳаққоний хулосалар чиқаришда ўзига хос таянч вазифасини бажариб, катта маънавий тарбиявий аҳамият касб этади.

Шарқ халқлари йил тақвими билан боғлиқ маросимларини ўзида акс эттирган ўрта аср ёзма манбалари орасида буюк қомусий тафаккур соҳиби, илм-фанлар тарихида унинг ўта мўтабар исм-шарифи бутун бир XI аср билан чамбарчас боғлиқ – Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» номли ниҳоятда буюк асари алоҳида диққат-эътиборга моликдир. Буюк олимнинг ҳар битта асари, ечимини бизларга кўрсатган муаммоси, фикр-мулоҳазалари инсониятнинг бепоён илм уммониغا қўшилган бекиёс дур, бебаҳо жавоҳир ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг Биринчи президенти Ислом Каримов «Юксак маънавият – енгилмас куч» номли машҳур асарида ҳақли равишда қайд этганидек: «Абу Райҳон Беруний фаолиятига ҳаққоний баҳо берар экан, машҳур америкалик фан тарихчиси Ф. Сартон XI асрни «Беруний асри» деб таърифлайди. Бундай юксак ҳамда ҳақли баҳо, энг аввало, қомусий тафаккурнинг чинакам соҳиби бўлмиш буюк ватандошимизнинг илм-фан тараққиётига қўшган улкан ҳиссаси билан изоҳланади».

Ислом Каримов 2014 йил май ойида Самарқандда ўтказилган «Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация (тамаддун) ривожига роли ва аҳамияти» мавзусидаги халқаро конференция очилиши

маросимидаги нутқида юқоридаги фикрига қўшимча, яна шундай мулоҳаза билдирган, баҳо берган эди: «Улуғ қомусий алломамиз Абу Райҳон Берунийнинг илмий даҳоси билан яратилган мислсиз кашфиётларга баҳо беришнинг ўзиям қийин. Берунийнинг 150дан зиёд илмий ишларидан бизгача фақатгина 31таси етиб келганига қарамасдан, аллома қўлғемаларининг қўлимиздаги ана шу унчалик тўлиқ бўлмаган намуналари ҳам унинг нақадар серкирра мерос қолдирганидан далолат беради.

Беруний дунё илм-фанида биринчилардан бўлиб денгизлар назарияси ва Ернинг шарсимон глобусини яратиш юзасидан ўзига хос янги ғояларни таклиф этди, Ернинг радиусини ҳисоблаб чиқди, вакуум, яъни бўшлиқ ҳолатини изоҳлаб берди, Колумб саёҳатидан 500 йил олдин Тинч ва Атлантика океанларининг ортида ҳам қитъа мавжудлиги ҳақидаги қарашни илгари сурди, минераллар таснифи ҳамда уларнинг пайдо бўлиш назариясини ишлаб чиқди, геодезия фанига асос солди. Шунинг учун ҳам XI аср бутун дунёдаги фан тарихчи олимлари томонидан «Беруний асри» деб аталиши бежиз эмас».

Беруний болалигидан бошлабқ илм-фанга ўта чанқоқ бўлган. «Ёшлигимданок, – деб ҳикоя қилади алломанинг ўзи, – табиатимда билим олишга бўлган иштиёқ ҳаддан ташқари кучли ва зўр эди. Бунинг тасдиғи сифатида қуйидаги воқеани ҳикоя қилишимнинг ўзи кифоя, деб ўйлайман: юртимизга бир румлик келиб қолган эди. Мен унга ҳар хил донлар, уруғлар, мевалар, ўсимлик ҳамда бошқа нарсаларни келтириб ва уларнинг тилида, яъни юнончада қандай аталишини сўраб, айтганларини ёзиб олардим». Бундан ҳам яққол кўрниб турибдики, Абу Райҳон Беруний илм-маърифат томонга интилишда, жумладан, хорижий тилларни ўрганишда ҳам ҳар бир имкониятдан самарали равишда фойдаланишга ҳаракатини қилган. Аллома кўпгина тилларни, ва хусусан, ўша даврларда мусулмон оламида илмий тил ҳисобланган араб тилини, шунингдек, форс, туркий, лотин, ҳинд (санскрит), юнон, яҳудий, сурёний, қибтий тили (қадимги мисрликлар тили)ни кунт билан ўрганган.

Берунийнинг юқорида номи қайд этилган тарихий-этнографик асаарида исломгача бўлган даврлардаги хоразмликлар, сўғдийлар,

эронликларнинг ҳайитлари – байрамлар тўғрисидаги жуда муҳим маълумотлар ҳам баён этилган. Айниқса, улуғ алломанинг *Наврӯз, Меҳржон, Сада, “Қовоқ байрами”, “Узум байрами”,* ва *“Ўтган аждодларни хотирлаш”* билан бевосита боғлиқ турли байрам ва маросимлар тўғрисидаги тарихий маълумотлари ҳозирги замон учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Мазкур байрамларнинг барчасида табиатда домий равишда юз бериб турадиган бир қатор ўзгаришлар акс этган. Буюк бобомизнинг бу китоби Марказий Осиё халқлари маданияти, уларнинг урф-одатлари ва турли эътиқодлари тарихи акс эттирилган ўзига хос тарихий ва этнографик асар бўлиб, ўзбек халқи анъанавий байрамлари генезисини ва тарихий тараққиётини ўрганишда энг бебаҳо манбалардан бири ҳисобланади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг *“Қутадғу билиг”* (*“Саодатга йўловчи билим”*) китобида бўлса Наврӯз шундай тасвирланган: «Энг аввал Шарқдан баҳорий насим (шаббода) эсиб келади, бу оламни безаш учун жаннат йўлини очади. Оқ ранг (яъни қор) кетиб, ерга ифор тўлади ва ҳамма ёқни алвон-алвон ранг эгаллайди, чунки олам ҳам чиройли безанмоқни истайди. Баҳорнинг насими зерикарли кишни ҳайдайди, мусаффо баҳор яна ўзининг ҳукмига киради. Япроғини тўккан дарахтлар тагин яшил кийнади, оқ, сарик, кўк, қизил ранг билан безанади...».

Ўрта асрлардаги маълум ва энг машҳур муаррихларидан бири Муҳаммад Наршахийнинг *“Бухоро тарихи”* номли асарида ҳам улуғ аждодларимиз томонидан Наврӯз байрами ҳамда олов билан боғлиқ бир қатор маросимлар ўтказилганлиги қайд этилган.

Бу асарда кўрсатилишича, деҳқонлар ва мубад(коҳин)ларнинг Наврӯз байрамлари бир-биридан ўтказилиш муддати билан фарқ қилган. Асарда айёмнинг вужудга келиш тарихи мил. авв. 2 минг йилликлар билан боғланган. Мазкур китоб ўрта асрлар кишилари байрамларининг келиб чиқиши билан бевосита боғлиқ ўзига хос тасавурлари ҳамда ўша замонлардаги аждодларимиз томонидан турли айёмларга бўлган муносабат қандай даражага кўтарилгани ҳақида тарихан сира сохталаштирилмаган, сиёсийлаштирилмаган жудаям тўғри, ҳаққоний хулосаларни чиқаришимизга катта имкон беради.

Абулфазл Байҳақийнинг *“Масъуд тарихи”* асаридаги Султон Масъуд (1030 – 1041) даврида Наврӯз, Меҳржон сингари байрам ва маросимларнинг ҳукмрон табақа ҳамда аҳоли ўртасида ўтказилиш тартиб-қоидаларига доир тарихий маълумотларнинг ҳам анъанавий байрамларнинг турли кўринишлари ҳамда уларга нисбатан давлат томонидан қандай даражада диққат-эътибор берилганлиги, сиёсат юритилганлиги ҳақида аниқ тасаввур ва хулосаларга келишимиз имконини яратиб беради.

Булардан ташқари эса, Низомулмулкнинг *“Сиёсатнома”*сида Наврӯз ва Меҳржон байрами кунлари подшоҳлар қабулига шикоят ва ариза билан келган оддий халқ вакиллари шаҳсан ўзлари қабул қилиб, тегишли қарорлар чиқарганлиги ва бу кунларда барча кишилар ҳақ-ҳуқуқи баробар бўлганлиги тўғрисидаги маълумотлар баён қилинган бўлса, Умар Хайёмнинг *“Наврӯзнома”*сида Наврӯз байрами тарихи, ўша давр йил тақвимидаги ойлар номлари, мазкур ойларда бажариш мумкин бўлган амаллар ҳамда қадимги даврдаги подшоҳларнинг одатлари тўғрисидаги жудаям қизиқарли мисоллар ва далиллар қайд этилган.

Буюк алломалар томонидан келажак авлодлар учун маънавий-маърифий мерос сифатида ёзиб қолдирилган тарихий маълумотлар ўзбек халқи анъанавий миллий байрамларининг аста ривожланиб бориши жараёнида уларга нисбатан ҳукмрон табақанинг юритган сиёсати ҳамда муносабати, шунингдек, эл-юрт айёмларининг қай даражада давлат аҳамиятига молик бўлганлиги масаласида аниқ ва тегишли хулосалар чиқаришимиз имконини беради.

Ўрта асрларда Хива хонлигини бошқарган ва, шу билан бирга тарихда буюк муаррихлардан бири сифатида улуғ ном қозонган Абулғози Баҳодирхоннинг дунёга маълум ва машҳур *“Шаҳсарийи турк”* асари эса Наврӯз айёмининг туркий халқлар орасида нима сабабдан байрам қилиниши ҳақидаги ҳаққоний маълумотлар, ўзбек халқи анъанавий байрамларининг ўша даврларда сақланиб қолган шакллари хусусида бизларга ниҳоятда кенг тушунча бериши билан аҳамиятлидир.

Мазкур манбалар ниҳоятда қизиқарли тарихий маълумотлар бериши билан ўзбек халқи анъанавий байрамларининг вужудга

келиши ривожланиши борасидаги фикрларимиз, билимларимизни янада бойитади ва келажакка, яъни озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт куриш йўлида жудаям жадал суръатлар билан амалга оширилаётган сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маърифий ислохотларга бўлган ишончимизниям мустаҳкамлайди. Айниқса, «Авесто», «Осор ул боқия», «Наврўзнама»да байрамлар хусусида баён этилган ноёб тарихий маълумотлар бугунги миллий истиқлол кунларимиз учун ҳам ниҳоятда катта аҳамият касб этади.

Китоблардаги тарихий маълумотлар ўзбекларнинг анъанавий байрамлари генезиси ва трансформацияси, яъни уларнинг ҳозирги замоннинг талабларига ҳамоҳанг равишда ўзгариб ҳамда мослашиб боришига доир тўғри, ҳаққоний хулосалар чиқаришимизда муҳим ўрин эгаллайди.

Юқорида номлари қайд этилган манбалардаги маълумотларга асосланадиган бўлсак, анъанавий халқ байрамлари ўзбек халқи аجدодлари турмуш тарзида ўта катта аҳамиятга эга бўлиб, айёмлар табиатнинг эрта баҳорда уйғониши ва киш фаслида тагин қайтадан уйкуга кетиши билан боғлиқ энг қадимий фалсафий қарашлар, тафаккур тамойилларининг доимий тарзда такомиллашиб бориши натижасида вужудга келган. Умуман олганда, мавжуд манбаларда асосий диққат-эътибор хилма-хил тантаналар таркибида етакчилик қилувчи Наврўз ва Мехржон сингари халқ байрамлари ҳақидаги батафсил таърифлар ва тавсифларга қаратилган. Ҳар йилнинг икки хил муддатларида ўтказилувчи мазкур айёмлар эса ўзида қадимий фалсафий қарашларни акс эттирган бўлиб, ўзбек халқи анъанавий байрамлари тарихи ҳамда мазмун-моҳиятини ўрганиш жараёнида ўзига хос бир даврий чегара ва етакчилик функцияларини шараф билан бажариб келмоқда.

Марказий Осиё халқлари анъанавий байрамлари билан боғлиқ урф-одатлар, маросимлар ҳақидаги турли-туман фикр-мулоҳазалар XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида асосан даврий матбуот нашрлари ва юртимизнинг бениҳоя буюк тарихига катта қизиқиш билдирган кўплаб хорижлик шарқшунослар асарларида учрайди.

Мавжуд адабиётларни таҳлил қилишдан аввал шуни алоҳида таъкидлаш ҳам лозимки, ўша давр матбуотида чоп этилган турли-

туман хабарлар ва мақолалар муаллифлари ахборотчилардан олган маълумотлари ҳамда ўзлари шахсан гувоҳ бўлган урф-одатлар ва маросимлар ўтказилиши жараёнини унинг икир-чикирларига қадар ниҳоятда батафсил баён этганлар.

Ушбу даврларда фаолият юритган Ю. Казбеков томонидан ёзилган турли мақолаларда Ўрта Осиё халқлари ҳаётида Зангиота култининг тутган ўрни ҳамда роли ҳамда унинг асл номи билан боғлиқ зиёратгоҳда ўтказилувчи сайиллар тўғрисидаги қизиқарли маълумотлар берилган.

Ўзбек халқининг анъанавий байрамларини ўрганишда, аввал Россия империяси Туркистон генерал-губернаторлигидаги Фарғона областида, Наманган уезди бошлиғи ўринбосари сифатида хизмат қилган, кейинчалик бўлса Янгикўрғон тумани Нанай қишлоғида анча йиллар мобайнида ўз оиласи билан яшаган В. Наливкиннинг рафиқаси М. Наливкина билан ҳаммуаллифликда ёзган *“Фарғона маҳаллий ўтроқ аҳолиси аёллари турмушидан очерклар”* номли асари ҳам башарият боқий байрами тарихини ўрганишда алоҳида эътиборга молик. Китобда водий ўзбекларининг анъанавий халқ байрамлари масаласи ҳам анча кенг ёритилган. Мазкур тарихий асарда ҳайитлар, турли сайиллар, сумалак, узун қиш кечаларида ўтказилувчи зиёфатлар, «сафар ойи» кабилар билан боғлиқ турли-туман маросимлар, байрамлар ҳамда уларда фаол иштирок этувчи жинслар ўртасидаги тафовутлар тўғрисида бугунги давр учун ҳам жудаям қизиқарли маълумотлар қайд этилган.

Наливкинлар Наврўзда сумалак маросимининг келиб чиқиши тарихини қуйидагича тарзда изоҳлагандилар: қишда донни сақлаш усуллари ҳамда шакллари яхшилангунча қишилар бугдой сақлашга жудаям қийналганлар, қишнинг охирларига келиб махсус ўраларда сақланган дон нишлаб қолган. Шунда нишлаб қолган бугдойдан ун ҳосил қилишга уринганлар. Натижада эса, ун ўрнига бошқа ширин таом ҳосил бўлган экан. Бу тўғрида қўни-қўшниларга ҳам маълум қилинган. Авваллари ҳеч ким томонидан кўрилмаган янгича таом уларга жуда манзур бўлган. Эрта баҳорда нон ҳамда дон узилиши пайтида шундай бўлиши ҳам табиий эди. Ана шу тариқа оилада сумалак тайёрлаш жараёни алоҳида бир маросимга айланиб кетган.

Ушбу қарашдан шундай хулосани қилишимиз мумкинки, бундай таомни тайёрлаш вазифаси асосан аёлларнинг зиммасида бўлгани учун ҳам сумалак аёлларнинг маросимига айланиб кетган.

Шу сабабдан ҳам юртимиз тарихини жудаям яхши ва жиддий ўрганган шарқшунос олим В. Москалев «Ўзбек аёлининг табиатида туғма жўшқинлик, туғма қизиқувчилик ва туғма ақл мавжуд»лиги хусусида бениҳоя ҳайрат ва ҳавас билан ёзиб қолдирганди.

Н. Ликошиннинг куз фасли ўрталари ёки унинг поёнида энг дастлабки оппоқ қор гупиллаб ёға бошлаган паллада дўст-биродар, ошна-оғайнилар ва жўралар орасида амалга оширилган «Қорхат» ўйин-маросими, баҳорни роса интиқиб кутиб олиш, яъни баҳорги сайиллар тўғрисидаги маълумотлари ҳам аждодларимиз томонидан ўтказилувчи байрамлар тўғрисидаги тасаввурларимизни янада ҳам ойдинлаштириб юборади. Муаллиф XX аср бошларидаги мазкур байрамона сайилларнинг ўтказилиши тартиби ва жараёни ҳақида ҳам жуда муҳим маълумотлар берган.

Ўзингиз ҳам номини эшитган машхур олим В. Вяткиннинг Самарқандда Наврўз айёмининг кутиб олиниши билан боғлиқ жуда қизиқарли маълумотлари эса анъаналарни абадиётга айлантирган улуғ айёмнинг ўзига хос таркибий қисмлари тўғрисидаги фикр ва хулосаларимизни янада ҳам аниқлаштириб олишимизга қулайроқ имкониятни яратиб беради.

Умуман олганда, XIX аср охири – XX аср бошларидаги даврий матбуот – газета ва журналларда чоп этилган мақолалар хабар ёхуд маълумот шаклида ёзилган бўлса-да, муаллифларнинг шахсан ўзлари ўша даврда нишонланган байрамларнинг бевосита гувоҳи бўлганликлари ёхуд масалани шаклий жиҳатдан ниҳоятда яхши биладиган ахборотчилардан олган маълумотлари ҳам Сиз азизларнинг қўлингиздаги қўлланма-китобнинг ёзилиш жараёнида муҳим аҳамиятга молик манбалардан бири вазифасини бажарди.

Ўзбек халқининг анъанавий байрамлари тарихи ва мазмун-моҳияти борасидаги дастлабки илмий изланишлар XIX аср охири – XX аср бошларида ўлкашунос, тарихчи, этнограф тадқиқотчилар ҳамда чор Россиясининг Туркистон ўлкасида фаолият кўрсатган мустамлака идоралари вакиллари томонидан амалга оширилган.

Марказий Осиё тарихини жиддий ўрганган рус шарқшунос олимлари К. А. Иностранцев ва А. А. Бобринский байрамларга оид айрим маълумотларни Сосонийлар даври, Вохан ҳамда Ишқошим тожиклари мисолида келтирган эдилар. Тадқиқотчи-олимларнинг илмий ишлари айни ўзбекларнинг турмуши билан бевосита боғлиқ бўлмаса-да, турли-туман байрамларимизнинг келиб чиқиши ҳамда ривожланиш жараёнини кўрсатиб бериш ҳамда уларни қиёсий жиҳатдан таҳлил ва тадқиқ қилишда муҳим аҳамият касб этади.

XIX аср охири – XX аср бошларида амалга оширилган қатор илмий тадқиқотлар эса профессионал даражадаги мутахассислар томонидан бажарилмаган. Лекин, улар мавзу доирасида илк бора эълон қилинган илмий ишлар эканлиги ҳамда шахсий кузатувлар асосида ёзилганлиги билан ҳам катта аҳамиятга эга. Бироқ, ушбу қайдномалар кўпинча асл мутахассислар томонидан йиғилмагани туфайли ҳам, ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзининг ўзига хос жиҳатлари ҳамда маҳаллий хусусиятлари борасида батафсил, аниқ тасаввур ҳосил қилишга сира имкон бера олмайдиган, таърифий, тавсифий характердаги ёки узук-юлук маълумотларнинг ўзига хос бир мажмудангина иборат бўлиб қолган.

Инсоф юзасидан ҳам алоҳида қайд этишимиз лозимки, мазкур маълумотлар ўзбек халқи байрамларининг генезиси (яъни, келиб чиқиши, туғилиши) ва унинг эволюцияси жараёнини ўрганишда ҳамда тегишли равишдаги илмий хулосалар чиқаришда ниҳоятда катта амалий аҳамиятга эга.

Этнограф Е. М. Пешчереванинг Қўқон уездининг Исфарасида ўтказилиб келинган «лола сайли» тўғрисида маълумотлари ҳам ўзбек халқи анъанавий байрамларини ўрганиш жараёнида муҳим аҳамиятга молик. Жумладан, тадқиқотчи бу сайилнинг ўтказилиш тартиби, унда эркак ва аёлларнинг иштироки, сайил билан боғлиқ эътиқодий қарашлар, сайил давомида турли тоифа ва табақадаги кишилар томонидан ниҳоятда мириқиб айтиладиган, қуйланадиган халқ оғзаки ижодиётига доир муҳим маълумотларни қайд этган.

Олиманинг аниқлашига қараганда, бу байрам кечқурун саф-саф бўлволиб, бир-бирларининг бўйинларидан қўлларини ўтказиб олган йигитларнинг яллалар айтиб лола териш учун қир-адирларга

чикиб кетиши билан бошланган. Иккинчи куни эрта тонгдан бир дарахтни кесиб, уни гуллар билан безатганлар. Янги, тоза либослар кийган, чаккаларига, бошларига гуллар такқан кишилар боғларда гурух-гурух бўлиб тўпланиб, ўйин-кулги қилганлар. Каттакон гул-дарахт тайёр бўлгач, қўшиқ айтиб, ўйнаб уни кўтариб сайилгоҳга олиб борганлар. Шак-шубҳа йўқки, байрам Фарғона водийсининг бошқа жойларида ҳам шу тартибда ўтган.

Айни шу даврларда фаолият юритган М. Гаврилов ҳам қиш фаслида ўтказилувчи маросимлар тўғрисида қатор маълумотларни ёзиб қолдирган. Илмий тадқиқотчи «яса-юсун» ҳамда «гап-гаштак» маросимлари генезиси ҳамда уларнинг ривожланиши борасидаги алоҳида диққат-эътиборга сазовор мулоҳазаларини баён қилган.

XX аср 20 – 30- йилларида байрамлар тарихи, улар мазмун-моҳиятини жиддий равишда ўрганиш борасида амалга оширилган илмий тадқиқотларга ям шўроларнинг коммунистик, экстремистик мафкуравий тазйиқи ва таҳдиди ҳали унча кучли бўлмаганлигини кузатамиз. Шу боисдан ҳам айнан ана шу даврдаги илмий ишларда келтирилган турли тарихий маълумотлар кейингиларига нисбатан бирмунча аниқлиги ҳамда унчалик сохталаштирилмаганлиги билан алоҳида ажралиб туради.

XX аср 40 – 70- йилларида ҳаддан ташқари кенг кулоч ёйган, халқ ҳаётининг барча жабҳаларига жудаям салбий таъсир этган коммунистик идеология тазйиқлари кўплаб миллий кадриятлар қатори анъанавий байрамларнинг ўтказилишига ҳам жиддий тарзда тўсқинлик қилган. Тинимсиз равишда амалга оширилган шўровий агитация-пропаганда ҳамда амадий ҳаракатлар оқибатида миллий байрамларнинг айрим ижобий жиҳатлари аста-секин бўлса-да, халқ хотирасидан ўчириб ташлана бошлаган эди. Мазкур даврда амалга оширилган аксарият тадқиқотларда анъанавий халқ байрамлари тарихи ва мазмун-моҳияти синфийлик, партиявийлик, атеистик ва айнан коммунистик идеология нуқтаи назаридан ёндашилган ҳолда ёритилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Мазкур даврда Марказий Осиёдаги қўни-қўшни халқларнинг турмуш тарзидаги байрамлар этнограф мутахассислар томонидан анча яхши ўрганилган, бу борада маълум бир ижобий натижаларга

ҳам эришилган. Хусусан, Х. Аргынбаев ҳамда Ж. Х. Кармышева, Д. Айтмамбетов, Т. Д. Баялиева, А. С. Бежкович, Л. Майский, Н. А. Кисляков, М. Р. Раҳимов, И. Муҳиддинов, Р. Р. Раҳимов, В. Н. Басилов сингари этнолог олимлар тадқиқотларида Марказий Осиё халқларининг қадимий, кейинчалик эса исломлашган қарашлари, деҳқончилик ва чорвачилик, байрамлар билан боғлиқ урф-одатлар, маросимлар тўғрисидаги қизиқарли, ибратли маълумотлар мавжуд.

А. Х. Ҳамроев Бухоро вилоятида қадим замондан ўтказилиб келинган «қизил гул сайли» деб номланувчи ажойиб маросимниям жиддий равишда ўрганиб, гул сайлининг келиб чиқиши, ўтказилиш жараёнини ва унинг халқимиз турмуш тарзидаги ўзига хос амалий аҳамиятини батафсил ёритишга ҳаракат қилганди. Унинг ёзишча, майдон, бозор ва сайилгоҳларда кураш, кўчқор уриштириш, баъзи пайтларда эса улоқ уюштирилган, ҳар хил томошалар кўрсатилган, дорбозлар ўйнаган. Қиз-жувонлар эса гуруҳ-гуруҳ бўлиб уйма-уй кўшиқ айтиб, ўйнаб келин кўрди маросимини ўтказишган. Чунки, айнан шу кунда қизлар ҳам, йигитлар ҳам ниҳоятда эркин бўлиб, бир-бирларини бемалол кўришлари, қулай фурсатдан эса унумли тарзда фойдаланиб ўзаро севги изҳор қилишлариям мумкин эди.

Хоразмда ҳам ўтмишда «Қизил гул» байрамининг умумхалқ айёми сифатида ҳам нишонлангани хусусида Абу Райҳон Беруний маълумотлариям бор. 1883 йилда бутун Марказий Осиёни айланиб чиққан венгер олими Г. Вамберининг бу тўғрида ёзганлариям жуда қизиқарлидир. Бу масала хусусида С. П. Толстов, Г. П. Снесарев, Н. П. Лобачева, Т. Қиличев каби фидойи олимлар тадқиқотларида инobatли шарҳларни, фикр-мулоҳазаларни баён этганлар.

Маълум бўлишига қараганда, «Қизил гул» байрами Хоразмда ҳам одатдаги тартибда ўтар экан: гул сайли, ўзаро қутлов, майдон ва сайилгоҳда кураш, пойга, кўчқор уриштириш, дорбозлик, ракс, масхарабозлик. Т. Қиличев «Қизил гул» байрамининг уч кун давом этиши, айёмнинг иккинчи куни бўлиб ўтадиган «Ёр танлаш» деган маросими, учинчи кунида эса аргимчоқларда учиш ва олма отиш ўйинларининг тафсилотларини ёзиб олиб, байрамнинг ўтказилиши тартиби ҳамда мазмунини анча тўлиқ тарзда тиклаб берган эди.

Тадқиқотчи Р. Я. Рассудова эса Фарғона водийсининг суғорма деҳқончиликка ихтисослашган ҳудудларида ҳаёт манбаи бўлмиш сув ҳавзаларининг ҳомий культлари, аҳоли турли табақаларининг уларга нисбатан ижобий муносабати ҳамда қишлоқ ҳўжалигида жамоанинг жуда муҳим ўрни ҳақидаги таъсирчан маълумотларни берган.

Академик Карим Шониёзовнинг бир қатор монография ҳамда илмий мақолаларида ўзбек халқининг анъанавий байрамлари билан бевосита боғлиқ ўта қимматли тарихий маълумотлар мавжуд.

Хуллас, кўрсатилган даврга доир адабиётларда келтирилган тарихий маълумотлар миллий қадриятларнинг анчагина чеклаб қўйилганлиги, ва айниқса, диний тусга эга бўлган байрамларнинг коммунистик мафкура таъсири натижасида ўзининг асл моҳиятини йўқотганлигидан ҳам яққол далолат беради. Шунингдек, бу даврда юртимизга европаликларга хос бўлган бир қатор байрамларнинг кириб келиши ҳамда ўзбек халқи турмуш тарзида ўзига хос ўрин эгаллаганлигини ҳам яққол кўришимиз мумкин.

XX асрнинг 80- йилларидан кейинги даврда ҳам ўзбек халқи анъанавий байрамларининг айрим бир кўринишларини ўзида акс эттирган илмий тадқиқотлар амалга оширилган эди. Хусусан, Г. А. Брыкина ҳамда Н. Г. Горбунова сингари археологлар томонидан Фарғона водийси аҳолисининг энг кўҳна деҳқончилик маданияти айнан археологик материаллар асосида таҳлил қилиниши борасида фундаментал тадқиқотлар амалга оширилганди. Улар зироатчилик билан боғлиқ қадимий байрам, турли урф-одат ва маросимларнинг илк тарихий илдизларини ёритишда ўзига хос равишдаги назарий ва амалий аҳамиятга эга.

Умуман олганимизда эса, юқорида номлари ҳам қайд этилган тадқиқотларда Фарғона водийсидаги деҳқончилик маданиятининг шаклланишининг тарихи, зироатчилик маросимлари ҳамда қишлоқ ҳўжалиги билан бевосита боғлиқ қадимий культлар тарихига доир қатор диққат-эътиборга сазовор фикр-мулоҳазалар билдирилган бўлиб, буюк халқимизнинг жудаям кўҳна ва навқирон, ўзига хос бўлган байрамларининг мазмуни ва моҳиятини қиёсий жиҳатдан таҳлил этишга жиддий равишда кўмак берди.

Байрамларимиз тарихининг билимдони ҳамда йирик этнолог олим Очил Бўриев йил таквимига алоқадор Наврўз ва исломий маросимлар мазмун-моҳиятини тарихий манбалар асосида ёритиб берган. Бу бўлса бизларга асрларнинг бағридан келган шодиёна, башариятнинг боқий байрами – Наврўз тарихи манбашунослигини ўрганиш жараёнида бирмунча қулайлик, енгилликларни туғдиради. Очил Бўриевнинг қаламига мансуб “*Муродбахш кунлар*” номли рисолада асосан Қамарий (Ой) таквим билан боғлиқ тасаввурлар ҳамда ушбу таквим асосида ўтказилувчи турли исломий маросим ва байрамлар таъриф-тавсифи ўз аксини топган.

XX аср 80- йиллари охирига келганда юртимизда ижтимоий-сиёсий вазият анча ўзгариб, жамият ҳаётида демократлаштириш жараёни бошланганлигидан катта ёшли кишилар яхши бохабар. Бу жараён бўлса, ўз навбатида, ўша даврларда ўтмиш ҳақида ошқора, холисона фикр-мулоҳазалар билдиришга ҳам имконият яратганди.

Айнан мана шу даврдаёқ аҳоли маънавий-маърифий эҳтиёжи, эл-юртнинг манфаатларига ўта мос келганлиги туфайли анъанавий урф-одат ва маросимлар, қадимий ва навқирон халқона байрамлари ҳеч қандай тарғибот-ташвиқотларсизам тагин қайтадан нишонлана бошланган эди.

Умуман олганда, собиқ иттифок замонида этнограф олимлар томонидан йил таквими билан боғлиқ маросимлар ва қарашларга онд бошқа худудларнинг мисолида ҳам жиддий равишдаги илмий тадқиқотлар бажарилган. Чунончи, айнан мазкур даврда кўпгина китоб, рисоалар ва мақолалар нашр этилган бўлса-да, уларнинг бирортаси «Ўзбек халқининг анъанавий байрамлари» йўналишида бўлмаган. Шўролар томонидан бўлса айрим халқ байрамларига гўё диний тус берилиб, уларга айнан партиявийлик, синфийлик нуқтаи назаридангина салбий муносабатда бўлинган эди. Шундай тазйиқ ҳамда таҳдидларга қарамай, 80- йилларда амалга оширилган илмий тадқиқотларда янгича ва холисона қарашлар ҳам ўзини аста-секин намोён эта бошлаганди. Хуллас, юқорида қайд этилган барча фикр, мулоҳазаларимизни умумлаштириб ифодаладиган бўлсак, ўзбек халқининг анъанавий байрамлари мазкур даврда ҳам умумлашган, яхлит равишда махсус ўрганилмаганлигига яққол гувоҳ бўламиз.

У. Қорабоев ўзбек халқи байрамлари тарихи ва ривожланиш босқичларига бағишланган бир қатор илмий тадқиқотларни амалга оширган. Жумладан, Наврўз, Меҳржон ва сайиллар (сув, кум, ко-вун...)нинг турли даврларда, турли-туман ҳудудларда қай даражада нишонланганлиги масаласига алоҳида эътибор қаратган.

Исо Жабборовнинг *“Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти”* номли ўқув қўлланмасида ҳам халқнинг анъанавий байрамларига оид қимматли, диққат-эътиборга молик фикр-мулоҳазалар мавжуд.

Машҳур фольклоршунос олим, филология фанлари доктори, «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими» Маматкул Жўраев кўплаб тадқиқотларида ўзбекларнинг анъанавий халқ байрамларига оид барчага маълумотларни келтирган. Унинг бир қатор асарларида ўзбекларнинг самовий тасаввурлари, турли-туман мавсумий маросимлар – қишки, баҳорги, ёзги ҳамда кузги маросимлар, чорвачилик билан боғлиқ маросимлар фольклорининг жанрлар таркиби атрофлича, жудаям теран равишда ёритилган.

Наманган вилояти Косонсой туманида таваллуд топиб, йирик этнолог олим, тарих фанлари доктори ва профессор даражасига эришган А. Аширов илмий тадқиқотлари асосан ўзбек халқининг энг қадимий эътиқодлари йўналиши доирасида бўлса-да, уларнинг деярли барчасида асл халқона, боқий байрамларимизнинг тарихий илдизлари ҳақидаги диққат-эътиборга молик фикр-мулоҳазаларни учратишимиз мумкин. Муаллифнинг *«Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари»* деб номланган, ўнлаб йиллик жиддий илмий изланишлар, юзлаб билагон, турли миллатлар вакиллари бўлмиш ахборотчилар билан дилдан суҳбатлари самараси бўлган монографиясида ўзбек халқи турмуш тарзига оид кўпгина бениҳоя муҳим тарихий-этнографик маълумотлар берилган. Этнолог олим томонидан келтирилган далиллар бўлса, ўз навбатида, анъанавий байрамларимиз генезиси (келиб чиқиши)ни жудаям жиддий тарзда ўрганиш жараёнида халқимизга зарур ва ғоятда қимматли тарихий маълумотлар сифатида хизмат қилади.

Анджон Машинасозлик институтининг профессори, тарих фанлари доктори У. С. Абдуллаевнинг 2005 йилда Тошкентдаги «Янги аср авлоди» нашриётида чоп этилган «Фарғона водийсида

этнослараро жараёнлар» номли монографиясининг «Оилавий урф-одат ва маросимларда этник ҳамда умумминтақавий жиҳатлар» деб номланган бўлагиди ҳам бу масалага доир маълумотлар мавжуд.

Ҳар бир йилнинг дастлабки чораги, яъни баҳор фасли турли-туман байрамлар ҳамда маросимларга тўла бир палла ҳисобланади. Шунингдек, ушбу даврлардаги маросимларда ўзбекларнинг табиат билан боғлиқ қадимий фалсафий қарашлари ўзини яққол намоён этади, айнан шу сабабли бундай урф-одат ҳамда маросимлар доим тадқиқотчиларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келган.

Тадқиқотчи З. Исоқов Фарғона водийси аҳлида деҳқончилик тақвими билан боғлиқ айрим бир урф-одатлар ҳақидаги қимматли маълумотларни келтирган бўлса, ўзга бир тадқиқотчи И. Жалилов Ёмғир чақирғиш маросимини анчагина тузук ёритиб берган.

НамДУ Архившунослик кафедраси мудири, тарих фанлари номзоди А. Саримсоқов ўзбек халқи тақвимий маросимларининг яхши билағони, бу борада монография ва мақолалар муаллифи.

Ўзбекистон Республикасининг миллий истиқлоли йилларида амалга оширилган жиддий илмий тадқиқотлар туфайли байрамлар хусусида ҳақиқий, холисона фикр-мулоҳазалар ва илмий қарашлар тантанаси бошланганлигини эса, ўзингиз ҳам жудаям яхши кўриб-билиб турибсиз. Анъанавий байрамлар билан боғлиқ урф-одатлар, маросимларга оид изланишларнинг натижалари турли адабиётлар, журнал ва газеталарда нашр этилганлигидан бохабарсиз. Уларнинг баъзиларини бўлса ўзингиз ҳам маза қилиб, жуда қувониб, ғурурга, завқ-шавққа тўлиб-топиб ўқиб чиққансиз.

Бундай тадқиқотларни амалга оширган илмий изланувчилар бўлса асосий диққат-эътиборларини кўпроқ локал (маҳаллий) урф-одат ва халқона анъаналарга — Наврўз, деҳқончилик, чорвачилик, мавсумий маросимлар тарихи, урф-одатларнинг таъриф-тавсифига қаратганлар.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» номли стратегик аҳамиятга молик машҳур китобида ҳақли тарзда таъкидлаганидек:

«Маънавий-руҳий тикланиш инсоннинг ерга, унинг бойликларига бўлган муносабатни ҳам ўз ичига олиши лозим.

Цивилизация белгиларини асраб-авайлаш қанчалик даражада зарур бўлса, қишлоқ хўжалиги минг йиллар мобайнида бутунлай суғориладиган деҳқончиликка асосланган минтақада ер ва сувни асраб-авайлаш ҳам шунчалик даражада муҳимдир Ер, ҳаво, сув ва олов (Куёш) Марказий Осиёда қадим-қадимдан эъзозлаб келинган, аждодларимизнинг зардуштийликдан тортиб то исломгача бўлган барча динлари томонидан муносиб қадрланиб келган...

Одамларни дарёларнинг мусаффолиги ва тупроқ унумдорлиги ҳақида ғамхўрлик қилишга ҳам чексиз даъват этган зардуштийлик айнан бизнинг заминимизда вужудга келганлиги тасодифий эмас».

Сизнинг қўлингиздаги миллий ғоямиз тарғиботи ва маънавий-маърифий ишларнинг самарадорлигини янада ошириш жараёнида фойдаланишга мўлжалланган мазкур услубий қўлланмада тарихий манбалар, турли тарихий даврларда яратилган асарлар, рисоалар, илмий-оммабоп мақолалар умумлаштирилган ҳолда, башариятнинг боқий байрами ва анъаналаримизни абадиятга айлантирган айём – Наврўзнинг тарихи, унинг асл мазмун-моҳияти, унинг бугунги – сиёсий истибдодга чек қўйиб, порлоқ, ёрқин истиқболга етакловчи миллий истиқлол давридаги маънавий ҳаётимиздаги ўрни ва роли масаласини баҳоли қудрат ёритишга ҳаракат қилинди.

ҚАДИМИЙ АЖДОДЛАРИМИЗ – ЗАРДУШТИЙЛАРНИНГ АЗИЗ АЙЁМЛАРИ

Милоддан аввалги биринчи минг йилликнинг бошларидаёқ, яъни бундан камида деярли уч ярим минг йил муқаддам улкан Евроосиё материгининг чинакамига юраги бўлмиш Туронзаминда истиқомат, умргузаронлик қилган энг қадимий аждодларимизнинг диний эътиқоди зардуштийликка асосланган эди.

Курраи заминда мавжуд ҳаёт талабларига жавоб берувчи янги илғор, энг замонавий дунёқарашларни бани башарга етказиб бериб, инсоният ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётида ўчмас из қолдирган буюк сиймолар ниҳоятда кўп бўлганлигини ўзингиз ҳам жуда яхши биласиз. Улардан бири бўлса, шак-шубҳасиз, ҳанузга қадар унга бағишлаб жуда кўплаб асарлар ёзилаётган Зардушт ҳисобланади.

Зардушт Ахура Маздани ягона Илоҳ сифатида эълон қилиб, инсоният тарихида илк бора ваҳдоният (яккалик, ягоналик) ғоясига таянган – зардуштийлик динига асос солган эди.

Зардуштийлик атамаси бўлса ушбу динга нисбатан шартли равишда қўлланганди. Бу истилоҳ янги эътиқод-динни айнан унинг пайгамбари номи билан бевосита боғлаш натижасида пайдо бўлган эди. Аслида бўлса, Зардушт дини ўша замонларда Мазда Ясна деб аталган, яъни Маздага, «Мутлақ оқил» зотга чин дилдан сифиниш, топиниш, ва ундан нажот тилаш деган маънони англатган.

Зардуштийлик таълимотига биноан, ушбу дунёнинг ибтидоси бўлгани сингари интиҳоси ҳам муқаррар, яъни борлик вақт, замон ўлчамида мутлақо чексиз эмас. Зардуштийлар бутун дунё асосини икки бутунлай бир-бирига қарама-қарши бўлган ҳодиса – эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, гўзаллик ва хунуклик, ёруғлик ва қоронғилик, нур ва зулмат, иссиқлик ва совуқлик, ҳаёт ва ўлим, тана ва жон, поклик ва ифлослик, эркинлик ва тобелик ўртасидаги азалий ва абадий кураш ташкил қилади, деб ҳисоблаганлар.

Шунинг учун ҳам улар бу дунёдаги барча ижобий ҳодисалар – фазилатларни эзгуликнинг тангриси – Ахурамазда (Хурмуз) ҳамда ҳамма салбий нарсалар – иллатларни эса ёвузлик худоси – Анхара-

Майню (Ахриман)нинг иродасига, унинг хоҳиш-истагига бевосита боғлиқ деб тушунганлар.

Ахриман кўшинлари таркибига девлар, олдинги замонларнинг худолари, игво, ёлгончилик, ялқовлик, лоқайдлик, тайёрхўрлик, танбаллик, ҳасад, тухмат, бўҳтон сингари жонлантирилган ёмон тушунчалар, ёвуз кучлар ҳамда жодугарлар ҳам кирган бўлиб, улар башарият ҳаётининг асоси бўлмиш оловга, ерга, сувга ва чорвага тинимсиз зарар етказишга уринганлар. Ахриман ўлим, қиш, совук, жазирама иссиқни, зарарли ҳайвонларни ва ҳашаротларни яратган, деб ўйланган эди. Ахриман табиат ҳамда одамзод аҳлига тинимсиз равишда ҳужум қилиб инсониятни Ахурамазда измига юрмасликка бетиним даъват этавериб, бутун дунёни вайронага ва харобазорга айлантиришга интилаверади. У инсонга ҳужум қилган пайтларида, кишининг юраги ҳам сиқилиб, кўзига кенг дунё торайиб кўринади, дилиям хуфтон бўлади, «ичига чирок ёкса, сираям ёришмайди», деб тасаввур қилинган. Ахриман ҳасад ва нафс воситасида одамлар ўртасига нифоқ солишга уришиб, улар орасига ёлгон-яшиқ, тухмат, бўҳтонлар, миш-мишлар уруғини сепаиб, эзгу йўлдан адаштиришга уринаверади. У ўзининг бузғунчи кирдикорларини ёрдамчилари – иблислар, ёвуз руҳлар ва шайтонлар орқали бажаради. Унинг энг яқин кўмакчилари эса «Дайва» (ёвуз қизлар) деб номланган. Ака Мана (ёвуз ўй-ният), Таурви (сўлиш, қовжираш), Бужи (кўркитув, ваҳима), Зарик (ўлим), Айшма (қутириш ва адоват) Ахриманнинг бевосита ҳамкорлигида эзгу ниятли инсонларга доимий равишда хуруж, ҳужум қилиб турадилар. Масалан, Айшма адоват, хусумат, зўрлик ва қаҳр-ғазабнинг ҳомийси сифатида уруш-жанжал, нифоқ, мастлик, турли тўс-тўполонларни ҳаммиша илҳомлантириб туради. Бугунги кунлардаям айш-ишратдан сира боши чиқмаётганлар, Она табиатга зуғум қилиб, уни беҳад булғаётганлар айнан Айшманинг ёвуз йўл-йўриқлари бўйича иш кўрсатиб кўяётган кимсалардир.

Муқаддас «Авесто»нинг «Яшт» китобида бўлса шундай фикр ёзилган: «Мастлик кетидан келар, Қонхўр Дайва – Айшма» (Аши алқови, 2-бўлим). Ахриман томонидан яратилган иблислар орасида унутулиш ва хотирасизлик билан чамбарчас боғлиғи «Маршаван» деб аталган. Унутулиш эса буюк аждодларимиз томонидан турли

авлодлар ўртасидаги маънавий узилиш деб билинган ҳамда улар ўзларини ушбу ярамас хотирасизлик иллатидан асраб-авайлашга тинимсиз тарзда интиланганлар, болаларини ҳам огоҳлантирганлар.

«Сувни йўқотгувчи» деган маъно-мазмунни берувчи «Апаша» курғоқчиликнинг, ёмғирсизликнинг деви ҳисобланган. «Бушйаста» кўллари ниҳоятда узун дев сифатида тасвирланган. У эзгу ниятдаги инсонларнинг куч-ғайрати, шижоатини, маррани доим баланд олиб тинимсиз равишда олға интилишини ўз кўллари, яъни «илки узун танбаллик» билан тўхтатиб, дангасалик, ишёқмасликка тортади деб ҳисобланган. Шу сабабдан ҳам «Бушйаста»ни енгиш ўша замонда ниҳоятда савоб ишларнинг қаторига киритилган эди.

«Авесто»нинг матнларида ёвуз кучларга нисбатан ўзига хос «девлар лугати» кўлланган эди. Масалан, девлар сира «юрмайди», «тентирайди», уларда ҳеч қачон «юз» эмас, «башара», «бош» эмас, **волида «калла» бўлади.** Ахриман томонидан яратилган барча жуда ҳам захарли, зараркунадга жониворлар ва ҳашаротлар «Храфстра» деб аталарди. Бутун ҳаётини фаолияти ёмонликдан иборат бўлган ушбу храфстралар Ахуравий кучларга қарши яратилган. Улардан бири скайатя ҳашароти эса галла ва ўсимликлар ичига яшириниб олади ва ўз захарли ишларини сигирларга санчади. «Авесто»нинг «Вандидод» қисми 17-фрагард, 1- бўлим, 3- бандида эса бундай ярамас ҳолатнинг сабаби қуйидагича изоҳланган: «Аждодларнинг кўхна маросимларига эътиборсизликлар оқибатида... экинзорларда бугдойларни егувчи ҳашаротлар, уйларда либосларни кемирувчи махлуклар ер юзини босиб кетади».

Зардуштийлар эътиқодига кўра, ахриманий кучларга қарши курашиш, храфстраларни ўлдириш ва уларни буткул йўқ қилиш ўта хайрли, энг савобли ишлардан бири ҳисобланган. Бу хусусда **Бобокалон** китобда шундай ёзилган: «Эзгу фикр, эзгу калом ҳамда эзгу амал саодатини олқишлаймиз. Қабиҳ андиша, қабиҳ сўз ҳамда қабиҳ амаллар билан курашмоқни шарафлаймиз» (Виспирад, 24-бўлим, 1- банд).

Муқаддас «Авесто»нинг саҳифаларини жуда синчиклаб ўқиш чоғида аждодларимиз ҳатто бугунги даврни ҳам олдиндан таҳлил қилиб кўрган бўлсалар керак, деган мулоҳаза туғилади. Фравардин

қасидасининг, 22- бўлим, 66- бандида эса қуйидаги савол бежиз қўйилмаган бўлса керак, деган фикрга келдик: «Ҳар битта хонадон, кишлок, ўлка ва сарзамин сувга сероб бўлмокнинг умидида чиқади қа дейди: – Наҳотки бизнинг заминимиз қақраб, вайрон бўлади?». Шундан сўнг 66 – 67- бандларда ушбу саволга қуйидагича жавоб қайтарилган: «Фравашилар муҳораба майдонида ўз хонадонлари ва сарзаминлари учун курашадилар. Зеро, уларнинг тукқан хоналари ва қошоналари бор. Улар гўё белига уруш қуролларини осиб олган жасур эр қаби мулкини хушёрлик билан қўриқлайди.

Хонадон, кишлок, ўлкалар ва сарзаминларга сув элтиб берган фравашилар шундай дейишади: – Бизнинг туғроғимиз хуррам, ям-шил ҳамда бахтли бўлмоғи керак!»...

Шунингдек, ўша Ахриман томонидан дайвалардан нисбатан камроқ кучга эга бўлган Дэва (иблис қиз)лар ҳам яратилган эди. Араска (ҳасад), Пуш (хасислик), Змака (қаттиқ совуқ билан боглик турли-туман азоб-укубатлар) шулар жумласига киради. Дэваларга Друж (фирибгарлик, ёлғон, каззоблик, алдов)лар, аёл тимсолидаги баджаҳл махлуклар ва Наса (юқумли касалликларни тарқатувчи микроб)лар доимий равишда кўмаклашиб юради.

Ахурамазда бўлса инсонларга яхшилик, соғлик, бахт, омадни, тинчлик, қут-барақа, фаровонликни келтирувчи илоҳ ҳисобланган. Шу сабабга кўра, зардуштийлар эзгуликнинг илоҳидан фақатгина яхшиликларни тинимсиз равишда тилаб, ёвузликнинг худосидан бўлса инсонларга ёмонлик қилмаслигини жуда ҳам ўтиниб, қаттиқ нидо, илтижо қилиб, ёлвориб сўраганлар.

Ахурамазда Ахриманга қарши кураш учун қуйидаги муқаддас ва эзгу руҳлар – Амеша Спенталарни яратган: Воху Мана (Баҳман) – Яхши ният (Эзгу Онг); Аша Ваҳишта (Ардибиҳишт, Ашаҳ ҳақиқат) – Бениҳоя адолатлилик (Олий Ҳақиқат); Хшатра Ваирйа (Шаҳривор) – Орзу этилган жудаям буюк қудрат (Матлуб Қудрат); Спента Армаити (Сипандормаз) – Диёнатли авлиёлик (Матлуб тавозе); Хаурватат (Хурдод) – Яхлитлик (Соғ-саломатлик ҳамда мукамаллик); Амарэтат (Мурдод) – Мангулик (яъни, Абадий барҳаётлик).

Кейинчалик эса Ахурамазданинг ўзиниям худди шу таркибга кўшиб, муқаддас илоҳларнинг сони еттитага етказилган ва улар «барҳаёт азизлар» деб атала бошлаган эди. Ана шу еттита илоҳий хилқатлар сонига мутаносиб тарзда етти хил нарса ҳам яратилган. Ушбу муқаддас руҳларнинг ҳар бири мавжуд моддий дунёнинг ўзига хос ҳомийлари деб ҳисобланганди.

Аждодларимиз Баҳманни – ҳайвонларнинг, Ардибиҳиштни – оловнинг, Шаҳриворни – металлларнинг, Сипондармазни – замин, Мурдодни – ўсимликларнинг раҳнамоси сифатида англаганлар.

Сипондармаз, Хурдод ва Мурдод илоҳалар деб ҳисобланган. Сипондармаз руҳий оламда сабрлилик, чидамлилик каби хислатлар ҳомийси бўлса, моддий оламда эса заминни қўриклагувчи, уни ўта пок тутгувчи ва барчага кут-барака ато этувчи илоҳадир. Қадимги аждодларимиз Она заминимизнинг раҳнамоси ўша Сипондармазни Ахурмазданинг қизи деб ҳам билганлар.

«Комиллик» ва «тўғрилиқ» маъноларини ифодаловчи Хурдод эса заминий ҳаётда сувларга пушт-паноҳ ҳисобланган. «Авесто»да пок, мусаффо ҳавонинг илоҳи Андарвай деб номланган. У аксарият ҳолларда «забардаст» сифати билан бирга қўлланган. Фрадот Фшу бўлса «майда чорваларни парвариш этувчи» маъносини англатган илоҳа бўлган. Туманларни ва худудларни ўзининг паноҳига олган илоҳ Зантум деб аталганди. Апам Напат эса сув илоҳи сифатида тасаввур қилинган эди. Бу сўзнинг ҳақиқий, асл маъноси «сувлар набираси»дир. У эса «Авесто»да «улуғ шаҳриёр», «учкур» сингари ижобий сифатлар ила қўлланган. Нмаянх – уй-жойларни асрагувчи, Пориндий эса бойлик, кут-барака, фойз-фаровонлик маъноларини ифодаловчи, турли-туман ноз-неъматларни авайлаб-асровчи илоҳа сифатида билинганди. Барча ҳайвонларга ҳомийлик қилгувчи илоҳ бўлса Сванҳи, уруғ-насллар ҳамда кишлоқлар илоҳи Вяся, фойдали жониворларни кўпайтиргувчи илоҳ бўлса Гуш-Урвон, ғоятда кенг, покиза ва бўлиқ яйловлар, эл-юрт тинчлик-осойишталиги маъбуди эса Роман деб аталган эди.

Зардуштийлик анъаналарининг изчил ривожини мобайнида эса ўша еттита «барҳаёт азизлар»нинг мифологик табиатини ҳам ўзида тимсоллаштирган еттита нарса – ҳаво, тупроқ, сув ўсимлик, сигир,

одам, олов шарафига етгита байрамни ўтказиш удуми ҳам келиб чиққан эди. Ана шундай байрамлардан иккитаси бўлса бахт-саодат, эзгуликлар, самовий тартибот ва асл ҳақиқатнинг рамзи сифатида улуғланган илоҳа Аша номи билан бевосита боғлиқ ҳолда келиб чиққан бўлиб, бу қадимий удумларнинг неча-неча асрлар давомида муайян ўзгаришларга учраган кўринишлари бўлса халқимизнинг йилбоши – Наврўз билан алоқадор анъанавий маросимларининг тизимида сақланиб қолган.

Авестошунос олима Мэри Бойс бу байрамнинг келиб чиқиши кўркам, ниҳоятда гўзал илоҳа Аша тимсолида мужассамлаштириб олинган эзгуликни улуғлаш ғояси билан ҳам бевосита боғлиқлиги ҳақида шундай ёзган эди: «Кўкларнинг келиши Аша-Ваҳишта ва оловга бағишланган байрам сифатида энг қадимдан тантана қилиб келинганлигига ҳам асосланган Зардушт ушбу шодиёнани баҳорий тенгқунликда нишонлашни урф қилган эди. Етти байрамнинг энг сўнгги тантанаси сифатида ушбу байрам дунёнинг охириг кунини, яъни Аша батамом ғалаба қиладиган кунни англатган. Бу ўтаётган йилнинг охириг кунини, айна вақтда эса боқий ҳаётнинг янги кунини ҳам ҳисобланарди. Ушбу Айём йилнинг Ахурамаздага тааллуқли мавсуми – ёзнинг бошланиши ҳамда ёвуз Рухнинг ҳар йили эрта кўклардаги мағлубиятидан далолат беради».

Демак, ёруғлик ва эзгуликнинг рамзи Ахурамазда яратган эзгу илоҳа Аша ҳамда оловга бағишлаб ўтказилган энг қадимий баҳор айёмининг ажодларимиз томонидан анъанавий равишда ўтказиб келиниши асосида башариятнинг боқий байрами – Наврўз келиб чиққан. Зеро, ўзбек халқининг афсоналарида ҳам наврўзнинг пайдо бўлишини куёшнинг чиқиши, оловнинг кашф этилиши ва кўклар бошланиши билан боғлаб тасвирланиши ҳам бежизмас. Чунки, бу байрам олов ва куёш ҳомийси, эзгуликнинг рамзи Аша номи билан боғланган бўлиб, киш, совуқ, зулмат билан алоқадор ёвузликнинг рамзий мағлубияти, баҳор ва иссиқлик ҳамда рўйи заминда нурли кунлар ғалабаси ифодасидир.

Ибтидоий диний тасавурлардан бири – анимизм ақидаларига биноан ўлган кишилар у дунёда яшашда давом этади, уларнинг руҳи эса ўз авлодлари ва қавмларига ёрдам бериб туради, борлик

мухит бу ёруғ дунёдан ўтган имондиларнинг руҳи билан тўла деб тушунилган. Айнан ўша руҳлар «Авесто»да «фравашилар» сифатида тилга олинган. Фравашилар – инсон таваллудига қадар ва ўлимидан кейин ҳам яшайверувчи Қалб ва мададкор фаришталар ҳисобланган. Фравашилар атамаси эса ҳимоя қилмоқ, паноҳ бермоқ, кийинтирмоқ, бағрига, оғушига олмоқ каби маъноларига бемалол тўғри келади. Масаланинг тағин бир қизиқ жиҳатиям шундаки, ўша фравашилар инсоният атрофидаги оламни ўраб турган барча табиат ҳодисалари, жумладан, тоғлар, дарёлар, кўллар, чўллар, дарахтлар, бошқаларга ҳам тегишли бўлади, деб чиндан кўнгилдан ишонилган.

«Авесто»нинг «Виспирад» қисми 21- бўлим, 1- бандида эса шундай ёзилган: «Эзу сувлар, серҳосил гиёҳлар ва ашаванларнинг фравашиларига олқишлар ҳамда ҳамдларни қабул қиламиз. Барча яхшиликларни: сувлар, гиёҳлар, ашаванларнинг фравашиларини олқишламоқ ва ҳамд қилмоқни истагаймиз».

Фравашилар инсонни, уйни, жамият, табиат, қишлоқ, эл-юрт, мамлакатни бало-қазо, инс-жинслар таҳдидидан асровчи ниҳоятда нажоткор куч сифатида англанди.

«Авесто»нинг Ясна қисми (Боғон Яшт, 23- ҳот, 1- банд)да ушбу масала хусусида шундай мисралар ҳам мавжуд: Фравашилар «осмонни асрадилар ва қўриқладилар, сувни асраб-авайладилар; барча жониворларни асраб-авайладилар...».

Халқимиз тафаккурида ҳам ҳанузга қадар сақланиб келаётган ўтган аждодлар руҳи (арвоҳи)га нисбатан алоҳида ҳурмат-эҳтиром, умидворлик билан қараш анъанасиям айнан шундай ҳолат билан чамбарчас боғлиқ. Шу боисдан ҳам ҳозирга қадар мадҳ этиш, алқов маъносидаги «Арвоҳлар ёр, пирлар мададкор бўлсин!» деган бир дуо кишиларга ҳам руҳий кўтаринкиликни бағишлайди. Фравашилар ўтганларга, яшаётганларга ва туғилажакларга бир хилда тегишли.

Чунки, «Авесто»га кўра фравашилар Ахурамазда томонидан дунё яралмасдан анчагина олдин яратилган. Сув ҳам аввал осмон сингари кўзгалмас бўлган, фравашилар дуосидан кейингина улар бемалол шилдираб оқадиган бўлган, деган ўзига хос тасаввурлар мавжуд эди.

«Авесто» бўйича Хварно – илохий бахт, омад рамзи. Сўзнинг фонетик ўзгарган шакли, кўриниши эса – фарр. Хварно жуда ёвуз ниятли кишилардан қочади. У туткич бермас бир нур кўринишида бўлади. Баъзи ҳолатларда эса куш (Хумо), оқ рангли кўй ва бошқа киёфаларга ҳам кира олади. Фар – нур, гўзаллик, шоҳларга хос салобат, шавкат, ҳайбат... Ҳозирги замонда фарр ўзаги ўзбек ва тожик тилларида баъзи бир сўзларни – исмларни ясашда иштирок этишига ўзингиз диққат-эътиборингизни қаратган бўлсангиз керак. Фарзанд, фарахбахш, фаровонлик, фармон, Фарҳод, Фаррух...

Зардуштийлик фалсафасига биноан, эзгулик ҳамда ёвузлик ҳамиша инсоннинг ўзида, унинг ички дунёсида яшайди. Инсон эса Ахурамазданинг руҳидан яратилганлиги туфайли доимо, тинимсиз тарзда яхшилик учун курашмоғи зарур. Лекин, ушбу ёруғ дунёнинг асослари яралишига Ахриман ҳам аралашганлиги сабабидан инсон қалби ва онги ҳам бутун дунё каби яхшилик ва ёмонлик, нафс ва сабр, ҳасад ва саховат сингари фазилат ва иллатларнинг азалий ва абадий кураш, жанг-жадал, ҳарб, муҳораба майдони ҳисобланади.

Зардуштийликнинг энг асосий ахлоқ-одоб, ҳаёт фалсафаси уч сўзда – «Гуманту» – эзгу ўй-фикр, «Гутка» – эзгу сўз, «Гваришта» – эзгу амал тушунчаларида ўзининг ифодасини топган эди. Демак, зардуштийлик дини ақидаси бўйича имон – фикрларнинг софлиги, сўзларнинг собитлиги ҳамда амалларнинг инсонийлигидан иборат.

Шунингдек, зардуштийлар эзгулик худоси Ахурамазда билан биргаликда, Митра (йигит киёфасидаги куёш, ёруғлик тангриси), Анахита (ўта чиройли қиз сиймосидаги унумдорлик, ҳосилдорлик, фаровонликнинг илоҳаси), Хумо (жудаям гўзал куш киёфасидаги бахт-иқбол, тақдир, бойлик ҳамда кут-бараканинг илоҳаси), Хубби (росаям мард, жасур йигит киёфасидаги сув тангриси), Миррих (ёш жангчи киёфасидаги уруш ва ғалаба тангриси) сингариларга ҳам чин дилдан эътиқод қилганлар.

Аждодларимиз учун заминни нурга чулғайдиган куёш, ризк-рўзимиз манбаи бўлмиш тупроқ, поклик ва боқий ҳаёт тимсоли ҳисобланган сув ҳамда олов ўта мўътабар ҳисобланган. Шунинг учун ҳам улар ўз уйлари эшигини куёшга қаратиб очганлар. Эрта

тонгданок чиқаётган қуёшга қарата, тунда бўлса тўлин ойга қарата уч марта эгилиб, ўзларининг эҳтиромларини ифода этганлар.

Марказий Осиёнинг айрим жойларида эса айнан Наврўз куни доирасимон шаклларни чизиб қўйиш одати ХХ асрнинг бошларига қадар ҳам сақланиб келган эди. Шубҳасиз, бу доиралар қуёшнинг тимсоли, ёруғлик, эзгуликнинг рамзи ҳисобланган ва айнан Наврўз байрамида кун билан туннинг тенглашишига ўзига хос бир ишора, белги вазифасини ўтаган эди.

Дастлаб Қуёшга, унинг садоқатли йўлдоши, муқаддас оловга алоҳида-алоҳида топинганлар. Бироқ, бора-бора бу тангрилар бир-бири билан бутунлай чатишиб кетган. Митра тимсоли ҳам қуёшни, ҳам оловни ўзида жамулжам этган. Айнан шу сабабдан ҳам Митра шаънига бағишлаб уюштириладиган маросимлар, томошалар ҳам шунга яраша анчагина эътиборлироқ, миқёси кенгроқ ва ниҳоятда таъсирчанроқ шаклди ўтказилган эди.

Хоразмийларнинг Курраи Заминга ниҳоятда машҳур «Лазги» рақси келиб чиқишига шу нуқтаи назар билан ёндашсак, сира ҳам хато қилмаган бўламиз. «Лазги»нинг келиб чиқиши зардуштийлик, унинг энг муҳим белгиси бўлмиш қуёш, олов ва Митра тимсоллари билан бевосита боғлиқдир. «Тарих отаси» Геродотнинг куйидаги фикри ҳам шундан далолат беради: «Аракс (Амударё) бўйларида яшовчи массагетлар кечалари гулхан ёқиб, ўсимлик ҳидидан роса маст бўлволиб, унинг атрофида бўлса олов ўчғунига қадар қўшиқ айтиб, рақсга тушар эдилар».

Ўзингизам жуда кўп марта унинг шўх садолари остида ўйинга тушган «Лазги» рақсининг бизларга қадар етиб келган нусхаларида зардуштийларнинг қуёшга, оловга, Митрага сиғинишининг излари аниқ сезилиб туради. Аввало, ушбу рақс эркагу аёл, ёшу қари, бою камбағал, шоҳу гадо – ҳамманики. Ҳамма, ҳаттоки, подшоҳлар ҳам ўйнайди, рақсга тушади. Ҳар ким ўзининг ёши, жинсига ва ҳолига яраша рақс ҳаракатлари тўқиб, ўз ҳис-туйғуларини баралла ифода қилиб жўш уриб ўйнайди ҳамда ўзига хос тимсол яратади. Аммо, рақснинг бошланиши бир хил: қўлларини осмонга кўтариб, уларни майин силкитиб, уларга маҳлиё бўлиб бир дам тнкилиб турадилар,

сўнгра эса кўзларини ерга қадайдилар. Ушбу ҳаракатлар бир неча бор такрорланади. Бунда бевосита Бобо қуёшга сиғинишни, қуёш шуълалари, унинг сиғинувчиларга таъсири ифодасини кўришимиз мумкин. Кейинги ҳаракатлар ҳам аксарят ҳолда атрофида ўйинга тушаётган кишиларнинг ҳолатларини эслатиб юборади: гўё оловга бир яқинлашиб, бир узоқлашадилар, оловнинг тафтидан юзларини беркитадилар, олов атрофида айланадилар, баъзида бўлса оловгаям сал-пал, жиндаккина тегажоклик ҳам қиладилар.

Бироқ, шу билан бирга ўша «Лазги»нинг таркибида жанговар ҳаракатларни (жумладан, ўқ-ёй ҳаракатини)ям, табиат ҳодисалари (майин сабо, шиддатли довул каби), ҳайвонот ҳамда ўсимликлар дунёси (олма узиш отиш, чағалай парвози сингари) тасвирларини ҳам, ҳиссий-руҳий кечинмалар (муҳаббат нашъаси, қувонч, баъзан бўлса изтироб) ифодасини ҳам учратишимиз мумкин.

Айнан шу жиҳат Н. Раҳимованинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида 1966 йил 3 августида босилган «Хоразм рақси ҳақида ўйлар» сарлавҳали мақоласида Онаш халфа (1885 – 1952) ижросидаги талқини шундай равишда тасвирлангани: «У ўзининг қўлларини юқорига кўтариш билан, боқишларини ерга қадади. Бир неча дақиқа бир жойда қотиб турди. Сўнгра бармоқлари учига жон киргандек бўлиб, аста-секин ҳаракат мавжи баданига ёйилди. Яна у бармоқлари биланам нозик ҳаракатларни қилади. Соллана-соллана қадамини ташлайди, оёғи учига кўтарилиб, йўрғалай бошлайди. Мусиқа усули ҳам тезлашаверди. Унинг сийнаси гўё учишга тайёр қушдай олдинга интилади. Билакларига боғланган қўнғироқчалар жаранглайди. Шунда у жудаям тез, гоҳ юқорига, гоҳ ерга боқиб ҳаракат қилади. Аммо, бошини ўта мағрур тутиб, ўйинга салобат кўшади... Раққоса эса ўзининг ниҳоятда нозик ижроси билан гўёки лашкарларнинг жанг қиладиган ҳолати, шўхгина чўл шамолларини ва ўзининг маҳбубига эриша олмасдан ҳижронда азоб чекаётган гўзал қиз аламини, эркин қушларнинг парвозини ҳикоя қиларди».

Тарихий манбалар шундан ҳам янада яққол далолат берадики, аждодларимиз қадимий дунёқараши ва ҳаёт тарзи билан бевосита боғлиқ «Лазги»га ўхшаган рақслари V – VII асрларда фақатгина

Турон дунёсида эмас, шу билан бирга Хитой ҳамда Ҳиндистонда ҳам ниҳоятда шухрат қозонган эди. Чунончи, Хитойда Марказий Осиё орқали ушбу ўлкага келиб қолган «Хусюань» рақси гоётда машхур бўлган. Бу рақсни қойилмақом қилиб ижро этиб берган Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Фаргона раққослари қадимги Чин шоирлари томонидан ҳам ниҳоятда юксак даражада мадҳ этилган. Хитой шоири Юань Чжань (776 – 831) бу рақсни шундай таъриф-тавсиф этганди:

Бу дунёда хуск рақсининг
Маъносини чақолмас ҳеч ким!
Мен хуск рақсин, ўйинчисин ҳам
Сизлар учун таърифлаб берай:
Соч қирқилган, тишларичи,
Қировдай оппоқ!
Чарх урганда, олов ҳалқа жилолангандай.
Йўқ! Осилиб турган каби лоларанг куёш,
Учган каби самовотда қуйруқли юлдуз.
Ялтирайди аждар шакл марварид сирға.
Бошидаги нозик рўмол камалак рангда...
Ҳаракати ўн мингтами? Ажратмоқ қийин –
Қайда унинг бошланиши, қайда охири?
Раққоса чир айланганда пайқаш маҳолдир
Юзи қайда, кўкси қайда,
Қайда кураги, қайда юраги...

Бизни «чарх урганда олов ҳалқа жилолангандай» ва «осилиб турган» сингари иборалар кўпроқ даражада қизиқтиради. Демакки, ўша раққоса тана ҳаракатлари билан оловни, куёшни ифода қилган, уларга топинган. Бошқа бир шеърда бўлса ҳарир либос кийволган раққосанинг иккала қўли билан кўкка интилиши, сўнгра қуюндай, гўёки арава ғилдирагидай чир айланиши ажиб бир эҳтиром билан қуйланади. Шоирлар раққосалар ижросидаги чархлар тасвирига

алоҳида диққат-эътибор қилишганки, бу бежизга эмас. Ўзингизга маълум: «Чарх» – бу борлиқ, коинот, фалак; қуёшнинг ҳаракати.

V – VII асрлардаги Туронзаминдан чиққан раққосалар қуёшга тақлид қилар эканлар, унинг ҳаракатларини ўзларининг чапдан ўнгга томон росаям гир айланишлари билан ўзига хос тарзда ифода қилолганлар. Чархларнинг ўзбек халқ рақсларида ҳамон катта ўрин эгаллаб келишим худди буюк аждодларимизнинг санъати, айёми билан бевосита боғлиқликдан...

Хоразм заминидаги «Авесто» музейининг раҳбари Комилжон Нуржонов фикрича: «Авесто айнан Хоразмда яратилганлигини жуда кўплаб манбалар исботлайди. Чунки, халқимизда 18 хил урф-одатлар борки, буларнинг ҳаммасиям Авестодан қолган. Масалан, Хоразмда янги келин келганида уни оловнинг устидан ҳатлатиш, кеч тушганида кўшника қатик бермоқчи бўлса, қатик устига гугурт ёқиб ташлаш, агарда боласи йиғлаб қолгудей бўлса, бешикнинг атрофини гугуртни ёқволиб айлантириш сингари одатлар ҳозирга қадар ҳам бор» («Оила даврасида», 2016 йилнинг 8 сентябри).

Марказий Осиё халқларининг энг асосий урф-одат, маросим ва байрамлари коинот, табиат, йил фасллари ва меҳнат фаолияти билан ҳам чамбарчас боғлиқ бўлганди. Аждодларимиз борликдаги тўрт энг муҳим унсур (қуёш, ҳаво, ер, сув)ни аниқлаш билан бир қаторда, улар билан боғлиқ тўрт энг улуғ кунларни ҳам олдиндан белгилаб, уни ҳам тантанали нишонлашга одатланганлар. Масалан, Она табиатнинг уйғониши, баҳорги кун – туннинг тенглиги, дала ишларининг бошланиши палласида Наврўз; ёзда эса – қуёш тикка бўлиб, тунлар қисқа, кун узун давом этганида, ҳаво ҳарорати энг юқори даражага кўтарилиб, сувга бўлган эҳтиёж ҳаддан ташқари кучайган чоғда сувга бағишланган тадбир – Ангом (Вахшангом); кузда бўлса кун – тун тағин тенглашиб, йилнинг иккинчи ярми бошланганида, деҳқонлар даладаги ҳосилини йиғиб-териб олган вақтларида Меҳржон (Чири-руж, Ним-сарда); қишда – энг узоқ тун ҳамда қисқа кун содир бўлиб, совуқ ўта авжига чиққанида («қишки чилла»), исинишга эҳтиёж кучайган пайтларда эса ўзига хос Сада – Олов байрами (гулханлар, оловда исиниш) сингари маросимларни уюштирганлар. Милоддан олдин пайдо бўлган бу байрамларнинг

барчаси кишиларнинг табиий эҳтиёжлари асосида ҳамда уларнинг ҳаётий манфаатларига мос равишда қарор топган эди.

Дунёга жудаям машҳур, бутун умрини қадимги аجدодларимиз турмуши, уларнинг урф-одат ва маросимларини илмий жиҳатдан ўрганишга бағишлаган авестошунос олима Мэри Бойснинг ёзишига қараганда, жуда қадим замонда зардуштийларнинг қуйидаги еттита байрамлари мавжуд бўлган:

1. Маидйой – зарэмаё – баҳорнинг ўртаси.
2. Маидйой – шема – ёзнинг ўртаси.
3. Паяитшайха – ғаллани йиғиб олиш байрами.
4. Айатрима – чорванинг ёзги яйловдан қайтиши.
5. Маийаирйа – қишнинг ўртаси.
6. Хамаспатмазда – фраваш (руҳлар шарафига зиёфат бериш).
7. «Наврўз» (Авесто замонида қандай аталганлиги номаълум).

Ушбу байрамлар диний маросим шаклида нишонланиб, улар одатда Ахурамазда шарафига бағишланган тоат-ибодатлар билан бошланган. Ибодатдан сўнг эса хурсандчилик, ўйин-кулги асосий ўрин тутадиган зиёфат дастурхониям ёзилган. Байрамнинг кейинги қисмида бўлса ўйин, томоша ва турди-туман кўнгилочар тадбирлар уюштирилган.

Абу Райҳон Берунийнинг ёзишига кўра, сўғдийларда *Мавсард* ойининг энг биринчи куни – Наврўз ҳамда 28- куни Ромуш оғам (оташхоналарда тўпланиш байрами); Нийсанж ойининг 12- кунида – Мохирж; Басоканж ойининг 7- куни – Никҳ оғам; 15- куни – Амсхвора (олов тегмаган нарсаларни ейиш, уларни тановул қилиш байрами); Ашн-х-нда ойининг 18- кунида бўлса Бобохвора ёхуд бомихвора (узумдан сиқиб олинган тоза ширани ичиш байрами); Ф-ғ-кон ойининг 1- куни – Ним-сарда (йил ярми); Ж-м-д-н-ж ойининг 24- куни – «Бод омком»; Х-ш-н-м ойининг охирида бўлса вафот этган барча азиз аجدодларни ўз авлодлари томонидан хотирлаб, аза тутиш куни сингари байрамлар, турли маросимлар ўтказилган.

Беруний хоразмликларнинг тантаналаригаё алоҳида диққат-эътиборини қаратиб, хоразмликларни ушбу байрамларни ўтказишга одатланганликларини таъкидлаган эди: Навсаржи ойида Йил боши (Наврўз); х-р-в-дод ойининг 1- куни Арижо-сувон (иссиқ кийимдан

чикиш, очилиш ҳайити); чири ойининг 15- кунида – Ажор (куз охирида оловда исиниш ҳайити); А-х-ш-р-в-и-р- ойининг 1- куни – Ф-б-р-и-х ёхуд Ф-а-р-у-ба (қаттиқ совуқ келиши биланок Хоразм подшоларининг шаҳар четига чиқиб, эл-юртни ёвдан ҳимоя қилиш куни); Умри ойининг 1- куни – Аздокандхвор (совуқ тушиши билан олов ёқиладиган уйларда ўчоқлар атрофига йиғилиб, ёглик нонлар ёпиш куни); 13- куни – Чири-руж (йил ярми); Рим-ж-д ойининг 15- куни «Мина кечаси» (эрта баҳорда, ярим тунда совуқда қолиб ўлган кекса аёлнинг хотираси муносабати билан ўтказиладиган ҳайит); Исфандарможи ойининг 4- кунидаги – Хеж, 10- куни – Вахшангом (сувга эътиқод қилиш куни); 20- кунида – Инга (бир-бирига жуда яқин уйларни қуриш куни) байрами кабилар нишонланган.

Беруний хоразмликларнинг байрамини икки турга бўлган эди:

1. Табиатнинг турли ҳодисаларига бағишланган айёмлар: йил боши байрами (яъни, Наврӯз), очилиш байрами, гулханда исиниш байрами, ёгли нон ёпиш куни, Мина кечаси ва ҳоказолар.

2. Диний маросимлар (исломга қадар даврларда) арвоҳларнинг нариги дунёда оч қолмасликлари учун уларнинг қабрлари устига турли-туман озик-овқатларни қўйиладиган кун ва бошқалар.

Миллоддан аввалги замонларда Эрон ва Туронда зардуштийлик тақвими (календари)дан ниҳоятда унумли равишда фойдаланилган.

Йил фаслларидаги ҳар бир ойнинг ўзига хос байрамлари ҳамда машхур кунлари олдиндан белгилаб қўйилганди. Масалан, Беруний қайд этишича, «Фарвардин моҳ – ёз боши, тир моҳ – куз боши, меҳр моҳ – киш боши, дий моҳ – баҳор боши эди. Уларнинг ойлари ичида тўрт фаслга қараб ишлатиладиган (ҳайит) кунлари бор эди».

Умуман олганимизда, йилнинг мазкур даврида ўтказилувчи урф-одат ва маросимларда эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий ва абадий кураш жараёни турли-туман шаклларда ўз аксини топганди.

Шарқ халқлари, жумладан, Марказий Осиё аҳолиси ҳам амал қилган қуёш тақвими баҳорги тенг кунлик (21 март)дан бошланган ва янги йилнинг байрами – *Йилбоши* (хоразмликларда – *Новсоржи*, *сўғдийларда* – *Навасард*), *Наврӯз* (*Нав* – Янги, *рӯз* – кун) номлари билан катта байрам қилинган.

Ҳозирдаям улкан, кўтаринки тантаналар билан нишонланувчи улуғ, азиз байрам – Наврўз Шарқ халқлари орасида макон ва замон ҳақидаги дастлабки тасаввурлар пайдо бўлган даврдан шакллана бошлаган. Ўша замонлардаги қарашларга кўра, ҳар бир йил қиш ва ёздан иборат бўлиб, узоқ давом этган совуқ ҳамда очликдан сўнг илиқ кунларнинг бошланиши ўзгача руҳий кайфиятда, жуда катта тантаналар билан кутиб олинган ҳамда бениҳоя хурсандчилик ила байрам қилинган.

Ўрта асрларнинг ўта машхур муаррихи Наршахий Наврўзнинг байрам қилина бошлаганига «...уч минг йилдан ортиқроқ вақтлар ўтди», деб ёзган бўлса, замонамиз тарихчилари турли археологик материаллар, ашёвий далиллар ва тарихий манбаларга асосланиб, Наврўзнинг асл ўқ ва айрим попул илдизлари неолит (Милоддан аввалги VI – III минг йилликлар. – Б. И., Н. И.) даврига ҳам бориб тақалади, деган илмий хулосани билдирадилар.

Аждодларимизнинг қадимги йил тақвимлари айнан Наврўздан бошланиб кетган. Наврўз байрамини нишонлаш одати энг қадимги одамларнинг ўзлари яшаётган, умргузаронлик қилаётган Она Ер сайёраси ҳақида, унинг коинотдаги ҳақиқий ўрни тўғрисида фикр-мудоҳазаларни юрита бошлаган даврларига тўғри келади. Бошқача қилиб ифодалаганимизда, Наврўз байрами Ер ҳақидаги дастлабки илмий-географик тасаввурлар пайдо бўлган қадим замонларданок шакллана бошлаган. Бундан 4 – 5 минг йил илгари аждодларимиз Куёшни энг буюк куч, ҳаёт чашмаси, ёруғлик ва иссиқлик манбаи, деб билганлар ва унга бағишлаб турли-туман махсус маросимларни ҳар хил рамзий удумларга асосан ўтказиб келганлар.

Айни шу йўсинда митраизм – қуёшпарастлик, унинг заминида эса қуёшнинг Курраи заминдаги ўзига хос таркибий қисми бўлмиш оловни муқаддаслаштириш одати шакллана бошлаган.

Зардуштий боболар эса оловни Бобо қуёшнинг ердаги зарраси – фарзанди деб ҳисоблаб, қишдаги ва эрта баҳордаги маросимларда катта-катта гулханларни ёқиб, қаҳратон қишнинг совугини унинг кўмаги билан «ҳайдаганлар» ва кўкламни ниҳоятда интиқлик билан Она заминга «чақирганлар». Бундай маросимлар эса, ўз навбатида, турли-туман баҳорий байрамларнинг шаклланишига асос бўлган.

Меҳнаткаш халқнинг ҳаётида жуда муҳим ўрин тутган баҳор байрамлари энг янги меҳнат мавсуми бошланишидан дарак берган. Шуниям алоҳида таъкидлашимиз керакки, навбаҳорни кутиб олиш байрамлари барча халқларда қадим-қадимдан мавжуд бўлган эди. Турли этнослар бутун дунё бўйлаб тарқалиб кетиши натижасида эса баҳор байрамлари ҳам турли-туман ҳудудлар бўйлаб ёйилган ва кейинчалик бу анъаналар барча халқларда турли меъёр, мезонлар ва шаклларда уюштирилган. Кўпгина халқларда қишни кузатиш ва баҳорни кутиб олиш анъаналари энг йирик байрамларга айланиб кетган. Байрамлар эса, юқорида ҳам қайд этилганидек, башарият ҳаётида ниҳоятда муҳим аҳамиятни касб этган ишлаб чиқарувчи хўжалик фаолияти – деҳқончилик (зиرواتчилик) билан айнан бир вақтнинг ўзида шаклланган.

Миллий байрамлар ҳар қандай этноснинг ғурури ва ифтихори, ўзига хос маданиятини ва моддий-маънавий ютуқларини намойиш қилиш шакли, қолаверса, шодиёна куни ҳисобланади. Байрамлар, моҳиятан, барча-барча кишиларни, аввало, эзгулик сари чорлайди. Айниқса, баҳорий байрамлар ўз шукуҳи, нафосати ҳамда кайфияти билан кишиларни неча асрлар давомида руҳлантириб келган ҳамда янги-янги марралар сари сафарбар этган. Шу боисданам дунёнинг барча халқларидаям қадимдан баҳор кириб келишини кутиб олиш байрамлари шаклланган. Улар инсоният вужудга келиши биланок пайдо бўлган, уруғ-қабилаларнинг тарқалиши натижасида мавжуд анъаналар ҳам бошқа узоқ-яқин жойларга ҳам эгалари билан бирга кўчиб бориб, турли янгича номлар билан атала бошлаган.

Масалан, баҳорий айём японларда – «Риссон», хитойларда эса «Чульцзе», славянларда эса «Масленница» деган номларни олган. Ҳиндистонликларнинг Наврўзга жудаям ўхшаб кетадиган ва баҳор ойида нишонланадиган қатор байрамлари бор. Улар – табиатнинг уйғониши билан чамбарчас боғлиқ, халқ орасида кенг тарқалган ва расмий равишда тантанали нишонланадиган – «Дивали», «Холи», «Дашера» байрамларидир. Дивали байрами куни бозорлар хилма-хил шаклдаги қандолат маҳсулотлари билан тўлиб-тошиб кетади. Шунинг учун ҳам, айниқса, ёш болалар ушбу байрамни ниҳоятда сабрсизлик, интиқлик билан кутадилар. Болалар учун хилма-хил

попуклар, хўроз, фил шаклида турлича жонзодларнинг тасвирида ширинликлар тайёрланади ва уларга эзгу ниятларда улашилади.

Британия оролларида ҳам баҳор байрамлари мавжуд. Баҳорий байрамлар кўпгина аломатлари, сирли ҳаракатлари билан ҳаётнинг асл манбаи бўлмиш турли хилдаги бошоқли экинларнинг тезроқ ўсишига кўмаклашиш ниятида бир қатор ўзига хос расм-русумлар орқали ўтказилади.

Ўрта асрлар Европасида далани бугдой ёхуд арпа билан ҳамда ёқилган шам билан камида уч марта айланиб чиқилмагунига қадар ерни ҳайдаш жараёни бошланмасди. Уруғ фақатгина 30та тешикли (кўп ҳам эмас, оз ҳам эмас) бўрининг терисида сепилар эди.

Наврўз айёми Туркиянинг ҳар бир вилоятида ҳанузга қадар турлича нишонланади. Анатолия (Онадўли) худудидаги Газиентеп вилоятида 22 март куни «Султон Наврўз» деган ўзига хос бир ном билан аталади. Маҳаллий аҳолининг орасида кенг ёйилган фикрга биноан, 21 мартдан 22 мартга ўтар кечаси, роппа-роса ярим тунда осмону фалақда Ғарбдан Шарқ томонга ҳаддан ташқари чиройли тақинчоқларини роса жараиғлатиб, Султон Наврўз исмли ниҳоятда гўзал қиз ўтиб кетади. Ушбу ҳудуд аҳолиси бу қутлуғ тунда ухлаб қолмасдан, бедор бўлиб, яхши ниятлар қилган барча кишиларнинг ҳамма эзгу тилаклари ва орзу-ниятлари албатта рўёбга чиқади, деб чин кўнгиллариданам ишонадилар. Туркия Республикасининг Ўрта Анатолия вилоятида эса Наврўз айёми «Март тўққизи» деган ўзига хос чиройли бир ном билан аталади.

Туркманистон Республикасида ҳам Наврўз айёми халқнинг ниҳоятда севимли байрамлардан бири ҳисобланиб, умуммиллий хурсандчилик руҳида, жуда катта тантаналар билан нишонланади. Ҳар йили исфанд ойининг охирида, яъни Наврўз арафасида ушбу давлат шаҳар-қишлоқларида ободонлаштириш, кўкаламлаштириш бўйича жудаям кенг қамровли ишлар амалга оширилади. Байрам тантаналари эса кўп сонли бадий жамоалар, адабиёт ҳамда санъат намояндalари иштирокида ўтади. Улар ўзларининг чиқишларида миллий анъаналар ҳамда қадриятларни адабий-бадий шаклда акс эттириб эл-юртга намоиш этадилар. Туркманларда қадим-қадим замондан қутлуғ Наврўз айёми эл-юрт ризқ-рўзининг чинакамига

яратувчиси – деҳқонларнинг байрами ҳисобланади. Шу сабабдан ҳам Копетдоғнинг этаклари, Амударё (Жайхун)нинг соҳилларида истикомат қилувчи деҳқонлар Нарўз айёмини тантанали равишда байрам қиладилар.

Айнан туркман халқига хос бўлган айрим урф-одатлар ушбу байрамга миллий ўзига хослик бахш этган. Масалан, Наврўзгўжа, Наврўзбома таомларини пишириш, сумалак тайёрлаш ҳамда ёшлар томонидан эса манжуқ отди сингари ўтмишдан расм бўлган турли ўйинларнинг ижроси ҳам бунга яққол мисол бўла олади. Бошқа расм-русумлар ҳам аجدодлардан қолган маънавий мерос шаклда ханузгача давом этмоқда.

Туркманларда бутун йил мобайнида қадим-қадимдан ўтказиб келинган от пойгалари бўлса, айниқса, Наврўз пайтида ўзгачароқ юксак шукуҳ касб этади ҳамда наврўзий расм-русумларнинг ғоятда муҳим, ўзига хос таркибий қисми ҳисобланади.

Туркманистонда Наврўз айёми маросимлари одатда катта-кичик шаҳар-қишлоқларнинг энг катта майдонларида ўтказилади. Ушбу байрам маросимларида эркаклар ва аёллар, хусусан туркман ёшлари ўта фаол қатнашиб, томошабинларни хушнуд этиш учун турли ўйинларни ташкил қиладилар. От чоптириш, олиш (кураш), юқорига осиб қўйилган рўмолни олволиш учун жон-жаҳди билан сакраш, хўроз уриштириш мусобақалари ҳамда ўзга кишиларни оммавий равишда табриклаш, қутлаш мақсадида меҳмонга бориш сингари одатлар айнан шулар жумласидандир.

Эронликлар эса янги йил кириб келишидан олдин ўз уйлари, ҳовлиларини супуриб-сидириб, кундалик рўзгорда ишлатиладиган барча буюмлари, асбоб-анжомларини эринмасдан, жиддий ҳафсала билан яхшилаб тозалайдилар. Улар дунёдаги барча этнослар учун ибратли ҳисобланган ушбу одатни «Хонэ такони» («Уй тозалаш»), деган ўзига хос гўзал бир ном билан атайдилар. Наврўз байрами арафасида эса ўзлари ва бола-чақалари учун янги сарпо (форсча), либос (арабча), кийим-кечак (туркийча) сотиб олиш жараёни ҳам айнан эронийларга хос чиройли, ғоятда сермазмун урф-одатлардан бири ҳисобланади.

Индонезия оролларида Соко таквими бўйича нишонланадиган Нъепи байрами, одатда улардаги ўта курук мавсумга тўғри келади. Минг ороллар мамлакати – Ороллардаги Ҳиндистон – Индонезия баҳорий байрамида барча кишилар бир-бирларининг устларидан қувонч ила шовқин-сурон билан сув сепиб, барчага кут-барака ато этувчи денгиз худоси Барунани шарафлайдилар ҳамда бу илоҳга, инсониятга ато этилган барча неъматлар учун, чексиз ташаккурни, шукронани билдирадилар.

Непалда бўлса айнан Наврўз кунларига тўғри келадиган Холи айёмида катта гулханлар ёқилади. Барча кишлоқлардаги деҳқонлар ҳамда уларнинг оила аъзолари экин майдонлари ва ҳосилдорлик худоси Бхумидевтдан ўзларига жуда мўл-кўл ҳосил инъом этишни ўтиниб, илтижо қилиб сўрайдилар.

Догистонда Наврўз «биринчи шудгорлаш куни», аварларда эса «оцбай», даргинларда «киу баҳруми», лакларда бўлса «карас ишву» деб атаган. Догистонда биринчи шудгорга, одатда, бутун овулнинг аҳли йиғиларди. Ерни ҳайдаш учун кўшга кўшиладиган ҳўкизлар бўлса бамисоли кўғирчокдек ва гўё чимилдиққа кириб келадиган келинчакдек безатилган. Биринчи шудгорга сепиладиган уруғлик буғдой бўлса энг эзгу орзу ва ниятларда, умумжамоанинг манфаатини кўзлаган ҳолда, атайлабдан ҳар бир хонадондан бир сикимдан йиғиштириб олинган.

Қадимги Мисрда далаларга биринчи кўшни фиръавннинг ўзи, Хитойда император, Ҳиндистонда бўлса, маҳаллий ҳукмдорлар, рожалар солиб берганлар. Уларнинг вазирлари эса уруғлик донни сепишни бошлаганлар. Кейин ишни деҳқонлар давом эттирганлар.

Қадим Хитойда ўтмиш замонларда биринчи кўшга ҳўкизнинг ўрнига бир-биридан ҳеч қачон ажралмасин, ҳамиша кўш ҳўкизлар сингари ўзининг турмуши аравасини айнан ўзи тортиб юрсин, ўз ерини биргалашиб ҳайдасин, бола-чақаларини ўзаро ҳамкорликда тарбияласин, деган эзгу ният ҳамда мақсадда янги келин-куёвларни кўшилган. Шундан сўнг оммавий сайиллар бошланиб, унда жуда кўплаб келин-куёвларнинг никоҳ тўйлари ўтказилган.

Она Заминнинг ҳосилдорлигини ошириш ниятидаги қадимий ирим-сиримларга биноан ёшгина келин-куёвлар энг биринчи никоҳ

кечасини яқиндагина ҳайдалган заминнинг жудаям ўзига хос ҳиди келаётган даланинг олдидаги сайилгоҳда ўтказганлар.

Қадимги аждодларимиз эътиқоди – Ахурамазда қонунларида кўриқ ва бўз ерларни ҳайдаш ва бугдой экиш, ерни жамоа ўртасида адолатли тарзда тақсимлаш энг савобли ишлардан ҳисобланганди. Авесто Вандидод қисмида, учинчи фасли башоратида ёзилишича, «Ахура Мазда ерга яхши, соғлом уруғ сепишдан ҳам ортиқ савоб иш йўқ», дейди. Илоҳнинг бундай эзгу амрига тўла итоат этиш, ўн минг ясна диний матнларини ўқиб ибодат қилишдан ёхуд юзлаб жониворларни қурбонликка сўйишдан ҳам афзалроқ ҳисобланган.

«Оламнинг гўзаллиги деҳқончиликдан. Кимки уруғ қадабди, у одамийликка чин имонни келтиради, ягона шу йўл ҳақиқат бўлиб, қолганлари эса саробдир».

«Авесто» китобида («Вандидод» 3- фарғард, 24- банд) «Узоқ замонлар экилмаган ва омоч тегмаган замин (ўта) бахтсиздир. У омочни орзу қилади. Бундай замин бўлса балоғат палласига кирган соҳибжамол киздир. Бу киз фарзандини кўриш ва яхши ёстикдошга интиқдир», дейилади. Шунингдек, дунёдаги энг бобокалон китоб, ўзбек давлатчилиги илк даврининг мафқураси вазифасини шараф билан адо этган «Авесто»да ёзилишича: «Қачонки эгатларда уруғ етилса девлар ўринларидан кўпадилар (турадилар). Қачон бугдой гуркираб кўкарса, девлар даҳшатдан (роса) титрай бошлайдилар. Қачонки бугдой ун бўлса, девлар жудаям нола чекадилар. Қачонки ўрилган бугдой хирмонга уюлса, девлар нобуд бўладилар. Қай бир хонадонда бугдой бош чиқаргудек бўлса, бундай хонадонга девлар (сира ҳам, зинҳор) яқинлаша олмайди».

Зардуштийларнинг ўта кўплаб маросимлари халқимиз турмуш тарзида ҳанузга қадар сақланиб қолганлигини ўзингиз ҳам жудаям яхши биласиз. Йилбоши билан боғлиқ сон-саноксиз маросимлар бунинг бевосита далили ҳисобланади. Деҳқонлар, боғбонлар ҳамда чорвадорлар қаҳратон қишнинг роса аёзли кунларидан эсон-омон чиқиб, баҳорнинг илиқ кунларини ниҳоятда интиқлик билан кутиб, янги йилга жуда жиддий тайёргарлик кўрганлар. Энг аввало, омоч-бўйинтуруқлар, кетмон, мола сингари турли асбоб-анжомлар янги деҳқончилик мавсумига тахт ҳолда келганлиги яна бир бора диққат

билан кўздан кечирилган. Отлар совутилган, аравалар тузатилиб, улар ишга яроқли ҳолга келтириб қўйилган. Энг асосий ишчи кучи ҳисобланган ҳўкизлар эса яхшилаб парваришланган. Шу боисдан ҳам ўрта асрларда Бухорода бу байрам «Наврўзи кишаварзон» – «Дехқонларнинг байрами» деб аталган.

Аждодларимиз баҳорги юмушлар бошланиши олдидан махсус маросим сифатида бирорта жонликни сўйиб, ис чиқарганлар. Ушбу хайри-худоийлар масжидлар ёки мазорларнинг яқинида ўтказилиб, аждодларга ўзига хос бағишлов маросимга кекса дехқонлар, пиру бадавлат оқсоқоллар бошчилик қилганлар.

Қадим замонлардан ерга илк бор уруғ сепиш жараёни ўзига хос маросим шаклини олган эди. Унда кекса зироаткорлардан бири Бобо Дехқоннинг қиёфасига кириб, энг дастлабки кўшни ҳайдашни бошлаб берган. Қадим-қадимдан халқона тасаввурларга кўра, Бобо Дехқон ўта ҳалол меҳнат билан кун кўрувчи, ўзгаларнинг ҳақидан доим ҳазар қилувчи, дехқонларнинг меҳнатига бўлса ҳамиша унум ва қут-барака берувчи ниҳоятда улуг пир ҳисобланган.

Наманган вилояти Косонсой тумани қипчоқларида далага кўш чиқариш маросими уч босқичга бўлинган эди: дастлов – айнан бу кунида ҳўкизларга бўйинтуруқни илиниб, «шоҳмўйлар», «худоий» сингари маросимларлар ўтказилган ҳамда оқсоқоллар иш бошлаб берганлар; иккинчи кун қашлов ҳамда учинчи кун – бошловда олдинги кунларга нисбатан кўпроқ ерни ҳайдалиб, ҳўкизлар ҳам аста-секинлик билан мураккаб ишларга мослаштириб борилган.

Шунингдек, «кўш оши» кунида аксарият ҳолларда қурбонлик сифатида кўчқор сўйилган. Наманган вилояти Мингбулоқ тумани Қайрағочовул қишлоғи қорақалпоқларида эса маросим учун хўроз сўйилган бўлиб, йил баракали ва унумли келсин деган ниҳоятда бу юмушни бўйдоқ ўспиринга бажартирилган. «Кўш чиқариш» куни айни хўрозларни қурбонлик қилиш одати болгарларда ҳам мавжуд бўлиб, уларда хўрознинг суяклари янги ҳайдалган ерга кўмилган, Болгарларда бу жараён доимо инсонларни боқадиган Она заминга куч-қувватни беради, деган тасаввур ҳам бўлган.

Энг қадим замонлардан биринчи кун магияси (сеҳргарлиги)га кўра бирор-бир иш, фаолият ёхуд йилнинг ибтидоси қандай бўлса,

ўша фаолият йил бўйи шундай тарзда давом этади, деган тасаввур хукмронлик қилган. Булардан ташқари, кекса ёшли, пиру бадавлат, ошиғи эса доимо олчи тадбиркор, жуда обрў-эътиборли кишининг энг биринчи қўшни бошлаб бериши масаласи фақат унинг хўжалик юритиш соҳасидаги ниҳоятда бой тажрибаси билангина боғлиқ бўлиб қолмаган. Айнан бу ўринда узоқ умр кўрган, ўта серфарзанд, бой-бадавлат кишиларнинг ўзига хос рамзий фазилатларининг Она заминга ҳамда янгидан етиштириладиган ҳосилга аста-секин кўчиб ўтишига қаратилган, ўта умид қилинган ўзига хос ирим-сиримлар билан боғлиқ қарашлар ушбу жараённинг асосини ташкил этган.

Шохларинг бор чамбарак,
Кўзларинг мисли чироқ,
Кўшга қўшсам меҳнатингдан,
Элу юртинг вақти чоғ.

Шохгинанг мулла довати,
Сенсан деҳқоннинг қуввати,
Сен бўлмасанг деҳқоннинг,
Қайрилади қаноти.

Қаро ерни қоқ ёргин,
Қовун экиб, лаб ёргин,
Меҳнатингнинг зўридан,
Тос тепангдан шох ёргин.

Кўш ҳайдадим саман сариқ,
Хўкизлари жуда ориқ,
Хўкизлари кўтаролмас,
Ерда қолди бўйинтурук.

Ҳайда-ҳайда химич билан,
Донни сепма чўмич билан,
Деҳқон ўғли олишади,
Кучи етмай омоч билан.

Эниб келдинг экишдан,
Тўрт оёғинг кумушдан,
Очкўз бой қарамади,
Базўр чикдинг бу қишдан.

Тарлон таёғим, ҳайда,
Темир туёғим, ҳайда,
Ишни тамом қилмасанг,
Жонингга ором қайда.

Марказий Осиё халқларида қадимдан хўкиз серпуштликнинг рамзи ҳисобланган. Хўкизнинг ғайритабиий кучи ва хусусияти кўш ҳайдаш орқали аста-секин ерга ва етиштириладиган ҳосилга ўтади, деган тасавурлар мавжуд бўлган эди. Шунинг учун ҳам деҳқонлар эрта баҳорда «Шохмойлар» маросимини жуда катта тантана билан ўтказганлар. Бу пайтда бўлса шохлари мойланадиган хўкизларга бировнинг кўзи сира ҳам тегмаслиги учун ирим қилиб, уларнинг бўйни ҳамда шохига турли-туман шаклдаги чиройли туморлар эзгу ниятда тақиб қўйилган...

Кўш ҳайдагин йўл билан,
Бел боғлагин қўл билан,
Катта тошлар ағдариб,
Чақил томон ташланиб...

Кўшчи йигитнинг баланд чорлови ила ёш йигит-қизлар далага келишади. Ўша замонларда эса севги-муҳаббат, ошиқ-маъшуқлик маъносида кўпроқ мойил деган сўзни ишлатилган. Қизлардан бири роса терлаб-пишиб пешонасини белбоғ билан боғлаб олганича кўш ҳайдаётган йигитга шундай дейди:

Ул баҳодир қарармикин мен томон,
Мойил бўлиб юрармикин мен томон.
Дилидаги нима экан, сўраб қолдим,
Қалбим кетди у томонга эзилиб...

Юқорида келтирилган далиллар шунданам далолат берадики, қадимий даврларда аждодларимиз деҳқончилик билан шуғуллана бошлагач, далаларда янги мавсум бошланишидан аввалроқ ўзига хос баҳор байрамларини ўта тантанали равишда нишонлаганлар. Шундай қилиб, меҳнат – бу байрамнинг бош манбаи, асоси, энг асл замири ва илк сарчашмаси ҳисобланиб, байрам («байрам ҳолати») ибтидоий даврлардан бошлаб «яшаш учун курашнинг воситаси» – меҳнат натижаси шаклида вужудга кела бошлаган.

Баъзи этнолог, тарихчи олимлар, жумладан Н. П. Лобачева фикрича, қадимдан Марказий Осиёда йилнинг боши баҳорга тўғри келган. Сосонийлар сулоласи даврида (милодий III аср) йил боши ёз фаслига, қуёшнинг роппа-роса тик туриш кунига (ҳозирги 21– 22 июнга) кўчирилган эди. Бироқ, ой тақвимига ўтилганидан кейин, йилнинг биринчи ойи тағин қайтадан баҳорга, яъни тун ва кундуз барабар бўлган кунга (22 мартга) кўчирилган.

Бу масала хусусида бўлса Беруний шундай ёзганди: «Наврўз... ўтмиш замонларда... қуёшнинг саратон буржига кириш пайтига тўғри келар эди. Сўнгра эса, у орқага сурилгач, баҳорда келадиган бўлди. Энди у бутун йил унга хизмат қиладиган бир вақтда, яъни баҳор ёмғирининг биринчи томчиси ерга тушишидан токи гуллар очилгунча, дарахтларнинг гуллашидан токи мевалари етилгунча, ҳайвонларда уйғониш мавсуми бошланишидан токи насли вужудга келгунича давом этган вақтда келади. Шунинг учун ҳам «Наврўз» оламнинг бошланиши ва яратилишига далил қилинган».

«Наврўз»нинг қандай пайдо бўлгани ҳақида кўплаб афсона, ривоятлар ҳамда мифлар мавжуд. Масалан, зардуштийлар даврида эзгуликнинг илоҳи Ахурамазда (Хурмуз) баҳор ҳамда ёз фаслида, ёвузликнинг худоси Анхрамайню (Ахриман) эса – кузда ва қишда ҳукмронлик қилади, деган қарашлар мавжуд бўлган. Баҳорнинг энг биринчи кунини эзгулик илоҳи ёвузлик худосининг устидан ғалаба қилган муқаддас сана сифатида байрам қилинган. Бу сана эса айнан «Наврўз» кунига тўғри келган.

Наврўзга оид афсона ва ривоятлардан кўпгина маълумотларни олишимиз мумкин. Уларнинг орасида зардуштийлар даврига доир Ахура Мазда ҳамда Ахриман билан боғлиқ ривоятлар, шунингдек

Одам Ато ва Момо Ҳавонинг биринчи марта учрашган куни ҳақида афсоналар ва ривоятлар Наврӯз тарихини ўрганишда жуда муҳим аҳамиятга эга.

Наврӯз ҳақидаги улуг аждодларимиздан бизга мерос сифатида қолдирилган ривоятлар жудаям муҳим бир ҳақиқатдан, яъни унинг Шарқ кишиларининг ғоятда эзгу хоҳиш-истаклари, ўйлари ҳамда ҳаётий, амалий тажрибаларидан туғилганлигидан далолат беради.

Масалан, Абулқосим Фирдавсийнинг соҳир қалами туфайли дунёга келган «Шоҳнома»да афсонавий баҳодир, жасур ҳамда пок ниятли инсон (Кайковус ўғли, Афросиёбнинг куёви) Сиёвушнинг ўлими ва унинг ўлимига, янада аниқроғи эса, хотирасига халқнинг ғоятда юксак эҳтироми Наврӯзга сабаб бўлганлиги таъкидланган:

Қайгаким тўкилмиш Сиёвуш хуни,
Кўкка бўй чўзди бир дарахт шу куни.
Баргларида гўё унинг чехраси,
Мушқу атр гўё унинг чехраси.
Дарахт кўм-кўк турар ҳатто қишда ҳам,
Тагида подшоҳга тутишар мотам.

Сиёвуш «Авесто» китобида Сиёваршан исми билан маълум. Бобокалон китобнинг Яшт бўлагининг Хуварно қасидаси (19- яшт, Замяд яшт) 42- бўлим, 77- бандида бўлса Қавай Хусров ўзининг падари бузургвори Сиёваршан учун асосли, қонуний тарзда қасос олганлиги мавзуси ўзининг аксини топган.

Қадимги ривоятларга биноан, Сиёвуш милоддан аввалги XII асрда Хоразм давлатига асос солган. Сиёвуш Туронда ажойиб бир шаҳарни бунёд этган, бу шаҳар ўша замонда Қанғдиз ёхуд Қанту Сиявахш деб аталган. Сиёвуш томонидан Сиёвушгирд шаҳри бино қилинганлиги масаласи эса «Шоҳнома»да ҳам батафсил ёритилган. Афсонавий сулола асосчиси Сиёвуш милоддан аввалги I асрдан то мелодий VIII асргача қадимги Хоразмда зарб этилган тангалардаям худо – суворий тимсолида юксак маҳорат билан тасвирланган...

... 1914 йилда Туркиянинг Диёрбакир шаҳрида яшовчи бир бечораҳол аёл пулга жудаям муҳтожликдан китобфуруш дўконига эски, varaқлари эса титилай-титилай деб турган бир қўлёзма олиб

келиб: «Менга раҳматли эрим «Агарда роса қийналиб қолсанг, шу китобни сотгин, лекин, шуни билиб қўйгин, бунинг нархи 30 лира олгиндан сира ҳам кам эмас», деган эдилар», – дебди. Китобфуруш эса эски варақларни бунчалик қимматга олгиси келмабди. Лекин, бева аёлга жудаям раҳми келиб: «Ҳа, майли, ташлаб кетаверинг-чи, харидор чиқиб қолса, олса, пулини олиб кетарсиз», – дебди.

Кунлар ўтаверибди. Бирорта ҳам харидор бу кўҳна битикни олмабди. Харидорлар ҳам унинг нарҳини эштгач, фикридан қайтар экан. Ниҳоят, бир куни Али Амирий исмли киши бу кўримсизгина кўлёмани варақлаб чиқиб, оладиган бўлибди. Бироқ, унинг ёнида 30 тилласи йўқ экан, қарз-ҳавола қилиб бу китобни сотиб олибди.

«Китобни олдим, уйимга ҳам келдим ва емак-ичмакни буткул унутдим. Бу китобга ҳақиқий қиймат берилмак лозим бўлса, унга жаҳон хазинаси ҳам кифоя қилмас», деган экан у кейинчалик. Хўш, «ўқиганда емак-ичмакни унуттирадиган» ва «жаҳон хазинаси»дан ҳам қимматлироқ, сарғайган варақлари ҳам титилиб кетган бу асар ўзи қандай китоб эди?

У бизларнинг буюк бобокалонимиз, атоқли тилшунос ҳамда адабиётшунос олим, халқимизнинг азиз ва улуғ фарзанди Маҳмуд Қошғарий қаламига мансуб «Девони луғатит-турк» асарининг 1266 йилда (ушбу китоб ёзилганидан икки аср кейин) хаттот томонидан кўчирилган бениҳоя ноёб нусхаси эди.

Ислом Каримов 2014 йил май ойида Самарқандда ўтказилган «Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси ҳамда унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва аҳамияти» мавзуи биланам бевосита боғлиқ халқаро конференция очилиши маросимидаги нутқида асосли равишда таъкидлаганидек: «Дунё тарихидаги биринчи туркий тиллар луғати бўлмиш «Девони луғатит-турк» китобининг муаллифи Маҳмуд Қошғарий бўлиб, у асарида юксак маҳорат билан тўплашга эришган сўз бойлигининг том маънодаги (ва чиндан) олтин зарраларини – туркий мақоллар ва шеърларни ҳам келтириб ўтган. Қошғарий туркий халқларнинг улуғ тили, маданияти, этнографияси ва фольклорининг биринчи тадқиқотчиси ҳисобланади».

Маҳмуд Қошғарий ҳам худди ўша, биз юқорида тилга олган, Сиёвушнинг қайнотаси бўлмиш – афсонавий Афросиёб масаласига бир аниқлик киритиб, шундай ёзганди: «Тўнга шер ботир, баҳодир, филни ҳам ўлдирувчи энг кучли ҳайвондир. Туркларнинг (жуда) машҳур ботир хони Афросиёбни Тўнга алп эр деб аташлари ҳам унинг айнан шерга ўхшаш баҳодирлиги учундир... Қаз – Афросиёб қизининг исми. Эрондаги Қазвин шахрини ҳам у қурдирган. Бу сўз асли «Қаз ўйини» – «ғоз ўйнайдиган» жой демақдир. Чунки Қаз шу ерда турарди ва шу ерда ўйнар эди». Қошғарий «қаз» сўзига изоҳ бериб қуйидаги жудаям муҳим бир маълумотни ҳам келтирган эди:

«Баъзилар бутун Мовароуннаҳрни туркийлар ўлкаларидан деб ҳисоблаганлар. У Янқанддан бошланади. Унинг тагин бир оти Дизруйин. У (ўзининг) сариқлигига кўра «мис шахри» демақдир. Бу Бухорога яқиндир. Бу ерда Афросиёбнинг қизи – Қазвиннинг эри Сиёвуш ўлдирилгандир. Маъжусий – оташпарастрлар ҳар йили бир кун бу ерга келиб, Сиёвуш ўлган жой атрофида йиғлайдилар. Молларини сўйиб, қурбонликлар қиладилар. Сўйилган мол конини унинг мозори тепасига тўкадилар. Уларнинг одатлари шундай».

Бундан ташқари, луғатшунос аллома Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғатит-турк» китобида бизга ёзиб қолдирилган «Қиш ва ёз мунозараси» икки сўзамол, жуда истеъдодли ижрочи томонидан бир-бирига жудаям зид тимсолларда гавдаланувчи, Наврўз айёмига дахлдор асар ҳисобланади. Шундай қилиб, қадимги аждодларимиз наздидаги Қиш ҳамда Ёзнинг ўзаро мунозараси томошасига бутун диққат-эътиборимизни қаратамиз:

Қиш билан ёз тўқнашди,

Қинғир (ёмон) кўз билан

бир-бирига қарашди.

(Бир-бирини) тутиб

олишга интилишди,

(Бир-биридан) ғолиб

келишга тиришди.

Ёз билан Қиш

қарама-қарши бўлишди,

(Уларнинг ҳар бири)

мақтаниш ёйини қуришди.
Қўшин тузиб, (бир-бирини)
таъқиб қилишди,
Ўқ отиш учун (бир-бирига)
яқинлашишди.

Ушбу парчадан бири Ёруғликнинг тимсоли бўлиб, оқ ёки кўк пўстин кийиб, иккинчиси эса қоронғулик тимсоли бўлиб қора ёки олачипор пўстин кийиб олган икки ижрочиси икки томондан аста пайдо бўлиб, энг аввало, давра айлангани, бир-бирига яқинлашгани ва ганимларча қарашгани, сўнгра бир-бирига ҳамла қилгани ҳамда ҳар қайсиси ғолиб келишга интилганиям аниқ кўриниб турибди.

Бу бир-бирига душман кучларнинг тўқнашувидир. Афтидан бу беллашувда кучлар тенг келган, қиш билан ёз бир-бирини сира енга олмаган. Аммо, орани очиқ қилиш керак-ку! Шу боисдан улар энди сўз жангига, яъни айтишувга киришадилар. Қиш Ёзга қарши росаям бақириб-чақириб, дўқ уриб ўз сўзини айта бошлайди:

Одамлар ва қорамоллар
Мендан қувват олади,
Касаллик камаяди.
Одамлар чиниқади...
Сенда кўпаяр чаёнлар:
Пашшалару илонлар.
Минглаб, туманлаб,
Думларини гажак
қилиб изғишар.

Ёз эса Қишга шундай жавоб беради:
(Сенда) балчиқ ҳамма ёқни қоплайди,
Юпун кишилар заҳмат чекади.
Бармоқлари совуқ қотиб,
Оғиз ели билан
(Пуфлаб) иситадилар.
Саъва сендан қочади,
Менда тинар қалдирғоч,
Булбуллар сайрар менда
Нару мода жуфтлашур...

Қиш билан Ёз айнан шу тариқа бир-бирлари ила жуда жиддий тарзда мунозара қилиб, ўз фазилатларини айтиб роса мактаниб ва ганимининг ёмон хусусиятлари, иллатларини фош этиб, ўни тезроқ енгишга ҳаракат қилади. Ушбу айтишувда эса Ёз баланд келади. Қиш бўлса энгилай-энгилай дейди. Аммо, Қиш ҳам осонлик билан таслим бўлмоқчи эмас.

Шунда элат оқсоқоллари уларга учинчи беллашувни, энди от минволиб, пойга чопишни таклиф этадилар. Пойгаям беллашувни ҳал қилолмаганидан кейин, ёй (камон)дан ўқ отишга киришадилар. Шундагина Ёз узил-кесил равишдаги ғалабани қозонади. Натижада муҳораба-мунозара ҳам ўзининг ниҳоясига, поёнига етиб келади:

Турли чечаклар очилди,
(Ерга худди) чиройли гиламлар тўшалгандай.
Жаннат ери кўринди.
Совуқ қайтмас бўлиб кетади.
Ҳамма куш ва қуртлар тирилди...
Энди улар қоронғу инларига кирмайди.

Икки ижрочи ёз ҳамда қиш қиёфасида гавдаланишган, аввал кураш тушганлар, сўнг айтишув қилишган, пойгада куч синашган ва пировардида камондан ўқ отишган, яъни эл-юртга тўрт пардали майдон томошасиям кўрсатилган. Хуллас, улуғ аждодларимизнинг ана шундай ниҳоятда таъсирчан хаёлий, асотирий тасаввурларидан Ёз палласининг боши ҳисобланмиш Баҳорга меҳр-муҳаббат назари билан қараш ва унинг энг биринчи кунини беҳад завқ-шавқ, ғоятда шодонлик ҳамда хурсандчилик ила қарши олиш уларнинг доимий тарздаги одатига айланиб кетган...

Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида ёзилишича, «Бухоро аҳолиси Сиёвушнинг ўлдирилиши тўғрисида ажойиб ашулаларни тўқиганлар... Бухоро оташпарастрлари эса унга атаб ҳар бир эркак киши ҳар йили Наврўз кунда куёш чиқишидан олдин ўша жойда биттадан хўроз сўяди».

766 – 801 йилларда битилган Ду Ю (735 – 812)нинг қаламига мансуб «Қонун-қоидалар ва урф-одатларнинг баёни» («Тунгдя»)»

номли китобида бизгача етиб келмаган муаллифи Вэй Же бўлган «Шифанг жи» («Ғарбдаги мамлакатлар хотираси») номли ажойиб асарда қадимги самарқандликларнинг Наврӯзи ҳақида бундай деб ёзганди: «Янги йил олтинчи ойнинг биринчи кунидан бошланади. Ўша кун подшо ҳам, халқ ҳам ўзларининг энг янги либосларини киядилар ва соч-соқолларини ҳам тартибга солиб юришади. Улар шаҳарнинг кунчиқар тарафидаги бир катта дарахтзорнинг ёнидаги майдонда тўпланишиб байрам қиладилар.

Етти кун мобайнида моҳир тирандозлар от чоптириб туриб, ўз камонларидан белгиланган нишонни мўлжаллаб ўқ отиш баҳсида қатнашадилар. Еттинчи кун нишон ўрнига олтин танга қўйилади ва ушбу нишонни беҳато урган энг қарағай мерган бир кун шохлик қилиш ҳуқуқини ўз қўлига киритади. Улар Кўк тангрини жуда ҳам мўътабар тутадилар ва унга иззат-эҳтиромларини ифода этадилар. Айтишларича, илоҳий маъбуд еттинчи ойда ҳалок бўлган ва унинг суяклари йўқолгани туфайли, бу маъбуднинг культига топинувчи одамлар ҳар йили айнан ўша ойнинг бошида бурмали қора кийим киядилар, далаларда кўкракларига уриб ва яланг оёқ йиғлаб юриб, 300дан 500гача эркаклар ҳамда аёллар маъбуднинг ўзлари учун ниҳоятда муқаддас хоқини ахтарадилар. Еттинчи кунда йилбоши байрами тантаналари ўз ниҳоясига етади».

Панжикент шахрининг харобаларидан топилган VII асрга оид деворий суратларнинг бирида Сиёвушнинг ўлими билан боғлиқ аза маросими тасвирланган: Марҳумнинг жасади куббали аллақандай қурилма ичида, дарчаларидан унинг атрофида сочларини ёйволиб, ниҳоятда гиря, афғон қилаётган, изиллаб йиғлаётгана ёллар, танаси жуда жароҳатланган «аниқ туркий белгиларга эга бўлган эркаклар» қиёфалари ҳам кўриниб туради.

Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам» асаридаям каёнийлар сулоласи ҳақида ёзар экан, ўша Сиёвушнинг таржимаи ҳолини ҳам берганди. Маълумот охирида бўлса шундай деб ёзганди: «Сиёвуш учун... андоқ мотам тутдиларким, ҳаргиз ҳеч киши ёд бермас.

Тарих аҳли муттафиқдурларким (бирлашган, ҳамфикр, дўст), соч қирмоқ ва қаро киймак ул мотамдин қолди».

Сиёвуш хотирасига бағишланган байрам ҳар баҳор бошида ўтказилган. Маросимлар ва томошалар Сиёвушга аза очиш ҳамда мотам тутиш билан бошланиб кетган. У сахналаштирилган қайғули маросим тусида бўлган. Унда, айниқса, истеъдодли айтиб йиғловчи аёллар ҳам катта хизмат кўрсатган. Яъни, йиғичи аёл Сиёвушнинг фазилатларини жуда таърифлаб куйлаган, бошқа аёллар ўзларини роса уриб, юзларини эса қаттиқ юлиб, уни қувватлаб йиғлаганлар.

Ушбу одат бўлса Ўзбекистонни айрим жойларида шу кунгача давом этиб келмоқда. Кўк ё қора қўйлак кийган аёллар мурданинг атрофида сочларини буткул ёйволиб, ўз кўкракларига уриб, қарсақ чалиб, йиглаб аза тутадилар. Даврадаги малакали йиғичи марсияни айтади (куйлайди), бошқалар эса унга жўр бўладилар. Мотам аста-секин садрга айланиб кетади: аёллар бўлса ўнг қўллари билан сўл кўкракларига уриб «ҳо-ҳув» деган қаттиқ нидолар билан ёнларига ўнгга қараб ҳаракат қиладилар, гоҳ мурданинг устига ғуж бўлиб, гоҳ ёйиладилар, қаттиқ жазавага тушиб ўзларини ҳам унутишлари мумкин. Садр мурда атрофидагина эмас, шу билан бирга марҳумни эслаган, ёдга олган кунларда ҳам ташкил қилинган. Шундай ҳолда эса садр ярим маросим, ярим томоша шаклида ўтган.

Сиёвуш байраמידаям кулгили ҳамда шўх намоёишлар етакчи мактабга эга бўлганди. Бундай намоёишлар жуда қадим замонларда ҳам, ўрта асрларда ҳам бўлиб турган. Бироқ, ислом ҳукмронлиги даврида бўлса улар бирмунча трансформацияга учраган, яъни аста ўзгариб борган. Баъзи бир маросим, ўйинлар, томошалар намоёиш таркибидан ажралиб кетган ҳамда алоҳида шаклда яшай бошлаган. Чоризм ҳукмронлиги даврида ҳам бундай намоёишлар бўлганлиги маълум. Лекин, булар – ҳаммаси чинакам, асл намоёишлардан бир зарра, учкун, холос. Шундай бўлса-да, унга таянган ҳолда қадимий намоёишларни кўзимиз олдида бемалол келтиришимиз ва тасаввур қилишимиз ҳам мумкин.

Қадимги аждодларимиз Сиёвушга кучли эътиқод қилганлар. Уни ўлувчи ва қайта тирилувчи табиат худоси ўрнида қабул қилиб, илоҳийлаштирворганлар. Сиёвушни сув ва ҳосилдорлик маъбудаси Анахитанинг ажралмас йўлдоши, унинг беқарор ошиғи сифатида тасаввур этганлар. Қадимги Хоразмда уни подшоҳлик тузумининг

асосчиси, ҳомийси деб билганлар. Тадқиқотчи Т. Қиличев «Қизил гул» байрамини Анахита ва Сиёвуш ўртасидаги илоҳий-афсонавий севги билан боғлаган ҳолда ўрганган эди. Сув ҳамда ҳосилдорлик маъбудаси Анахита (ислом даврида Анбар она)нинг энг асл рамзи атиргул билан пайваста келиб, сўнгра эса Митра (Сиёвуш) тимсоли билан чапишган ҳолда бунёдкорликнинг манбаи сифатида тасаввур этилган «Қизил гул» байрами асрлар оша бизларнинг замонимизга қадар етиб келганлигидан ўзингиз ҳам бохабарсиз.

Сиёвуш қадимги замонларда Сиёвахш ҳам деб аталган эди. Вахш – бу Амударёнинг боши. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида Сиёвуш қоп-қора, жуда чиройли от устида ўтирган ва олтин қалпоқ кийиб олган навқирон чавандоз йигит сифатида тасвирланган. Бу дostonда тасвирланишига қараганда, Сиёвуш Кайковуснинг ўғли, Турон замин чегарасидаги ғоятда улкан бир ўрмондан шаҳаншоҳ аскарлари томонидан топиб олинган ниҳоятда сирли бир гўзалдан бунёд бўлган экан.

Онаси Сиёвушни туғибок оламдан ўтган, уни баҳодир Рустам тарбия қилган. Уни ўғай онаси Судоба яхши кўриб қолиб, хиёнатга ҳам тортмоқчи бўлади. Аммо, Сиёвуш хиёнатга ям рози бўлмайди, натижада эса Судобанинг палид сири ҳам очилиб қолади. Сиёвуш эса оловдан оралаб ўтиб, ўзининг ҳалоллигини исбот қилади ҳамда Туронзаминга кетиб, Афросиёбнинг росаям гўзал кизига уйланади. Туронда Сиёвушгирд шаҳрини бунёд этади. Бирок, у бу ерда ҳам қуруқ тухматга дуч келиб, бегуноҳ қатл қилинади. Наршахийнинг ёзишига қараганда, ўз отаси Сиёвушнинг хунини олиш ниятида келган ўғли Кайхусрав Бухородаги Ромитан яқинида Ромуш деган бир қишлоқни бино қилиб, унда ибодатхона қурдирган экан.

«Бухоро тарихи»да Наврўз байрами ёши тўрт минг йилдан ортиқ эканлигини исботлайдиган ғоятда муҳим бир далил мавжуд. Наршахий бухороликларнинг кўҳна удумларидан бири хусусида ҳикоя қилар экан, шундай деб ёзган эди: «Сиёвуш ибн Кайковус ўзининг отасидан қочиб ҳамда Жайхун дарёсидан ўтиб, Афросиёб олдига келди. Афросиёб уни яхши қабул этди ва ўз қизини унга хотинликка бериб, айтишларича, ўзининг барча мулкларини ҳам унга топширганди. Бу вилоят ўзига вақтинча бериб қўйилган жой

эканлиги туфайли ҳам, Сиёвуш бу ерда (яъни Бухорода) ўзидан бир ёдгорлик қолдиришни ҳам истади. Шундай қилиб, у Бухоро хисорини бино қилди ва кўпроқ вақт айнан ўша жойда турар эди. (Кимлардир) Сиёвуш билан Афросиёбнинг ўртасида гап юргизди ва (натижада) Афросиёб уни ўлдирди ҳамда ушбу хисорда шарқий дарвозадан кираверишингдаги «Дарвозаи ғуриён» деган ном билан аталувчи сомонфурушлар дарвозасининг ичкарасига дафн этдилар.

Шу сабабли ҳам Бухоронинг оташпарастрлари ўша жойни азиз тутадилар ва унга атаб ҳар йили наврўз кунида куёш чиқишидан олдин худди ўша ерда битта хўроз сўядилар. Бухоро аҳолисининг Сиёвуш ўлдирилишига бағишлаб айтган марсиялари ҳам бўлиб, у барча вилоятларда жуда машхурдир.

Куйчилар эса унга мослаб бир куй тузганлар ва кўшиқ қилиб айтадилар. Кўшиқчилар уни «оташпарастрлар йиғиси», дейдилар. Бу гаплар бўлиб ўтганига ҳозир уч минг йилдан ортиқ вақт ўтди».

Демак, Наврўз байрами қадим-қадимдан эл-юрт жуда суйган қахрамонлар хотирасини эъозлаш билан ҳам боғлиқ айём бўлиб келган. Бизлар ҳар йили Наврўз кунларида азиз марҳумларнинг рухлариниям ёд этарканмиз, бевосита ривоятлар мағзига васиятдек сингдириб қолдирилган ўша кўҳна асл инсоний анъаналарни ҳам давом эттираётган бўламиз. Сиёвуш хазонларга ҳам рўй бермасдан, қайтадан уйғонган табиат ва ҳаёт рамзидир.

Қадим аждодларимиз ўша афсонавий Сиёвушни мангуликка, мангуликни, турган гап-ки, боқий байрам Наврўзга қиёс қилганлар.

Беруний келтирган афсона бўйича Наврўзнинг келиб чиқиши инсоният учун улкан ишларни амалга оширган Жамшид шоҳ номи билан боғланган эди: «Жамшид ўзига арава ясаб олгач, ўша куни аравага чиқиб олди, жинлар ва шайтонлар уни ҳавога кўтариб, бир кунда Дунбованддан (Дамованд тоғи)дан Бобилга олиб бордилар. Одамлар бу ажойиб воқеани кўргач, ўша кунни ҳайит қилдилар ва Жамшидга (аравада учишига) тақлид қилиб арғимчоқлар учдилар».

«Шоҳнома»да ҳам шундай гоя илгари сурилган:

Тахт кўкда чарх урар мисоли куёш,
Фармондор ўтирар, унда ирғаб бош.
Барча жам, одамлар қарар тахтига,

Жаҳон қойил бўлиб шукуҳ-бахтига.
Жамшидга сочишар олтину гавҳар,
Шу кунни янги йил – байрам дейишар.
Йил боши Хурмузу эди фарвардин,
Дилда на ғам қолди, на адоват-кин.
Улуғлар шодлик-ла базм қурдилар,
Юзларин чолғуга, майга бурдилар.

(Ўша замонларда шамсий йилнинг биринчи оғи «Фарвардин» деб аталган (21 март – 21 апрель). – Б. И., Н. И.)

Умар Ҳаём «Наврўзнама» рисоласида ёзишича: «Жамшид... байрам қилишни одатга айлантирди. Подшоҳлар ва бошқа одамлар ҳам уни қабул қилдилар. Ажам подшоҳлари шу пайтда Офтобни улуғлаш учун, шунингдек, ҳар ким ҳам бу кунни топа олмаслигини ҳисобга олиб, уни олдиндан белгилаб қўйдилар. Байрамни жорий этдилар, ҳамма бу санага риоя қилсин деган мақсадда уни барчага маълум қилдилар».

Умар Хайём ўз китобида «Фарвардин» сўзининг чин маъноси «жаннатлар» эканлигини ёзганди. Аммо, кўпчилик тадқиқотчилар фикрича, ушбу атама пахлавий (ўрта форс) тилидаги «фравартина» – «халоскор фаришта» деган сўздан келиб чиққан. Бу ҳам қаҳратон қишдан халос бўлиб, ҳаётнинг қайтадан жонланишига бир ишора бўлса ҳам, ажабмас.

Кези келганида шуниям қайд этишимиз даркорки, Ислондаги ҳижрий-шамсий йил ҳисобида ҳам янги йилнинг боши айнан ушбу кунга тўғри келади. Шу кунда куёш ҳам Ҳамал буржига киради, яъни, самодаги ўзгариш ва коинотдаги муайян бир мунтазамлик – баҳорги эътидол (яъни, мўътадиллик) мана шу куннинг байрам қилинишига сабабчи бўлган.

Шарқ халқларидаги мучал йили ҳам айнан шу кундан бошлаб ўзгаради. Бунисини бўлса ўзингиз ҳам жуда яхши биласиз.

Маздопарастлик афсоналаридан бирида буюк Наврўз айёмига пайғамбар Зардушт асос солганлиги ҳикоя қилинади. Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» китобида келтирилган бир афсонага кўра бўлса, худди шу куни Худо, яъни Ахура Мазда

энг куйи оламни – Ерни яратиб бўлганидан сўнг, ярим одам, ярим хўкиз танли Каюмарсни Курраи заминга подшоҳ этиб тайинлаган. Шу сабабдан бу кун жуда улуг байрам сифатида нишонланадиган бўлган.

Тагин бир афсонага кўра, ҳаракатсиз коинотни Тангри айнан шу кунни, яъни куёш Ҳамал буржигига кирадиган соатда ҳаракатга келтириб юборган экан. Натижада эса, Нур ва Зулмат бир-биридан ўзаро ажралган, йиллар, ойлар, кунлар пайдо бўлган ҳамда вақт ҳисоби ҳам бошланиб кетган.

Баъзи бир манбаларда адабий-тарихий ёзилишига қараганда, Худо бутун мавжудотни олти кун мобайнида яратган ҳамда унинг энг биринчи кунни эса айнан биз учун боқий Наврўз ҳисобланади.

«Авесто»нинг Ром қасидасида (4- бўлим, 15- банди) шундай дейилади: «Яхши сурув сохиби Жамшид юксак, саросар порлоқ ва заррин Ҳукар тоғининг этагида олтин тахт, олтин ёстиқ ва олтин фарш ва ёйиб қўйилган барсамнинг ҳузурини қўлларини ёзиб уни олқишлади ...». «Авесто» бўйича (Ясна, 9- хот, 4- банд) «Жамшид ўз шаҳриёрлигида жониварлар ва одамларни ўлим билмас (қилди), сувлар ва гиёҳларни қуримайдиган ва емишларни мўл-қўл айлади».

«Яшт китоби»да Жамшид хусусида шундай дейилади:

Кўнди Йима Хшайатиға
Подалари тўк, семиз –
(Ернинг илк подшоҳига).
Узоқ муддат шоҳ бўлди,
Етти кишвар шод бўлди.

(Қисқача изоҳ: Йима Хшайатийа – «Авесто»да Ахура Мазда ўзи ҳақида хабар берган подшо сифатида тайинланган. «Шоҳнома» дostonидаги номи бўлса – Жамшид. – Б. И., Н. И.).

Подшоҳ деган сўз «Авесто»да патихшайти – «нурафшон зот» сифатида тушуниларди. Қадим Зардуштийларнинг нуқтаи назарига кўра, айнан бундай ниҳоятда улуг хислат, фазилат эзгулик ҳамда ёруғликнинг тангриси Ахура Маздадангина ато бўлади.

Қадимги афсоналардан бири мазмунига кўра, Наврўзнинг урф бўлишини оловнинг кашф этилиши билан боғлаб талқин этиш ҳам

Ўзига хос мантиққа эга. Айтишларича, Жамшид кунларнинг бирида Мозандароннинг ўрмонларида товушқон (куён) овлаб юрган экан, иттифоқо сеҳрли илонни кўриб қолиб, ўша заҳотиёқ унга қарата камондан ўқ узибди. Илон эса бир қоятош остидаги ковакка кириб кетиб, кўздан ҳам ғойиб бўлибди. Жамшиднинг камонидан узилган ўқ эса тошга тегиб, ундан учкун чиқарибди. Учкунлардан бири тош ёнидаги куруқ хас-чўпларнинг устига тушиб аста ёна бошлабди.

Одамлар шу даврларга қадар оловнинг нималигини билишмас экан, шу боис гулхани кўрган ҳамма бу мўъжизадан лол қолиб, дарҳол унга сажда қилибди. Шу-шу одамлар оловни ўта муқаддас билиб, уни сира ҳам ўчирмасликка ҳаракат қилишибди.

Жамшид муқаддас оловни кашф этган кунни эса «Янги кун» сифатида жудаям катта байрам қила бошлабдилар.

Фирдасийнинг «Шоҳнома»сида ёзилишича эса, адолатпаноҳ Хушанг бир гуруҳ кишилари билан тоққа бораётганида тўсатдан у жуда баҳайбат илонга дуч келиб қолади. Хушанг унга қарата катта тошни отади, бироқ тош илонга тегмай, қоятошга бориб урилади ва бирдан тошлар орасидан учкун ва олов чиқади. Шу ҳодисадан сўнг Хушанг оловни қандай ҳосил қилишни кашф этади:

«Бу оловмас, – деди, худо ҳадяси!»
Энди шунга бўлсин юрак саждаси!
Шундан бери оташ қибласи бўлди,
Шуъласидан дилга ёруғлик тўлди.
Кеч киргач, ўт ёқиб қалади гулхан,
Гулхан атрофида аъёнлар билан
Ўлтириб бошланди базм ва байрам,
Сада деб ном берди, дилдан ариб ғам.

Алишер Навоийнинг машҳур «Тарихи мулуки Ажам» асарида ҳам ўша Жамшиднинг бир неча буюк ихтиролари ва кашфиётлари интиҳосида Наврўз аёми кашф этилгани баён қилинган.

Жамшид «Чиҳил минор» номли одамзод ҳали кўрмаган ва ақл бовар қилолмайдиган баланд бинони куриб... «бу иморат туганди. Ул вақтким, куёш нуқта эътиқодли равийга таҳвил қилиб эрди, ул

бинода тахтнинг устида ўлтириб, адолат сайт ва садосин оламга мунташир қилди ва ул куннинг отин Наврўз қўйди».

Турк олими Абу Холиқ Жой томонидан оммалаштирилган бир афсонада айтилишича, бутун рўйи заминни катта сув босиб, тўфон бўлган пайтида, Нух пайғамбар ҳар турли жонзотдан бир жуфтдан олиб, ўзига хос сувости кемасида сузиб юрган экан. Бир куни чор-атрофда куруқлик бор-йўқлигини билиб келиш ниятида қалдирғочни ҳам учуриб юборибди. Бир маҳал ҳалиги қалдирғоч тумшуғида бир яшил гиёҳни кўтариб учиб келибди. Бу ҳолат ўз-ўзидан шу яқин орада ер борлиги, гиёҳ эса кўклам келганлигини англатади. Нух қалдирғоч кўрсатган томонга қараб астагина сузиб бориб, сувнинг ўртасидаги бир куруқ заминни кўрибди. Кемадаги барча жонзотлар ерга тушиб, тўфоннинг азобидан қутилибдилар. Сувдан куруқликка чиқиб олинган айнан ўша кунни бўлса «Янги кун» дея байрам қилишга одатланибдилар.

«Наврўз» айёмининг қандай пайдо бўлганлиги ҳақида бу каби афсоналар турлича талқин қилиниши ҳам мумкин. Бироқ, «Наврўз» қачон ва қандай вужудга келганлиги вақтини аниқ кўрсатиш қийин. Шундай бўлса-да, қатъий ишонч билан айтишимиз ҳам мумкинки, ушбу байрам ўта доно кишилар томонидан кашф қилинган. Чунки, «Наврўз» коинот ҳамда табиат қонуниятлари, яъни куёшнинг ҳамал буржиги кириши, кеча ва кундузнинг вақт жиҳатидан тенг-баробар бўлиши, кундузнинг аста-секин узая бошлаши, табиатда жонланиш юз бериши, баҳор келиши билан боғлиқ равишда илмий жиҳатдан асосланиб белгиланган. Бу бўлса, турган гапки, ҳар қандай макон ҳамда замон, жамиятда «йил боши» (қачон келишидан қатъи назар) «Наврўз»ни табиатнинг бениҳоя улуғ байрами сифатида нишонлаш учун чин асос, асл пойдевор бўлган.

Аслида, «Наврўз»ни нишонлаш одати ибтидоий жамоа замони одамлари емиш учун Она табиатдаги мавжуд неъматларни қидириб топиш билан бир вақтнинг ўзида, нималарнидир ишлаб чиқариш, яратишни, деҳқончиликни ўрганганидан сўнг улар далада янги иш мавсумини бошлашларидан олдин ўтказадиган ўзига хос баҳорий байрам, тантана сифатида шаклланган.

Замонлар ўтиши билан ушбу байрам ҳам такомиллашиб, унга мос кунни ҳам аниқлаб олинган. У «йил боши» сифатида белгилаб қўйилган ва унга «Наврўз» (яъни «Янги кун») деган жуда чиройли номни берилган.

Милоддан аввалги даврда қўлланила бошлаган зардуштийлик тақвими бўйича ҳозирги февраль ойининг биринчи кунда «Кичик Наврўз» (ёки «Оммавий Наврўз») бошланиб, унинг олтинчи кунда «Катта Наврўз» (ёки «Махсус Наврўз») уюштирилган. Сосонийлар сулоласи даврига келиб эса ушбу икки «Наврўз» бирлаштирилиб, кичик ҳамда катта «Наврўз»нинг ўртасидаги барча кунлар байрам, деб эълон қилинган.

Муайян даврларда «Наврўз» байрамини нишонлаш бир ойгача чўзилган. Бу хусусда Беруний куйидагиларни баён этади: «Кейинги подшоҳлар ушбу ой, яъни фарвардин моҳнинг барча (кунлари)ни ҳайитга айлантириб, уларни олтига тақсим этдилар. Биринчи беш кун подшоҳлар учун; иккинчиси – улуғ кишилар учун; учинчи кун – подшоҳларнинг куллари учун; тўртинчи кун – хизматкорлар учун; бешинчиси – халқ оммаси учун; олтинчиси – чўпонлар учун».

Подшоҳлар ўзлари учун белгилаб олинган биринчи беш кунни куйидаги тартибда, яъни биринчи куннинг ўзидаёқ «подшоҳ наврўз кунни ҳайитини ўзи бошлаб бериб, одамларга ўзининг халқни қабул қилиши»ни билдирар эди. Иккинчи кун эса мартабаси жуда ҳам юқори кишилар..., деҳқонлар (У даврда деҳқон – ҳозиргидек ҳосил етиштирувчи зироаткорларни эмас, қишлоқ ҳукмдори маъносини билдирган. – Б. И., Н. И.) ва (машхур) хонадон аҳллари (қабул қилиш), учинчи кунда отлик сипоҳлар ва улуғ донишмандлар, тўртинчи кунни ўз уйидагилар, яқин ва хос кишилар, бешинчи кун эса ўз ўғиллари ҳамда қарамоғидаги кишилар (қабул этиш) учун ўтиради. Олтинчи кун... ўзи учун наврўз қилади».

Подшоҳлар турган гап-ки, бундай қабуллардан жудаям катта фойда орттирган. Чунки, у «келувчиларнинг мартабаларига қараб, уларнинг ҳадяларини ҳузурига келтиришга буюрган ва ҳадяларни ўта диққат билан текшириб, хоҳлаганларини тақсим қилиб берган, хоҳлаганларини эса ўзининг хазинасига қўйган».

Исломга қадар бўлган «Наврўз» байрамининг оддий халққа тегишли одатлари ҳам алоҳида диққат-эътиборга сазовордир. Ўша замонларда «Наврўз» кунда одамларнинг бир-бирларига шакар ва ширинликларни ҳадя қилиши (ҳаётингиз ҳар доим ширин бўлсин, деган маънода), анвойи гулларни тақдим этиши (жуда гўзал бўлинг, маъносида), бир-бирларига шўх-шодонлик билан сув сепиши (бу йил сув янада кўпайсин, ҳосил эса тагин ҳам мўл-кўл бўлсин, деган маънода) сингари одатлар ниҳоятда кенг тарқалганди.

Наврўз кунда ширинликларни ейиш энг муҳим удумлардан бири бўлганди. Бериунининг муҳим тарихий маълумотларига кўра: «Наврўз куни тонг отганида биров гапиришидан олдин уч қошиқ асал ялаб, уч бўлак (хушбўй) мум тутса, бу жуда кўп касалларга шифо бўлади... «Наврўз»нинг олтинчи куни, яъни «Катта Наврўз» куни тонгида ... гапиришдан олдин шакар татиб, ўзига зайтун (ёғи) суртган кишидан шу йилнинг ҳаммасида турли бало-қазолар даф этилади».

Ривоятлардан биридаям одамларнинг бир-бирларига шакарни ҳадя этишлари ва уни байрам кунлари махсус татиб кўришлари сабабли айнан Наврўз кунда шакар пайдо бўлган, дейилади.

Наврўзга тайёргарлик кўришда бўлса буғдой ёки арпа донини бирорта ёғоч идишда росаям ўстириб, баҳор даракчиси сифатида дастурхоннинг ўртасига, яъни марказига қўйиш одати ҳам бўлган.

Умар Хайём «Наврўзнама»да ёзишича: «Ажам подшоҳлари униб чиққан арпаининг ўта яхши аломати бор деб ҳисоблаганлар... Арпа дориликка ҳам, емакка ҳам ярайверади... Йилнинг яхши ёки ёмон келиши ҳам арпага қараб аниқланади. Агар арпа тик ва қалин ўсса, бу йил серҳосил, агар қийшиқ ва яккам-дуккам ўсса, демак бу йил анчагина камҳосил бўлади...»

Мункайган чоллар арпа билан фол очадилар ... Фарвардин ойида айрим аёллар қизларига атаб арпани тоқнинг сувига хўллаб экадилар... Ажам подшоҳлари ҳар йили Наврўз кунда фойдали ва кутлуғ бўлгани учун арпадан баҳраманд бўлишни истар эдилар».

Аждодларимиз байрам арафасида етти хил дон (буғдой, арпа, нўхот, жўхори, гуруч, мош, ловия)дан наврўзгўжасини тайёрлаб, уни жудаям яхши ниятлар билан кўни-кўшни, қариндош-уруғларга

тарқатганлар. Бундан ташқари бўлса, дастурхон «С» ҳарфи билан бошланадиган етти хилдаги ўсимлик (сиб – олма, сабзи, сир – саримсоқпиёз, сирка, сатортошгул, сиёҳдон – қора данак, синжид – ёввойи зайтун кабилар) уруғидан ўстирилган турли-туман кўкатлар билан чиройли қилиб безатилган.

Хожи Али Ҳаким Термизийнинг «Наврўзнама» асарида қайд этилишига қаралганида, «Агар Наврўзи олам душанба куни дохил бўлса, қамар ойига тааллуқли бўлғай. Ул йилда тўқлик бўлғай, неъматлар кўп бўлғай, ёмғир кўп ёқғай. Ғўза экини яхши бўлғай. Бугдой эса ширин бўлур».

Эрон халқларида ҳанузга қадар «сўфрейэ ҳафт син» («етти син дастурхони») деган зиёфатнинг тури ҳам сақланиб келмоқда. Дастурхонга номининг энг бош ҳарфи арабча «син» бўлган еттита нарсалар қўйилади. Булар бўлса саккэ (танга пул), сиб (олма), сир (саримсоқпиёз), санжед (жийда), саману (сумалак), сабзэ (кўкат), самоқ (тотим) ҳамда бошқалардан иборат. Шунингдек, Куръони карим, сув тўлатиб қўйилган идиш, қизил балиқ, гул, кўзгу, шам ҳамда товуқ тухумиям ушбу дастурхонга албатта қўйилиши лозим бўлган нарсаларнинг жумласига киради.

Ота-боболаримиз Наврўз дастурхонига турли хил қуритилган мевалардан тайёрланган шарбат, бўялган тухумлар ва бошқача ноз-неъматларни қўйганлар. Айнан байрам дастурхонига қўйиладиган тагин бир нарсаям кишининг диққат-эътиборини ўзига тортади. Бу каттагина бир идишга сув тўлдириб, унга кўк барг (кўкат)ни солиб қўйиш одатидир. Бу одат янги йил сувга ва экинга мўл бўлсин, деган орзу-ниятнинг рамзий ифодаси бўлган.

Шарқ мамлакатлари халқлари ҳаётида муҳим ўрин тутган ва тадқиқотчилар томонидан турли тарихий даврларда ўрганилган ва турлича талқин қилинган Наврўз байрамида ўзбекларнинг асрлар давомида шаклланиб келган фалсафий, миллий-маънавий, тарихий қарашлари, қадриятлари, маънавияти ўзини яққол намоён этади.

Ўзбекистонда давлатчиликнинг шаклланиши ва ривожланиши жараёнида туб аҳолининг урф-одат, анъаналари, юксак маънавияти азалий бирлаштирувчи омиллардан бири бўлган. Миллати, тили ва

динида қатъи назар Наврӯз байрамини баҳор ҳамда хурсандчилик айёми сифатида нишонлаш бугунги ҳаётимизнинг ёрқин тимсолига айланиб бораётганлигини ўзингиз ҳам жуда яхши биласиз.

Бундан ташқари, айнан 21 март 1966 йилдан буён Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг махсус бир қарорига кўра «Халқаро ирқий камситишларни тугатиш учун кураш куни» сифатидаям нишонлаб келинмоқда. Айнан Наврӯз айёми мазмунан шундай ёвуз, вайронкор ғоялар ҳисобланмиш ирқчилик, фашизм, шовинизм, коммунистик ҳамда диний ақидапарастликнинг барча кўринишлари ва шакллариға мутлақо қарши бўлган башариятнинг боқий бағрикенглик байрами ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти таъбири билан айтилганда: «Наврӯз – биз учун баҳор ва уйғониш, яшариш, янгилиниш, меҳнат ва бунёдкорлик фаслидир.

Наврӯз – бизлар учун асрлар давомида халқимизнинг онги ва тафаккуриға, руҳиятиға ҳамда бутун ҳаётиға бекиёс таъсир ўтказиб келаётган бетакрор, ўзига хос бир оламдир.

Наврӯз – бизлар учун ўзаро меҳр-оқибат, кадр-қиммат, хайру саховат рамзидир».

Наврӯз ҳар қандай мафкура ва сиёсатдан холи бўлиб, эл-юрт руҳини кўтаришда ва мустаҳкамлашда, халқни истиқболдаги буюк мақсадлар томонға сафарбар этишда, мамлакатимизда кечаётган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ислохотларни муваффақиятли амалға оширишға йўналтиришда ниҳоятда муҳим омиллардан бири сифатида барчаға беминнат тарзда хизмат қилиб келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг «Наврӯз халқ байрамини ўтказиш якунлари тўғрисида»ги Фармонида ҳам байрамнинг ҳақиқий мазмун-моҳияти очиб берилган: «Наврӯзнинг байрам қилиниши теран халқ анъаналари, ерга ва (Она) табиатға эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, деҳқоннинг меҳнатини ҳурмат қилиш, яхши кўшничилик, меҳр-мурувват, бошқаларнинг дардига (чиндан) малҳам бўлишға интилишлари тикланишининг ўта қудратли омили бўлмоқда. Наврӯз халқ байрамининг инсоний ва байналмилал (мазмун)моҳияти ҳам ана шундадир».

Ҳақиқатан ҳам, Наврӯз – табиатнинг уйғониш, яшариш фасли. Она табиат аста-секинлик билан уйғонар экан, инсоннинг руҳияти ва кайфияти ҳам унга мутаносиб равишда янгиланиб бораверади. Шу билан бирга, инсоннинг билагига куч, қалби, юрагига эса янги интилиш, ҳаётига янги умид, орзу-мақсад кириши ҳам табиийдир...

Зардуштийларнинг тақвимида ойлар номлари, ўз навбатида кун номларида ҳам такрорланган. Ой билан бир хил номдаги кун бўлса у албатта байрам ҳам ҳисобланган.

«Авесто» Фарвардин қасидасида (3- бўлим, 28- банд) «Мазда ... осмон, замин, сув ҳамда гиёҳларни асрашга даъват қилди», дея эл-юрт амалда экологик жиҳатдан ҳам огоҳликка чорланган эди. Айни шу боисдан ҳам унинг «Етти буюк яшт» қисмида (44- банд) шундай дейилади:

Сувлар қуюлгучи тоғларни олқишлаймиз.

Сувлар туққувчи дарёчаларни олқишлаймиз,

Судбахш буғдой дашаларини олқишлаймиз...

«Ясна» ҳамда «Мансур яштлар» («Етти буюк яштлар»)да ҳам ушбу бунёдкор ғоя, шиор янада теранроқ равишда ўзининг аксини тонган эди: Ва, «Ниҳоят сувларни олқишлаймиз. Қуйи оқгучи, йиғилгучи ва равон оқгучи, ахуравий эзгу ниятли сувларни мадҳ этамиз.

– Эй, сувлар!

Сизлар яхшилик билан равонасиз, хилқатни ювиб, пок этасиз ва икки жаҳон саодатига сазоворсиз.

Биз сизларни эъзозлаймиз».

Қадим замондан Ота Маконимиз халқларининг сувга бўлган эътиқоди жуда-жуда, ҳаддан ташқари баланд бўлган. Шу боисдан ҳам Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида қадим «Наврӯз» муҳим одатларининг бири хусусида: «Одамлар шу кунни тонг пайтида ўз ўринларидан туриб каналлар ва ҳовузларга борадилар. Кўпинча оқиб турган сувларга рўпара туриб, баркамол бўлиш ва офатларни даф этиш учун устиларидан сув қуядилар», деб ёзганди.

«Авесто»нинг Ясна қисмида (6- хот, 14- банд) қайд этилган: «Сувлар, заминлар ва гиёҳларни олқишлаймиз» шиори ўша даврда барча-барча кишиларга баб-баравар даражада дахлдор бўлган.

Зардуштийларда сув ниҳоятда муқаддас ҳисобланиб, аввало, унинг тозалигини сақлаш, булғамаслик ҳақида қаттиқ қайғурилган. Барча сув манбалари – дарёлар, ариқлар, кўллар ва қудуқлар ҳар қандай нопоклик, ифлосликлардан қаттиқ ҳимоя қилинган. Агар маросимий жиҳатдан нопок бўлган қандайдир бир нарсани ювиш лозим бўлиб қолса, сув, аввало, махсус жойга тўпланган. Лекин, шунда ҳам нопок нарсани тўғридан-тўғри сув билан ювилмаган. Нопок нарса, аввало, сигир сийдиги билан ювилиб, қуёшда ёхуд қумда қуритилган ва сўнгра якуний поклаш мақсадида сув билан ювилган. Шунингдек, ёмғир ёғаётган пайтларда ташқарига чиқиш ҳам тақиқлангани, чунки, бу билан сувни ва ерни «ҳаром» қилиб қўйиш мумкин деб ҳисобланган. Сувни булғаш ва исроф қилиш жуда ҳам кечирилмас гуноҳ ва оғир жиноят сифатида баҳоланган.

Ҳозирги даврда ҳам сувни булғаш, сувга тупуриш ва ифлос нарсалар, чиқиндиларни сувга ташлаш гуноҳ ва ҳуқуқбузарликдан бошқа нарса эмас. Шу боисдан сув келадиган ариқлар, каналлар ва зовурлар ҳар йили эрта баҳорда ҳашар йўли билан тозаланишини ҳам иқтисодий зарурият, ҳам энг улуғ аجدодларимиздан бизларга маънавий мерос сифатида қолдирилган муқаддас одатлардан бири сифатида баҳоламоғимиз даркор.

Қадимги аجدодларимизда баҳорда ҳам сув мўл-кўл бўлишини тилаган ҳолда турли-туман хайри-худойи қилиш билан бирга, ўз экин майдонлари четига қурбақаларни ушлаб оёғидан осиб қўйиш одати ҳам бўлган эди. Улар қурбақа ёғингарчиликни чақиради, деб ниҳоятда ишонганлар. Масаланинг ўзига хос қизиқ жиҳати ҳам айнан шундаки, ҳанузгача Фарғона водийси аҳолиси орасида ҳам «қурбақани ўлдирган одамнинг тўйида албатта ёмғир ёғади», деган тушунча сақланиб қолган. Қадимги хитойликларнинг эътиқодича, қурбақа жудаям узоқ яшаб, қариса, қурғоқчиликка сабаб бўлувчи ёвуз руҳларни еб қўядиган даражада ғоят кучли бўлиб кетар экан. Хитойликлар ана шундай қурбақани бешинчи ойда сояга қўйиб қуритилгудек бўлса, дарҳол ёмғир ёғиб юборади деб ишонганлар.

Тибетликлар бўлса қурбақани чуқурчага кўмиб қўйиб, устига таёкни суқиб қўйилса, ёмғир тезроқ тинади деб ирим қиладилар. Доғистонда яшовчи Лак ҳамда Даргин этносларида бўлса бемаврид ёғиб қолган ёмғирни тўхтатиш учун ўзини туққан онаси, бувиси, катта бувиси, яъни «Учта онаси» тирик бўлган аёл яшил матодан қурбақага «иштон» тикиши керак, деб ўйлайдилар. Яшил либос кийдирилган қурбақани тарновнинг учи ёхуд айвоннинг пештоқига оёғидан илиб қўйиб «ёмғир тинсин, тезроқ куёш чиқсин!» дейилса, ёғингарчилик жудаям тез орада барҳам топади, деб чиндан ҳам ишонадилар.

Ёмғирни тўхтатиш ниятида водийнинг баъзи бир туманларида айрим ғайри оддий усуллар ҳам ўтмиш даврларда кўп қўлланган. Масалан, Марҳамат, Қува туманларида одамлар ёмғирни тўхтатиш учун айнан шу қишлоқда қачондир яшаб ўтган ёки яшаётган кал ёхуд кўса одамларнинг исмларини тоқ сонлар билан санаганлар (яъни 1, 3, 5, 7 ва ҳоказо). Улар ушбу санокни 41тага етказилса ёмғир тўхтайдди, деб ишонганлар. Агарда санок 41тага етказилса, у ҳолатда ҳисобланаётган сочлари тўкилган – кал кишиларнинг сони 21тани ташкил этган.

Водийнинг Сўх туманида бемаврид ёмғирни тўхтатиш учун бир неча хил маросим ўтказилган, уларнинг аксарияти олов билан боғлиқ бўлган. Улардан бири қуйидаги шаклда амалга оширилган: оиланинг тўнғич фарзанди Аллоҳдан ўзини сақлаши, асрашини сўраб илтижо қилади ҳамда баланд ёқилган олов устидан кескин сакраб ўта бошлайди. Айнан шу пайтда қолган барча кишилар, катта-ю кичик тоғора, челақлар ва бошқа темир буюмларни баланд овоз чиқариши учун бир-бирига росаям данғиллатиб уриб, жудаям қаттиқ шовқин-сурон соладилар, бақир-чақир қиладилар.

Тўнғич ўғилнинг кўмагида даладаги ишларга халал берувчи бундай бемаврид ёғингарчиликни бир амаллаб тўхтатиш ниятидаги шундай удум озарбайжонларда ҳам бўлган. Унга биноан, бирорта оиланинг тўнғич фарзанди ойболта муҳраси (тигига қарама-қарши томони, орқаси)ни тинмай ёғаётган ёмғирга қўйган ва «Мен қора тумшукли тулкиман, мен бу ёмғирни, албатта, тўхтата оламан!», дея афсун ўқиган.

Шунга ўхшаш одатлар ота юртимизда ҳам ўтказилган, аммо ушбу жараёнда олов ёқилмаган. Қишлоқ, овуллар аҳолиси, асосан болалар томонидан кўчаларга тоғора, челақлар ва шунга ўхшаш буюмларни олиб чиқилган ҳамда уларни калтак билан жаранглатиб ва данғиллатиб уриб, роса шовқин-сурон солинган.

Қадимда Марказий Осиё халқларининг санъатида ҳам қурбақа образидан намгарчилик ва ёмғирнинг ифодаси, бахт ва омаднинг тимсоли ҳамда ўзига хос бир тумор сифатида жудаям кенг миқёсда фойдаланиб келинган.

Бемаврид ёмғирни тўхтатиш ёки керак пайтда бўлса ёмғирни чақириш маросимлари дунёнинг бошқа худудларида ҳам ўтказиб келинган. Масалан, Шарқий Европа, Кавказ ҳамда Болқон ярим ороли халқларида ушбу маросимда эркаклар билан бирга аёллар ҳам қатнашганлар. Улар ўз ниятларининг амалга ошиши учун бир-бирлари, қишлоқ руҳонийсини, бутун маросим давомида шовқин-суронларни солиб, бутун қишлоқ бўйлаб айлантириб юрилган ва шу маросим учун махсус ясалган «Қўғирчоқ»ни оқаётган ариқнинг сувига ташлаб юборганлар.

Бундан ташқари, серблар, болгар ва юнонлар (греклар)да ҳам Марказий Осиёдаги «Суст хотин» ёхуд «Сув хотин» маросимига ўхшаб кетадиган одатлари бўлган. Қурғоқчилик йилларида бирор-бир қиз (баъзан лўли қизлар) танлаб олиниб, унга яшил новда ва япроқлардан либосни кийдирилган ҳолда бутун қишлоқ кўчалари бўйлаб айлантирилган. Тезроқ ҳаётбахш ёмғир ёғишидан ниҳоятда умидвор бўлган одамлар бўлса айни ўша қизнинг устига қийқириб, тинимсиз равишда сув сепганлар, уни шалаббо қилиб ташлаганлар.

Рус ва украин халқларида эса, қурғоқчилик йилларида айрим ғайри оддий удумлар ҳам амалга оширилган. Унга биноан, бирор-бир, бу ҳаётнинг турли машаққатларига дош беролмай ўзини ўзи ўлдирган, майпарастиканинг оқибатида ёки шунга ўхшаган бевақт ёки бемаъни ўлим топган одамнинг мурдаси дафн этилган қабрдан қайтадан қовлаб олиниб, ёмғир ёғдириш умидида бирор-бир дарёга ёхуд ўпқонли ботқоқликка ташлаб юборилган.

Қурғоқчилик чоғида Марказий Осиёнинг айрим қишлоқлари эркаклари ярим яланғоч ҳолда кўчага чиқиб, бақир-чақир қилиб,

бир-бирларининг устларига сув қуйганлар, ҳатто бирорта кишини, аксарият ҳолларда маҳалланинг имоми ёки мулласини сув секин ёки ҳайқириб оқаётган ариқча энг яхши ниятнинг бўлажак ижобати учун ташлаб ҳам юборганлар.

Шундай кунларда қишлоқларнинг аҳолиси ўзлари хоҳлаган хонадонига меҳмон сифатида сира ҳам тап тортмасдан, бемалол бостириб кириб бораверганлар. Бундай удум амалга оширилаётган кунда эса барча хонадонларда турли-туман маросимий таомлар, кўп ҳолларда чалпак тайёрланган. Водийнинг бошқа ҳудудларида эса деярли ҳар баҳорда қишлоқ аёллари катта йўлнинг ёқаларига қозон осишиб, чалпак пиширганлар, ушбу маросимий таомни эзгу орзу-ниятда барча йўловчилар, қишлоқ аҳлига улашиб берганлар.

Шуниям таъкидлашимиз керакки, «Наврўз»да одамларнинг бир-бирларига сув сепиш одати Ота Маконимизда яқин даврларга қадар ҳам сақланиб келган эди. Ўзбекистон ҳудудининг лалмикор ерларида ҳаттоки сув сепиш одати асосида қадим-қаадим замондан махсус уюштириладиган «Сув хотин» («Суст хотин») маросими ҳам шаклланган эди. Оксоқолларнинг кўрсатмасига кўра қишлоқ аёллари катта кўғирчоқ ясашиб, унга қари кампирнинг кўйлагини кийдиришган, сўнгра эса махсус кўшиқларни куйлаган ҳолатда, ўша кўғирчоқни далалардан ва кўчалардан кўтариб ўтиб, ҳар бир хонадон ҳовлисига олиб кирганлар. Уй эгалари уларни ниҳоятда шодон, хурсандлик билан қаршилаб, албатта кўғирчоқ устидан сув сепганлар. Ўз имкониятлари доирасида хайр-эхсон ҳам қилганлар.

Кўрилаётган ушбу масаланинг алоҳида диққат-эътиборни ҳам ўзига тортадиган қизиқ жиҳати шундаки, айнан 21 март куни 2002 йилдан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг махсус қарорига биноан жаҳон миқёсида «Халқаро кўғирчоқбозлар куни» сифатида ҳам кенг нишонланмоқда.

Хитойдаги Шинжон уйғурлари бу янги йилни «Наврўз» эмас, «Зара хатми» деган ном билан атайдилар. Уйғурларда бу байрамни ўтказилиши кўпроқ қурғоқчилик мавсуми билан бевосита боғлиқ. Бинобарин, «Зара» уйғур тилида «ёмғир» дегани. Демак, «хатми» истилоҳини арабчадан тилаш, илтижо деб таржима қилсак, «ёмғир

тилаш» дегани бўлади-да. Уйғурларнинг ушбу ўзига хос байрами фақатгина курғоқчилик йилларидагина ўтказилади.

Қадим-қадимдан эчки ёки улоқ бизларда ёз(кўклам)нинг ўзига хос бир тимсоли бўлиб келган. Элимизнинг қадимий тасаввурлари силсиласида турувчи маросимлар, жумладан, фольклорида ҳам ҳар бир нарсанинг ўз тимсоли ва рамзи бор. Шу жумладан, кўкламнинг зооморфик тимсоли сифатида эчки олинган. Қишнинг зооморфик тимсоли бўлса айнан бўри ҳисобланади. Маросимлар, фольклорда эса уларнинг иккаласи бир-бирига ўзаро қарама-қарши қўйилган. Маросим ва маросимий ўйинларда ҳар иккисининг ҳам ўз ўрни мавжуд. Масалан, айнаи ўша эчкини олиб қарайлик. Эчки қайси бир мавсумий маросимда муҳим детал сифатида келган? Эчки образи фақат биздагина эмас, дунёнинг ўзга халқларида ҳам бор. Эчкини қадимги римликлар, кўхна герман халқлари ҳам кўклам келганида махсус қурбонлик қилиб, олма гулининг шохи билан бирга кўклам маросимининг энг асосий тимсоли сифатида алоҳида эъзозлашган. Бизнинг Юртимизда ҳам қадимда эчки кўклам, баҳорнинг тимсоли сифатида қаралиб, кўклам маросимидаям ёш улоқчани қурбонлик қилиш урф бўлган эди. Бундай тасаввур илдизларини ҳатто халқ кўшиқларидаям учратамиз. Болалар кўкка қора булут чиқиб, ёмғир ёғиши бўлса пайсалга солинган вақтлари айтадиган кўшиқ бўлган:

Ёмғир ёғалоқ,
Эчки чақалоқ,
Бойнинг қизининг
Қорни юмалоқ...

Ёмғир ёғалоқ деганлари – ёмғир ёғмоқчи эди. Эчки чақалоқ дегани – ҳали жудаям эрта кўклам бўлгани билан ёмғир негадир кечикаяпти, бойнинг қизи – эндигина яхшилаб ҳайдалган ер бўлса бўлажак ҳосилга ҳомиладор. Болалар эса уруг тушган ердан майса тезроқ униб чиқиши учун ёмғир жудаям керак, деб куйлашмоқда. Ушбу кўшиқ фақатгина кечикаётган ёмғирни чақириш ниятида, у тезроқ ёғиши учунгина айтилмоқда...

Сувга бағишланган энг қадимий одатлардан бири Марказий Осиёда жуда катта байрам даражасига кўтарилган. У ёзнинг махсус

кунлари одамларнинг дарёлар ҳамда турли сув ҳавзаларига бориб чўмилиши вақтида вужудга келган. Берунийнинг маълумотларига қараганда, қадим хоразмликларда Испондорможи ойининг 1- кунини «Вахшангом» деб аталувчи махсус ҳайит бўлиб, у Вахш ва Жайхун дарёлари сувига бағишланган эди.

Шу кунини одамлар катта тантаналар билан (Амударё) Жайхун дарёсига бориб чўмилганлар. Шунингдек, Беруний эронликларнинг Хоразм одатларига ўхшаш ҳайити хусусида: «Омул аҳолиси шу кунда Хазар (Каспий) денгизи (соҳили)га бориб, кунини бўйи сувда ўшашиб, шўнгишадилар», деб ёзган эди.

Берунийнинг ўта муҳим маълумотларига биноан, қайси бир қишлоқ аҳолисининг гуноҳлари кўп бўлса, улар ёмғир сўраб бу маросимни ўтказсалар ҳам мутлақо ёмғир ёғмас экан.

Баҳорий маросимлар таркибига кирувчи ўша ёмғир чақириниш маросимлари қадимдан чорвачилик ва лалми дехқончилик билан шуғулланувчи аҳоли ҳаётида жудаям катта аҳамиятга эга бўлган.

Бобокалонимиз Маҳмуд Қошғарий XI асрда Сиз ва Биз учун ёзиб қолдирган машхур «Девону луғатит-турк» асарида Яда тоши ва бу тошнинг ёмғир чақириниш маросимларида қўлланиши ҳақида муҳим маълумотлар мавжуд. «...Ёмғир, шамол ва бошқаларни талаб қилиш учун махсус тошлар Яда тоши билан фол очиш одатидир. Бу одат улар орасида (жуда) кенг тарқалгандир. У ерда пайдо бўлган ёнғинни сўндириш учун шундай фол қилинган эди, худонинг амри билан ёзда қор ёғди. Кўз олдимда ёнғинни ўчирди».

Афсоналарга қараганда, Нуҳ пайғамбар Аллоҳ таолодан Турк элига ҳукмдор этиб тайинлаган ўзининг ўғли Ёфасга далаларга қор, ёмғирни ёғдирадиган бир муқаддас сўзни (дуони) ўргатиб қўйишни ўтиниб сўрайди. Ёфас бўлса, Аллоҳ томонидан берилган айнан ўша дуони ёдидан чиқиб қолмаслиги учун бир тошга ўйиб ёзиб қўяди ва керакли пайтда ёмғирни ҳам чақира оладиган бўлади. XI асрда яшаган дунёга донғи кетган буюк тилшунос-элшунос олим Маҳмуд Қошғарий «Девону луғатит турк» асарида яғмоларнинг шаҳрида ёз берган жудаям катта ёнғинни ўчириш учун яда тоши кўмагида махсус иш қилинганлиги туфайли ҳам ҳатто жазирама ёз фаслида қор ёғдирилганлиги ҳақида ёзганди.

Фольклоршунос олим Баҳодир Саримсоқовнинг фикрига кўра, яда тошининг об-ҳавога таъсири ҳақидаги энг қадимий тасаввурлар элнинг онгида XX асрнинг биринчи чорақларига қадар етиб келган экан. Ҳозир, афсуски, халқнинг хотирасидан унутиб юборилган.

Ёмғир чақириш билан боғлиқ муҳим иккинчи маросим – *Суст хотин* маросими ҳозирги кунларга қадар сақланиб қолганлигидан, эҳтимол ўзингиз ҳам, тузуккина боҳабар бўлсангиз керак.

Марказий Осиё аҳолиси онги ва қалбида ҳаёт манбаи бўлмиш сув кадр-қиммати хусусида гап борганида сардобалар масаласига диққат-эътибор қаратмасликнинг сира иложи йўқ. Чунки, ўзингизга ҳам яхши маълумки, ўша машҳур сардобалар ҳаётнинг асл манбаи бўлмиш сувни сақлаш, уни эъзозлаб асраш мақсадида барпо этилади.

Қадимда аждодларимиз куйидаги жуда гўзал бир одатга қатъий равишда амал қилардилар. Карвон жуда узок қутилган сардобага етиб келганида, йўловчилар, энг аввало, ўша ерда ўсаётган дарахтларга сув қуярдилар. Сўнгра ўзлари миниб келган от, туяларни суғориб олиб, фақат ундан кейингина ўзлари мириқиб сув ичиб, ўзларини беҳад қийнаётган чанқокни қондирганлар.

Сардобалар сувни кадрлашга кенг аҳоли оммасини ўргатувчи ўзига хос «ибрат мактаб»и вазифасини ҳам адо этиб келган. Сув билан боғлиқ энг кадрли ҳамда росаям гўзал анъаналар сардобалар билан боғлиқ равишда вужудга келган. Сардобалар фақатгина сувни эҳтиётлаб сақланадиган иншоот бўлибгина қолмасдан, атрофидаги ўсимликлар, ҳайвонлар, аҳоли, йўловчилар ва сайёҳлар учун ҳам чинакам ҳаётнинг чашмаси ҳисобланган. Шу билан бирга сардоба бирозгина ҳордиқ олволиш, чарчоқни чиқарвориш, мулоқот қилиш, яъни, фикр алмашиш маскани ҳам бўлган.

Ўзбек халқининг ўта катта маънавий бойликлари (махзани)дан бири унинг айни ҳаётнинг манбаи бўлмиш сувга бағишланган урф-одатлари, иримлари ва маросимлари ҳисобланади. Уларда жудаям чуқур ва улкан фалсафа мужассамлашган.

Улуг халқимизнинг сув – об-ҳаёт билан бевосита боғлиқ урф-одатлари ҳақидаги айрим ирим-сиримларни, гарчи улар хусусида ўзингиз ҳам анча тузуккина маълумотга эга бўлсангиз-да, диққат-эътиборингизга тагин ҳавола этмоқчимиз. Масалан:

– Инсон бу ёруғ дунёга келганида ҳам, оламдан ўтиб кетганида ҳам айнан сув билан покланади;

– Одам ҳар бир янги кунини сув билан ювиниб бошлайди;

– Ўзбек уйқудан уйғониб ювиниб олмагунича бирорта кишига қараши ҳам, бирор-бир иш қилиши ҳам мумкин эмас;

– Туш сувга айтилади. Бу хусусдаги баъзи нуқтаи назарлардан бирига кўра, айнан сув турли-туман ёмонликлар, бало-қазоларни ўзи билан бирга узоқ-узоқларга оқизиб кетар экан;

– Эрта тонгданоқ аёллар ва келинлар ўз кундалик юмушларини ҳовлига сув сепиш ва уни супуриш билан бошлайдилар;

– Янги оилани кураётган келин-куёвларга ширин сув берилади (Ҳаётингиз ширин бўлсин, деган маънода). Никоҳ маросимида ҳам уларнинг олдига, энг аввало, сув қўйилади. Бу «Сизнинг ҳаётингиз оқ ва тиниқ бўлсин!» деган маънони англатади.

– Сув ичишни одатда кичик ёшдагилар бошлаб беради;

– Рамазонда тутилган рўза ҳам сув билан очилади;

– Одамга ўта ҳаяжонланганида ҳам, қаттиқ хурсанд бўлганида ҳам, ниҳоятда кўрқиб кетганида ҳам сув берилади...

Хуллас, халқимизда айни сувга бағишланган урф-одат, иримлар, маросимлар, ўйинлар кўп. Сувсиз ҳаётни мутлақо тасаввур қилиб бўлмаганидек, аждодларимиз турмушини ҳам сувга бағишланган одатларсиз сираям тасаввур қилиб бўлмайди. Сув билан чамбарчас боғлиқ одатлар ниҳоятда узоқ тарихий жараёнда ўзбек халқининг турмуш тарзига ҳам қаттиқ сингиб, унинг ҳаётининг муҳим таркибий қисмига айлана борган.

Қадимги аждодларимиз – қишлоқ аҳли, эркак-аёл ва бола-бақра далага чиқиб, осмондан заминга сувни ҳадя этадиган маъбуда – султ хотинга ялиниб-ёлвориб, ундан ёмғирни ёғдиришни илтижо қилганлар:

Суст хотин, султон хотин,

Кўланкаси майдон хотин,

Суст хотинга не керак?

Шаррос, шаррос ёмғир керак...

«Суст хотин» одати буюк Авесто, Зардушт замонларидан буён мавжуд маросимлардан, эътиқод меваларидан бири ҳисобланади.

Суст хотин, сузма хотин,
Қўланкаси майдон хотин.
Ёмғир ёғдир ҳўл бўлсин,
Еру жаҳон кўл бўлсин,
Майсалар кулоқ ёзсин,
Суту қатик мўл бўлсин.
Ёмғир ёғдир, кўк бўлсин,
Қурғоқчилик йўқ бўлсин,
Арпа-бугдой бош тортсин,
Кайвонилар ош тортсин.

«Суст хотин» термалари бирор-бир кайвони шахс томонидан айтилиб, унинг нақарот қисмини эса ҳамма баб-баравар ўта баланд овоз билан қайта такрорлаб, ижро этилган. Бу маросимни ўтказиш пайтида ўт-ўланлар ҳамда дарахтлар майда шох-шаббаларидан аёл қиёфасидаги жуда улкан «Суст хотин» кўғирчоғи ясалган. Ҳар ким ёмғирни тилаган ҳолда челақда, кўзада, косада, ҳаттоки кўлида — ҳовучида ариқдан сув олволиб, ўша «суст хотин»га сепаверган.

Бу маросим фақат ҳафтанинг хосиятли кунлари ҳисобланган якшанба, пайшанба ва жума кунларидагина ўтказилган. Хосиятсиз деб билинган кунларда маросимни ўтказиш ижобатсиз саналган.

Ҳаволарни ёғдиргин, суст хотин,
Бугдойларни бўлдиригин, суст хотин.
Осмондан томчи ташлаб, суст хотин,
Элу юртни тўйдиргин, суст хотин...

Қурғоқчилик, ўз навбатида, қаҳатчилик келтириб чиқаришини жуда яхши билган аجدодларимиз турли-туман қурбонликлар қилиб, қон чиқариб ҳам худодан мадад сўраганлар. Бундай кулфатнинг юз беришига одамларнинг гуноҳлари ўта кўпайиб кетгани, ношукрлик, энг асосийси, Аллоҳ таолони унутиб қўйишни энг асосий сабаб деб билганлар. Ёмонларни бўлса, бор бисотларида бўлган барча қарғиш сўзларини ишга солган ҳолда роса титраб-қақшаб, қаттиқ лаънатлаб қаргаганлар:

Ҳосиллар мўл бўлсин, суст хотин,

Дехқоннинг уйи тўлсин, суст хотин,
Ўмғирларни ёғдиргин, суст хотин,
Ўмоннинг уйи куйсин, суст хотин...

«Суст хотин» кўшиғи бошловчи аёлнинг сўзга жуда чечанлиги билан боғлиқ ҳолда тинимсиз тарзда давом этаверади.

Ўмғир ёғдир, ҳўл бўлайлик,
Биз ҳам сенга жўр бўлайлик.
Кўкламда ўйнаб-кулиб,
Ҳам шўху, ҳам зўр бўлайлик,
Ўмғир ёғди, дўл бўлди,
Еру жаҳон кўл бўлди,
Шафтолилар барг ёзди,
Дунё тўла гул бўлди,
Суст хотин, сузма хотин.

Бундай маросимнинг барча шакллари турли хонадонлардан йиғилган хайр-эҳсон эвазига бутун бир қишлоқ аҳлига ис чиқариб, худойи қилиб бериш билан ўзининг якунига етган.

Маросим жараёнида унга сиғиниладиган, топиниладиган Суст хотин шахсияти ўзининг тарихий илдизлари билан зардуштийлар муқаддас китоби – Авестода мадҳ этилган ва шарафланган осмону фалакдаги барча сувлар тангриси Тиштриянинг халқ ўртасидаги бошқачароқ номланишидан иборат. Фольклоршуносликда «Суст хотин» атамаси этимологияси ва тарихий асослари масалаларида ҳам муайян илмий қарашлар мавжуддир. Жумладан, Б. Саримсоқов бобокалон китоб «Авесто»нинг 8- яштида келтирилган Тиштрия (Сириус) юлдузи ўмғир сувларининг тангриси сифатида тасаввур қилинганлигига ва ушбу астрал культ шарафига бағишлаб муайян маросимларни ўтказилганлигига асосланган ҳолда «Суст хотин» атамасидаги ўша «Суст» компоненти эса «Тиштрия»нинг фонетик ўзгаришга учраган шаклидир, деган хулосага келган эди. Унинг ёзишича, «Тиштр» атамаси халқ ўртасида узоқ вақтлар қўлланиб Туштр шаклига келиб қолган. Бу сўз Туштр//Тустр//Сустр ҳолида бизларгача етиб келган. Кейинчалик «Сустр» сўзи охиридаги «р» товушининг тушиб қолиши натижасида атоқли от «Суст» шаклида

бизгача етиб келган. «Авесто»нинг «Тиштр яшт» қисмида «барча сувлар уруғин сақлагувчи» ушбу юлдуз осмонда пайдо бўлганида «отдан-да кучли сувлар келар кўкдан оқарок» дейилган...

1982 йил жавзосида лақай ўзбеклари фольклорини ўрганиш мақсадида Жанубий Тожикистонда бўлган, ҳозирги даврда машҳур олим, филология фанлари доктори, профессор Маматқул Жўраев Ёвон тумани Султанонод кишлоғида қуйида диққатингизга ҳавола этилаётган, илгарилари ёмғир ёғдириш мақсадида ўтказилган «Суст хотин» маросими ҳақидаги материалларни ёзиб олганди:

Кўклам курғоқ келиб лалмига экилган бугдой ўсмай қолса, ўн – ўн беш чоғли йигит-яланглар йиғилишволиб, бир болани эшакка тескари миндирволиб, унинг қўлига сув тўлғазилган кади (қовок)ни тутқазиб қўйишади. Иккита тошбақани тутиб келиб, улар оёғига ипни боғлаб, эшакка осиб қўядилар. Жони оғриган жониворлар эса роса зорланиб овоз чиқаради. Эшак устидаги бола бўлса қўлидаги кадига солиб қўйилган найчани айлантириб, тошбақанинг овозига монанд ҳолда «ғурр-ғурр» деб бақиради. Шундай қилиб, йигитлар уйма-уй юришди, ҳар бир уйга борганда эшак минган бола «Вой, жоним! Куйдим-эй! Куйдим-эй!» – деб қичқиради. Хонадон соҳиби бўлса бир уйдан челак сув чиқариб ҳалиги боланинг устига сеппиб юборади. Йигитлар уй эгаси берган дон-дун ёхуд бошқа бирорта егуликни олиб қўшиқ айтганча, бошқа ҳовли томонга юрадилар:

Ҳаво ёғмас бўларми,
Томчи томмас бўларми,
Саксондаги кампирларни,
Сув оқизмас бўларми,
Суст хотин-о, суст хотин,
Кўйлаклари бўз хотин.

Дехқонларни ғам босди,
Омочларни чанг босди,
Ҳаво ёғсин зарчалаб,
Бугдой тўлсин шохчалаб,
Суст хотин-о, суст хотин,
Кўйлаклари бўз хотин.

Қашқадарё вилояти Қамаш тумани Қирғизсарой қишлоғи удуми бўйича, ёмғир ёғдириш учун йигитлар баҳор ниҳоятда қуруқ келганида бир қўғирчоқни ясаб, унга аёлларнинг турли эски-туски кийимларини кийдириб, «безатишган». Ушбу қўғирчоқнинг бош қисмига бўлса битта тошбақанинг оёғидан ип билан боғлаб осиб қўйганлар. Кейин эса ана шу қўғирчоқни баланд кўтариб, уйма-уй юрганлар ва қуйидаги қўшиқни айтганлар. Уй эгалари эса қўғирчоқ бошига илинган тошбақанинг устидан роса сув қуйганлар:

Ҳаволарнинг эгаси, сус хотин,
Баҳор ойи бекаси, сус хотин,
Сен меҳрибон энасан, сус хотин,
Кўк тоқининг эгаси, сус хотин,
Булутларни қамчилат, сус хотин,
Экинларга томчилаб, сус хотин.

Ёмғир тилаш маросимида тошбақанинг Она табиатга сирли йўсинда таъсир ўткази олиш қобилиятига ишониш анъанаси бўлса аждодларимиз томонидан «Ерни тошбақа кўтариб туради», деган асотирий тасаввур билан бевосита боғлиқ. Нурота тумани Қоракиса қишлоғида яшаган Раҳматилла Юсуф ўғли ёмғир ўта камчил бўлса ёхуд ёғин-сочин бўлмай, йил қурғоқ келса бир тошбақани топиб, унинг оёғидан ипга боғлаб дарахтга илиб қўйиш удуми сабабини изоҳлайдиган қуйида ўқийдиганингиз бир афсонани ёзиб олган эди.

Афсонада айтилишича, инсон яшайдиган бутун рўйи заминни бепоён уммонда бемалол сузиб юрувчи бир улкан тошбақа кўтариб турар эмиш. Бирор сабаб билан Худо Ер юзига ёмғирини юбормай қўйса, одамлар тошбақани ё тўнтариб қўйишар, ёки бўлмаса, унинг оёғига ипни боғлаб дарахтга осиб қўйишар экан. Дарахтга осилган тошбақанинг уёқдан-буёққа ағдарилиб турганини кўрган Худо «Бу ерни кўтариб турган тошбақа бўлса керак» деб ўйларкан: «Мен-ку Еرنинг юзига ёмғир ёғдирмайман деган эдим. Энди кўриб-билсам янглишган эканман, бу кўринмай турган томон ернинг усти эмас, ости экан. Майли, бу ёғи бўлса, ёмғирни ёғдирганим бўлсин!» – деб ёмғир ёғдириб юборар эмиш.

Тошбақани тўнтариб қўйиш удуми халқимизнинг ёғин-сочин руҳларидан ёмғир тилаш маросимлари, ёғингарчилик, қурғоқчилик билан бевосита боғлиқ мифологик тимсоллари тўғрисидаги асотир, эътиқодий қарашларига ҳам бориб қадалади. Дунё халқлари кўҳна асотирларидан бирида айтилишига кўра, рўйи замин бепоеън уммон ичида сузиб юрган улкан тошбақанинг устига ўрнатилган эмиш. Қадимги мифологияда тошбақа оламдаги жамики сувнинг «эгаси», ёғин-сочинларнинг тартиботини назорат қилиб турувчи муқаддас бир маъбуд сифатидаям тасаввур қилинганди. Баъзан у Ер юзидаги жамики сувни ичиб қўяр, бунинг натижасида қаттиқ қурғоқчилик бўлармиш. Айнан шу боисданам, тошбақа (айрим бир афсоналарда эса қурбақа) серҳосиллик, қут-барака ва мўл ҳосилни бахш этувчи эзгуликнинг рамзи сифатида тасаввур қилинганди. Ёғингарчилик ва қурғоқчиликка ҳам тошбақа сабабчи деб ўйлаган қадимги одамлар ёмғир ёғдириш, уни тўхтатиш билан боғлиқ мифологик ритуаллар орқали бу жониворларнинг магик қудратидан мадад, кўмак тилашга қаратилган ирим-сирим ва айтим-аломатларни яратганлар.

Масалан, Чуст тумани Дамобод қишлоғида ёмғирни чақиритиш билан маросим учун хонадонлардан ун, ёғ, гуруч, гўшт, сабзи, пиёз каби озиқ-овқат маҳсулотлари хайр-эхсон сифатида йиғиб олинган. Маросим учун энг қулай бўлган ҳафтанинг чоршанба куни қишлоқ ёнидаги Сумсор сойда тўпланиб, ўша ерда ювиниб, покланадилар. Сўнгра «ис» чиқарилиб, чўзма, палов сингари маросимий таомлар пиширилган. Бу маросимда иложи борица ёш болаларнинг кўпроқ бўлишига ҳам астойдил ҳаракат қилинган. Чунки, болалар бегуноҳ ҳисобланиб, уларнинг дуолари, илтижолари чин маънода ижобат бўлишига чин дилдан ишонишган.

Маросимнинг интиҳосида сойда (қурғоқчилик йилларида сойда сув бўлмайди, шу боис нафл намози сойнинг ўзанида ўқилган) икки ракат нафл намози ўқилади. Агарда ёмғир ёғавермаса, маросим уч мартагача қайтадан ўтказилади. Яқин вақтларга қадар, яъни собиқ советлар замонида ҳам бу сингари маросимлар айрим бир жамоа хўжаликлари раҳбар (раис)ларининг бевосита етакчилигида ҳамда уларнинг фаол иштирокида ўтказиб келинган эди...

Кўрилаётган масаланинг ҳозирги даврларга бевосита боғлиқ жиҳати шундан ҳам иборатки, 1992 йилдан буён БМТнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш Конвенцияси иштирокчилари қарорига биноан, 22 март – «Халқаро оби ҳаёт кун» сифатида ҳам жаҳон миқёсида ниҳоятда кенг равишда нишонланмоқда.

Байрамлар, юқорида ҳам қайд этилганидек, ҳар бир фаслнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттириши баробарида эса, ҳар қанақа одам деб аталувчи оддийгина мавжудотни эмас, асосан бунёдкор инсоннинг эзгу, яратувчилик фаолиятини мадҳ этишга қаратилган.

Бу жиҳатдан исломгача бўлган кузги байрамларнинг иккитаси, айниқса, алоҳида диққат-эътиборга сазовордир.

Уларнинг бири – «Тиргон» (ё «рўзи тир») ҳисобланади. «Тир», «тирама» «тирамоҳ» сўзларининг ҳозирда ҳам «куз» деган маънони билдиришини ҳисобга оладиган бўлсак, бу айём ҳақиқий куздаги ҳосил байрами эканлигидан ҳам бохабар бўламыз.

Абу Райҳон Беруний «тир» сўзи маъносини «дахуфазлик» ва «деҳқончилик» билан боғлайди. Буюк аллома ушбу масала ҳақида шундай деб ёзади: «Дахуфазлик» – дунёни сақлаш, уни кўриқлаш ва дунёда ҳукмдор бўлиш, шунингдек, «деҳқончилик» эса дунёни обод этиш, экин экиш ҳамда дунёни тақсим этиш – иккиси эгизак бўлиб, дунё шулар билан обод ва доим барқарор бўлади, унинг бузуклиги тузалади».

Қадим замонларда Тиргон ўта катта байрам бўлиб, ўша кун икки кунга кўчирилган ва деҳқонлар янги либосларни кийиб юришган. Бу байрамда буғдой ва мева-чевалардан махсус таомлар тайёрланиб, дастурхонларга тортилган. Баъзи жойларда бўлса айнан шу кун икки кунга кўчирилиши одати ҳам мавжуд эди. «Тиргон»нинг мазмун-моҳияти ва урф-одатлари унинг «куз боши»да минг машаққатлар ила тер тўкиб етиштирилган ҳосил йиғим-терими бошланишидан олдин бениҳоя эзгу тилаклар ҳамда орзу-ниятлар билан нишонланадиган ўзига хос бир байрам эканлигидан яққол далолат беради.

Куз мавсумида нишонланадиган катта байрамлардан яна бири – Меҳржон (ёки Меҳрғоҳ, Хоразмда – Чири-руж, сўғдийларда – Ним-сарда) бўлган.

Мехржон атамаси «жон севгиси», ва шунингдек, «куёш» деган маъно-мазмунни ҳам билдиради. Абу Райҳон Берунийнинг ёзишига қараганда, «Куёш ва Ой фалакнинг худди икки кўзи бўлганидек, Наврўз ва Мехржон замоннинг икки кўзидир».

Чунки, Наврўз эрта баҳорда кун ва туннинг баравар келганида, Мехржон бўлса кузда роса катта тантаналар билан нишонланадиган байрам бўлган. Наврўзда табиатда жонланиш бошланса, Мехржон кунига келиб, ўсимликларнинг ўсиши жараёни астагина ниҳоясига етган. Бу вақтларга келиб эса ҳатто ҳайвонлардаям жинсий фаоллик анчагина сусайган.

Абу Райҳон Беруний ушбу икки байрамни бир-бири билан ўзаро таққослаб, ярим ҳазил бир ибратли ривоятни келтирган эди: «Бир гуруҳ кузни баҳордан ортиқроқ билганидек, улар Мехржонни ҳам Наврўздан ортиқроқ билганлар. Буни исботлашда эса Искандар Арастудан, у икки куннинг қайсиси афзал(роқдир) деб сўраганида унинг: «Эй подшоҳ, баҳорда ҳашаротлар ҳам пайдо бўла бошлайди, кузда бўлса улар бутунлай йўқолиб кетади. Демак, шу жиҳатдан (олганда) куз баҳордан афзал», – деган жавобига асосланадилар».

Баҳорда кичик ва катта «Наврўз» бўлгани сингари, ушбу Умри (Мехрмоҳ) ойининг 16- кунда Кичик Мехржон ҳамда 21- кунда Катта Мехржон байрами ўтказилган.

Мехржон байрамини подшоҳлар ва Эрон мамлакати шаҳар аҳолиси бутун бир ой давомида нишонлаган. Мехржон байрамини ўтказишда ҳам худди Наврўздаги сингари турли-туман табақаларга мансуб кишилар учун беш кундан ажратилган.

Мехржон – қадимги деҳқончилик култи (эътиқоди, сиғиниш объекти) билан чамбарчас боғлиқ байрам. Муслмон руҳонийлари бу байрамнинг зардуштийликка дахлдор удумлари ўтказилишига доимо қаршилиқ кўрсатиб келганлар. Шу сабабданам бўлса керак, Мехржон байрамини нишонлаш ҳам аста-секин сусайиб, сўнгра эса бутунлай тўхтаб қолган. Фақатгина Ота Маконимиз – Ўзбекистон миллий истиқлоли даврига келиб Мехржон байрами яна аста-секин ўзининг аввалги фаол ҳаётига қайтаётганлигини ўзингиз биласиз.

Мехржон байрами нишонлангандан сўнг қадим аждодларимиз ўта совуқ, изғирин қишнинг кириб келишига астойдил тайёргарлик

кўра бошлаганлар. Хуросон подшоҳликларида эса айнан Меҳржон кунда Ватан ҳимоясига сафарбар этилган отлик аскарларга кузлик ва қишлоқ кийимларини бериш одати ҳам расм бўлган эди.

Сўғдийлар ҳам ушбу байрамни бениҳоя кенг нишонлаганлар. Улар байрамнинг энг биринчи кунини «ним сарда» деб атаганлар. Бу ибора «йилнинг ярми» деган маънони англатган. Иккинчи куни «М-н-и-д-хвора» деб номланган. Бу куни одамлар «оташхоналарга йиғилиб, кўноқ уни, ёғ ва шакардан тайёрланган овқат ейишган».

Хоразмликлар эса Умри ойининг 12- кунда байрам қилишиб, уни Чир-руж деган ном билан атаганлар. Абу Райҳон Беруний эса хоразмликлар «Чир-руж ҳайитини худди эронликлар меҳргонни улуғлаганидек улуғлайдилар», деб таъкидлаганди.

Милоддан аввалги 329 – 327 йилларда Марказий Осиёнинг жануби-ғарбий қисмидаги ҳудудларни эса Александр Македонский (Искандар Зулқарнайн)нинг армияси босиб олган эди, ва натижада Ота юртимизда юнон-македон подшоҳлари ва улар ворисларининг ҳукмдорлиги 150 йил давом этганди.

Юнонлар тарихчиси Плутарх Искандарнинг маҳаллий халқлар урф-одатлари, маданиятига ўта чуқур ҳурмат билан қараганлигини алоҳида таъкидлаган: «Ҳатто, – деб ёзганди Плутарх, – Александр Македонский варварларнинг миллий кийимларини кийиб юришни ўзи маъқул кўрди, ... македон жангчиларигаям ерли халқнинг урф-одатларини ўрганишни таъкидлади». Юнон-македонлар маданияти Ўрта Осиё маданиятига ўша замонда маълум даражада ўз таъсирини ўтказганлигини археологик қазинмалар ҳам тасдиқламоқда.

Эрамиздан аввалги даврларда аждодларимиз узум ва мевалар фарқ пишган пайтларда қадимги юнонларнинг «Дионис» байрамига ўхшаш айёмни ҳам катта тантаналар билан нишонлаганлар. «Дионис» ёки «Вакх» байрамлари Марказий Осиёнинг худудида айнан Александр Македонский (Искандар) ҳукмронлик қилган даврда пайдо бўлган, деб тахмин қилишимиз мумкин. Лекин, академик С. П. Толстов ва бошқа тадқиқотчиларнинг таъкидлаши ҳамда Хоразм, Каттақўрғон ва Қадим Термиз атрофларидан топилган археологик ашёлар маъно-мазмунига қаралганида эса, ўлкамизда узум пишиқчилигига бағишланган байрам

юнонларнинг Ота юртимизга келишидан аввал ҳам мавжуд бўлган ҳамда катта тантаналар билан нишонланган экан.

Эллин (юнон, грек)ларда йилда икки марта – кузги (23 сентябрь), баҳорги (21 март) кун – тун тенглиги кунларида мусаллас ва узумчилик илоҳи Дионисга сифиниш билан боғлиқ бўлган оммавий сайиллар ҳам ўтказилганди. Мазкур маросимларнинг иштирокчилари Дионис ҳамда унга яқин қариндош ҳисобланган иккинчи даражали илоҳлар – Пан, Селен, сатирлар – эчки кўринишида катта томоша майдонига чиқишган. Мазкур байрамларда намойиш этиладиган томошаларда эчки образига алоҳида эътибор берилган эди. Чунки, юқоридаям қайд этганимиздек, эчки қуёш илоҳининг тотеми ҳисобланиб, у навбаҳорнинг хабарчиси, гоҳида бўлса Диониснинг айнан ўзи деб тушунилган эди. Кузги кун – тун тенглигидан кейин, ёруғ кунлар аста-секинлик билан қисқариб, тунларнинг эса узун бўла боришига бағишлаб, бирор эчкини қурбонлик қилинган. Бу бўлса айнан қуёш илоҳининг ўлимини англатган эди.

Вақх (майшатбозлик) қаҳрамонлари лойдан тасвирланган кичкина ҳайкалчалар Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти (Зартепа, Холчаён, Далварзинтепа) ва Хоразмдаги археологик ёдгорликлардан топилган.

Шарқ халқларининг зироаткор аҳолиси ўртасида хазон бўлиш ва яна қайтадан туғилиш билан боғлиқ илоҳларга сифиниш урф-удумлари эллинизмдан аввалроқ вужудга келган эди. Юнон илоҳлари, жумладан Диониснинг ўз шарқона «эгизаклари» билан бирлашиб кетиши, турган гап-ки, бирор-бир асосиз содир бўлмаган эди. Диониснинг Ўрта Осиё халқларининг турмуш тарзига ниҳоятда тез фурсат мобайнида кириб келишига унинг маҳаллий сифиниш объектлари билан мазмунан беҳад яқинлиги ва қариндошлиги асос бўлган.

Берунийнинг ёзишича, сўғдийлар Аши-х-ида ойининг 18- кунда «Бобахвара» («Бомихвора») номли байрамни доимо росаям мириқиб ва айш-ишрат билан нишонлаганлар. «Бобахвара» атамаси бўлса пишиб етилган узумнинг сиқиб олинган тоза ширасини ичиш деган маънони билдирган. Шу ойнинг 26- кунда улар «Гарм-Хвара» – узум ейиш байрамини ҳам нишонлашган. Еттинчи ойнинг 15- кунини яна узумга бағишланган кўп кунлик байрам бошланиб, у кейинги ойнинг 9- кунидagina яқунланган. Ушбу мисол эса боғдорчиликда жудаям мохир бўлган сўғдийларда узумга ва узум шарбатидан тайёрланган мусалласга

бағишланган яхлит бир тизимни ташкил этувчи маросим ва байрамлар ҳам бўлганидан яққол далолат беради.

Зардуштийлик динининг асосий мазмун-моҳияти оловга ижобий муносабат билан ҳам бевосита боғлиқ бўлган эди. Зардуштийлик дини ақидаларида олов кишиларни ҳар қандай гуноҳлардан, ифлосликлардан покловчи қудратли куч, деб қаралган. Шунинг учун ҳам ушбу динга эътиқод қилувчилар ўзга динлар вакиллари томонидан «оташпараастлар» деб аталганди. Олов билан бевосита боғлиқ маросим ва байрамларнинг оммалашиши сабаблариям қадимий ажодларимизнинг зардуштийлик динига бориб тақалади.

Ажодларимиз бобо қуёшдан аста таралаётган иссиқлик, нур, ёруғлик бўлмаса, бутун борлиқ буткул зимистонга айланиб, ҳаёт бутунлай тўхтаб қолишиниям теран англаб етганлар. Шу сабабли, улар қиличини қайраб келган кишининг ўта аччиқ совуқлари тезроқ тугаши, илик баҳор тантанасини орзиқиб кутиб, ўз тушунчаларига биноан ёруғлик ва иссиқликнинг асл манбаи – Қуёшга атаб махсус маросимларни ҳам яратганлар.

Шуни ҳам алоҳида қайд этишимиз лозимки, «Оташ», «Қуёш», «Нур» ва «Рўшнолик» зардуштийлик динининг тимсоллари бўлса-да, лекин, зардуштийлар ҳеч қачон бевосита қуёш, оловни сиғиниш объектига айлантирмаганлар. Фақатгина қуёш ва ёруғликка қараб ибодат қилганлар, сайил ва тўйларда ўртада катта гулханни ёқиб, унинг атрофида ўта завқ-шавқ билан рақсга тушганлар, марҳумлар руҳини эса шам ёқиб, шод этганлар. Зардуштийлар, юқорида ҳам таъкидланганимиздек, оловни Қуёшнинг Заминдаги бир зарраси – фарзанди деб билиб, киш ва эрта баҳордаги маросимларда катта-катта гулханларни гуриллатиб ёқиб, кишининг ўта қаттиқ совуғини унинг ёрдами билан «ҳайдашган» ва кўкламни жудаям интиқлик билан чорлашган, «қақришган».

Агар баҳорнинг интиҳоси ва ёзда сувга эътиқод қилиш, уни улуғлаш одатлари анчагина кенг тарқалган бўлса, кеч куз, киш ва эрта баҳорда уюштириладиган барча байрам ва маросимларда олов ёки гулхан ёқиш энг асосий таомил, одатлардан бирига айланиб кетганди. Зардуштийлар ўзлари байрам ёки маросимларини ўтказиш учун доимо ўт (олов) ёниб турадиган «оташхона»ларга йиғилишган. Масалан, Бухорода Новсард

ойининг 28- кунда ўтказиладиган «Ромуш оғом» номли байрамда ҳам оташхоналарга тўпланишган ҳамда кутлуғ айёмни ёниб турган гулхан атрофида нишонлаганлар.

Беруний Оғом байрами ҳақида шундай ёзганди: «Оғом ҳайитлари улар учун энг азиз байрамлардан бўлиб, ҳар бир қишлоқда ўтказилади, улар ҳар қайси қишлоқ райси ҳузурига йиғиладилар, еб-ичадилар...».

Наршахий «Бухоро тарихи» асарида зардуштийларнинг ҳар йилда икки мартадан катта улгуржи савдо-сотик ўтказиладиган «Бозоримох» деган жойида ибодатхона бўлгани ҳақидаги далилни маълум қилганди. «Бу жой, – деб ёзган эди у, – яна оташпарастларнинг ибодатхонаси бўлди; бозор кuni одамлар бу ерга йиғилганларида ҳаммалари ҳам ушбу ибодатхонага кириб, оловга топинар эдилар...».

Қадимий, навқирон Тошкентнинг Юнусобод мавзесидаги V асрда бунёд этилган Октепа қўрғони (баландлиги 22 метр)нинг ички майдони икки қисмга бўлинган. Унинг ғарбий қисмида ўчмас олов сақланадиган меҳробли катта ибодатхона бўлиб, бу ердаги... супаларда зардуштийлик руҳонийлари ўтирганлар ва турли диний маросимларни ўтказганлар.

Академик С. П. Толстовнинг таъкидлашига кўра, оташпарастлар, асосан ибодатхонанинг биринчи хонасида йиғилганлар. Улар бу ерда биргаликда май ичганлар, маросимлар ўтказганлар, атарбонлар (ўзига хос қоҳинлар) орқали оловга сиғинган, мушкуллари осон бўлишини Яратгандан сўраб, илтижо қилганлар.

С. П. Толстов қуёшдан олов, оловдан эса олов уйи, олов уйидан бўлса меҳмонхона, меҳмонхонадан кейин чойхона келиб чиққан, деб ёзганди.

С. П. Толстовнинг оловхона вазифалари тўғрисидаги фикрларига таяниб, профессор М. Қодиров шундай фикр ёзган эди: оловхоналар биринчидан, ибодатхона вазифасини ўтаган; иккинчидан, унда диний маросимлар ва ҳайитлар ўтказилганди; учинчидан, зардуштийлик дини удумлари ва унинг муқаддас китоби бўлмиш «Авесто» мазмуни билан боғлиқ баъзи ўйинлар ва томошалар ҳам уюштирилган; тўртинчидан, йиғитлар у ерда йиғилиб, кўнгил очишган ва ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишган. Бошқача ифодалаганда, оловхоналар ҳам ибодатхона, ҳам томошагоҳ, ҳам ўзига хос жамоатчилик уюшмасининг идораси вазифасини бажарган. Бундан шу нарсаям яққол аён бўладики,

оташхоналар зардуштийлар учун бир вақтнинг ўзида маросимларни ва байрамларни ўтказиш маркази ҳам бўлган.

Зардуштийлик динининг жуда йирик байрамларидан бири *Сада* деб номланган эди.

XX аср бошларига қадар Фарғона водийси аҳолиси қишки юз кунлик муддат тугаганидан кейин «Сади пок» бўлди – қиш тугади деб, март ойининг ўнинчиларида, бошқа маълумотларга биноан эса, Ҳамалнинг биринчи кунда «Сафар қочди» деган маросимни ўтказганлар. Тарихий манбаларда «Сада» – «Юз» байрами, яъни қишки юз кунлик муддатнинг тугаши зардуштийларнинг энг катта байрамларидан ҳисобланган.

Фирдавсийнинг буюк «Шоҳнома» китобида ёзилишига кўра, «Сада» эронликларнинг қуёш тақвими бўйича ўн биринчи ойи – бахманнинг ўнинчи кунда байрам қилинган. Бунда одамлар жуда каттақон оловни ёқиб, қишнинг захрини даф этиш учун тутаткилар тутатадилар, ҳатто шу кечада гулханни янада алангалатиб, оловга ёввойи ҳайвонларни ташлаб, аланганинг ичига паррандаларни ҳам учуриб ва (олов) атрофида ичимликларни ичиб, роса ўйин-кулги қилганлар. Сада олови қанчалик баланд бўлса, келгуси йилда ҳосил ҳам шунчалик юқори ва мўл бўлади, деган тасаввурлар бўлган. Бу қадимий маросим Эроннинг баъзи кент ва қишлоқларида ҳозирга қадар ҳам ўтказиб келинмоқда.

Берунийнинг ёзишича: *Сада* байрами бу бахман ойининг ўйин, томоша ҳамда хурсандчилик авжига чиқадиган ўнинчи кунидир. Сада – форсча «сад» каломидан бўлиб, Наврўзга қадар эллик кун ва эллик тун қолганлигини ҳам англатар эди. Қадимги хоразмликларнинг кўҳна «Чирӣ» маросимига ўхшаб қетадиган бу байрамнинг пайдо бўлишини Беруний шундай изоҳлайди: «Чирининг ўн бешинчи кунӣ «ажғор»дир, маъноси бўлса шуъла, олов ёқишдир. Қадимги замонларда бу байрам биринчи марта олов ёқишга эҳтиёж сезилганида пайдо бўлган».

Зардуштийлар қуёшни барча-барча мавжудотлар, жумладан, ҳаётнинг бош манбаи сифатида англаганлар. Замин эса қуёшнинг ҳаётбахш заррин нурларини ўта интиқлик билан ўз оғушига олувчи бениҳоя гўзал бир аёл сифатида тасаввур қилинганди. Кейинчалик эса бундай тасаввурлар янада ҳам равшанлашиб, Она Замин – Ер

ҳосилдорлик маъбудаси Она Худо – Анахита тимсолида тушунила бошлаган.

Аждодларидан мерос, бугунги кунлардаям Курраи заминнинг 50дан зиёд давлати олимлари томонидан ғоятда жиддий равишда ўрганилаётган ва тарғиб этилаётган бобокалон «Авесто»да Ахура Мазда ўша Зардуштга қарата: – Эй, буюк Зардушт, агарда сен мени улуғламокчи бўлсанг, Анахитани мадҳ этишинг лозим, чунки:

У падарлик нутфасини яратувчидир,
У яратгай бу оламда бор аёл жинсин,
Туғруқ учун волидалик бағр-оғушини.
Тўлғоқ дардин осон айлар аёл зотининг,
Ҳам муайян вақтда лим-лим сутга тўлдирад
Она кўксини...

Шу сабабдан ҳам:

Ардви Сура хизматига
Ахура тўрт от берди.
Бир тулпори Ёмғирдир,
Бири Ел, бири Булут,
Тулпорлари Ёмғир, Ел...

(Изоҳ: Анахита «покиза» деган маънога эга бир сифат бўлиб, Ардви Сура исми билан кўшиб кўлланган, бугунги кунларда ҳам Хоразмда роса ақли-хушли, ўта чакқон, ғоятда шаддод қизларга нисбатан Онакути сифати кўлланади. – Б. И., Н. И.).

Буюк алломаларнинг асл ватани бўлган, бир қатор дунёвий фанларга асос солинган Хоразм қадимда, ҳатто эрамиздан аввалги мингинчи йилларда Хвайразм деб аталган эди. Кейинги йилларда олиб борилган археологик ҳамда этнографик изланишлар Наврўз байрами илк бора ушбу заминда нишонланганини тасдиқламокда. Бунга Бургут қалъа, Жонбос қалъа ҳамда Нисо кўрғонларида бунёд қилинган ва шу кунларга қадар сақланиб қолган «олов уй»лари ҳам яққол мисол бўла олади.

С. П. Толстовнинг Хоразмдаги экспедициялари қазиган бир қатор қадимий қалъалардан аёл маъбуданинг кўплаб ҳайкалчалари топилган бўлиб, уларнинг умумий кўриниши куйидагича: кенггина

ва узун кўйлак, устидан тиззасигача тушадиган тагин битта либос, бели эса тасма билан боғланган, елкасига узун ёпқич ташлаб олган, бошида тепаси ясси қулоқчин, бўйнида эса шода тақинчоқ. Улар орасида бошида тож, қўлларида салтанат ҳассаси, ой ҳамда қуёш рамзларини тутганлари, шер ёки йўлбарсни тепкилаётган ҳолатда тасвирланганлариям бор. Шунингдек, мазкур маъбуда отга минган ҳолда, баъзан бўлса яланғоч ҳолатида ҳам учрайди. Олимлар ушбу ҳайкалчалар, бошқа деворий ва ўйма ҳайкалчаларни зардуштийлар маъбудаси Ардвисура – Анахитага тегишлидир, деб ҳисоблайдилар ҳамда шу асосда Хоразм, Сўғдиёна, Бақтрия, Фаргона Анахитага сиғинишнинг қадимий марказлари бўлган, деган илмий хулосага келганлар.

Зардуштийларнинг ўша Ардвисура – Анахитага бағишланган махсус байрамлари, маросимлари, томошалари кўп бўлган. Шунда коҳинлар – муғлар (кейинроқ эса ижрочилар ҳам) Анахитани шу тахлитда баланд бўйли, ўта пурвиқор, ниҳоятда келишган, чиройли кийинган, хилма-хил тақинчоқлар билан ўта безанган гўзал бир аёл қиёфасида гавдалантирганлар. Минг йиллар мобайнидаги махсус маросимларда Анахита тимсоли ҳам шундай гавдаланган. Кўпгина уруғлар, қабилалар, элатлар, халқлар унга топинганлар, айни чоғда унинг гўзаллигидан, ижрочиларнинг ҳис-туйғулари, маҳоратидан завқланиб келганлар. Турон мамлакати Мовароуннаҳрга айланиб, ислом дини ҳукмронлиги ўрнатилганидан кейин бўлса уламолар зардуштийлик, буддизм ва бошқа динларга қарши қаттиқ курашни олиб бориб, шу жумладан, Анахитанинг ҳам ҳар қандай тасвирини, маросимлари, айёмларини йўқотишга бетиним тарзда уринганлар. Аммо, унинг ҳайкаллари, деворий суратлари, бутлари чил-парчин қилинган бўлса-да, бироқ жонли тасвирини ва унга бўлган одамлар кўнглидаги ишонч, эътиқодни батамом йўқотиб юборишга кучлари мутлақо етмаган эди.

Одамлар ҳамда жамоалар, қочиб-писиб бўлса-да, Анахитага сиғиниш, унинг тимсолини гавдалантиришда давом этаверганлар. Бироқ, давр, замонлар ўтиши билан маросим ҳам, Анахита тимсоли ҳам ўзининг асл, ибтидосидаги моҳиятидан аста-секин узоклашиб,

тобора мавхумроқ бир мазмунни ҳам кашф этиб, соф ўзига хос бир томоша шаклига эга бўлиб бораверган.

Эрон, Бактрия, Сўғдиёна, Хоразм, Фарғона каби давлатларда Анахитанинг махсус ибодатхоналариям бўлган. Чунончи, Экбатан (Ҳамадон)даги Анахита ибодатхонасида кўп жойлардан чиройли қизларни тўплаб олиб, маросим томошаларида рақсга туширилган.

Кўхна ривоятлардан бирига биноан қадимги Хоразм давлати пойтахти бўлмиш «Кўйқирилган қалъа»нинг марказидаги мовий гумбазли ибодатхона меҳробида ҳосилдорлик илоҳи Анахитанинг 6,5 метрча баландликдаги бир ҳайкали бўлган. У диаметри 12 см. келадиган биллур, Зумрад тошини ушлаган ўнг қўлини марказий оташкада (ибодатхона) туйнуги устида шундай бир ҳолатда тутиб турганки, Зумрад тошга тушган қуёш нури фақат 21 мартдагина туйнукнинг ичкарасида қаланиб турган қуруқ ўтинни гуриллатиб ёндириб юборган. Бу олов жуда азиз ва муқаддас ҳисобланиб, йил давомида сираям ўчирилмаган. Кишилар айнан шу кунни эзгулик, поклик, бахт ва омадни олиб келувчи янги кун сифатида ниҳоятда орзиқиб, интиқиб кутганлар ҳамда ғоятда катта тантаналар билан нишонлаганлар.

Бутун йил мобайнида турмушда ишлатилган ўша оловдан эса охирги марта Наврўз айёмининг шоҳона таоми бўлмиш сумалак тайёрлашда фойдаланилган. Хоразм воҳасининг кўп жойларида эса сумалак тайёрланадиган қозон тагидаги муқаддас оловни атайлаб бирон-бир хонадоннинг ўчоғида ёниб турган оловдан тутаткични олиб келиб ёндириш одати ханузга қадар сақланиб қолган.

Ердаги ҳаётнинг бош манбаи бўлмиш Қуёш нуридан Анахита қўлидаги биллур орқали ерга олов олиб борилишида ҳам чуқур бир рамзий маъно бор. Ўша замонларда Қуёшга «худонинг жамоли» сифатида муносабатда бўлинган, лекин аждодларимиз наздида ҳар қандай шаклдаги олов ҳам ўзича муқаддас ҳисобланавермаганди. Агар шаҳар, қишлоқ ёхуд ўрмонга йилдирим (яъни, чакмоқ) орқали ўт кетгудек бўлса, бу фалокат Қуёшдан эмас, балки Ахура Маздага қарама-қарши турган, зулмат ҳамда ёвузлик кучларига раҳнамолик қилувчи Ахриманнинг ўта қора нияти амалга ошганлигидан дарак берувчи бир белги сифатида қаралган.

Мавжуд манбалар ушбу байрам киш мавсумида ўтказилганлигини билдиради. Бирок, баъзи бир тарихий асарларда ушбу байрам кишнинг аввалида, бошқаларида – жуда қаттиқ совуқ кунларнинг бошланиши («чилла»)дан олдин, яъни энг қисқа кун ҳамда энг узоқ тун бўлганида (ҳозирги 22 декабрда), яна бирларида эса (жумладан, Беруний асарида) кишки совуқлар тугагандан сўнг ўтказилганлиги ҳақидаги турли-туман маълумотлар берилган. Бундан келиб чиқадики, киш вақтидаги барча байрамлар жараёнида олов, гулхан ёқиш одат бўлган экан. Уларнинг энг каттаси эса *Сада* бўлган бўлиши ҳам мумкин.

Эҳтимол, *Сада* кишнинг охирида ҳам ўтказилгандир. Беруний бу хусусда қизиқарли маълумотларни келтиради. Алломанинг ёзишича, айти шу куни киш жаҳаннамдан ёруғ дунёга чиқади. Шунинг учун одамлар олов ёқиб, қиличини қайраб келган қахратон киш таҳдиди, хуружини даф этиш мақсадида тутатқиларни тутатадилар. Ҳатто, ўша кеча олов ёқиб, уни ўта алангалатиш, шу оловга ёввойи ҳайвонларни ташлаш, аланга ичига паррандаларни учуриш ҳамда (олов) атрофида (ичимликлар) ичиб, ўйин-кулги қилиш подшоҳлар маросимларига ҳам айланиб кетган. Хуллас, «сада» байрамида гулханлар ёқиш ва бу олов атрофида шўх-шодон равишда ўйин-кулги қилиш, еб-ичиш урф-одати бўлган.

Ота юртимизда жуда ноёб Она табиат масканлари талайгина. Уларда бири Навоий шахрдан унча ҳам узоқ бўлмаган Қоратоғ тизмасининг шундоққина ён бағрида жойлашган, қўр тўкиб турган Сармишсой археологик мажмуа қўриқхонаси ҳисобланади.

Сармишсой – мамлакатимиздаги бекиёс қоятош расмларини сақлаб қолган ягона ўзига хос водий ҳисобланади. Ушбу суратлар бўлса энг камида 5 – 7 минг йиллик ўзига хос тарихга эга.

Қоя тошлардаги бу тасвирлар бир пайтлар ушбу дара бағрида одамлар яшаганлигидан ҳам гувоҳлик беради. Архар, тоғ эчкиси, ёввойи буқа, тўнғиз сингари ҳайвонлар, камон тутган овчилар ва ов жараёни тасвирларини томоша қилиб, бундан камида тўққиз минг йил олдинги оқсоч мозий бизнинг кўз олдимизда, гира-шира бўлса-да, аста-секин гавдаланади. Ҳайвонлар галасининг дупур-дупурию, овчиларнинг қийқириги узоқ-узоқлардан элас-элас қулоғимизга чалингандек бўлади. Буюк аждодларимизнинг мангуга муҳрлаган,

шу қадар нафислик билан ишлаган ушбу санъат асарлари жонсиз тошларга ҳам жон бағишлаб тургандек гўё.

Сармишсойдаги ханузгача сақланиб қолган бу петроглифлар оддийгина бир суратлар эмас. Масалан, «Нур» мавзусида ибтидоий одамларнинг олов чиқариши жараёни, машъалани кўлида кўтариб кетаётган ҳамда тандирда нон ёпаётган ҳолатлариям тасвирланган. Энг юқорисида бўлса Қуёш ва унинг марказида ўнг қўлини белига қўйиб ўтирган шоҳ образи гавдаланади. Хукмдорни бўлса ғаройиб жонзот устида турган одамлар ўз бошлари узра тутиб турибдилар. Бундан аждодларимиз қоп-қора зулматни ёритган қуёшни, нурни улуғлаши ва ўз йўлбошчисини бобо Қуёш янглиғ барча кишиларга, одамларни яхши ёмонга ажратиб ўтирмай, уларнинг барига бирдек ёруғлик улашувчи зот сифатида эъзозлаганлари, ардоқлаганларини ҳам анча яхши билиб оламиз.

Муқаддас олов тимсоли, рамзи билан бевосита боғлиқ турли-туман қарашларнинг айрим элемент (унсур)лари юқорида ҳам қайд этилганидек, жудаям қадимги замонларга бориб қадалади. Умуман олганимизда, қадимдан олов ҳам сувга ўхшаб, икки турли мазмун-моҳиятга эга бўлган. Олов – даҳшатли ва ўта хавfli унсур; бироқ жиловлаб олинган ва инсонга холис хизмат қиладиган ўчоқ олови – оилавий фаровонлик, тинчлик-омонликнинг рамзи ҳисобланган. У инсонни поклайди, ҳимоялайди ҳамда турли-туман ёмонликларни, инс-жинс, бало-қазоларни даф этади.

Жудаям қадимги тасаввурларга кўра, оловнинг келиб чиқиши эса ҳам самовий, ҳам ер остидаги вулқонларнинг ҳаракати билан бевосита боғлиқ бўлган. Масалан, қадимги юнон (грек, эллин)лар оловнинг келиб чиқишини Олимп тоғи ҳамда афсонавий Прометей номи ила бевосита боғлаган бўлсалар, Шарқий Африканинг айрим қабилалари оловни нариги дунёдан бу дунёдаги инсонларга хизмат учун келтирилган роса ноёб неъмат сифатида жуда қадрлаганлар. Оловнинг яратилиши хусусида қадимий туркийларда қуйидагича тасаввур бўлган: Туркийларнинг буюк тангриси Улген осмондан бири қора ва бири оқ тошни тушириб, ўзининг кафтларида эзилган хас-хашакни бир тошнинг устига қўяди, иккинчиси билан бўлса

унинг устига қаттиқ уради, бунинг оқибатида чакнаган учқун ўша хас-хашакни гуриллатиб ёндириб юборади.

Шундай қилиб, одамлар олов ёқишни ўрганиб олган эканлар. Буни Олтойда яшовчи шомонларнинг ҳозиргачаям ўз фаолиятлари жараёнда, хасталарни даволашда айтиб келадиган «Иссиқ оловни ёқиб берган Отам Улген» деган сўзлари ҳам яққол тасдиқлайди.

Этнолог олим В. Васильев илмий нуқтаи назарича, ёқутлар оловдан чиққан аланганинг рангига қараб турли-туман хулосаларга келардилар. Улар олов агарда яшил ёнғудек бўлса – қурғокчилик, қизил ёнса – уруш, сариқ ёнса – нотинчликлар ва касалликлар бўлишига, ва ниҳоят, ўта қорайиб ёна бошласа – хоқоннинг яқинда ўлажагига чиндан ҳам ишонардилар.

Бутун умрини бобокалон китоб «Авесто»ни тадқиқ этишга бағишлаган инглиз этнологи Мэри Бойс фикрича, оташпарастрлар назарида ўлимни ёвуз руҳлар яратганлиги туфайли ҳам мурда тоза ҳисобланмайди, унга тегиниб кетганлар ифлосланади, кирланади. Шу сабабга кўра мархумнинг хонадонида қиш пайтида тўққиз, ёзда бўлса ўттиз кунга қадар олов ҳам ёқилмайди. Оловни булғамаслик учун мурда ҳам, турли-туман ифлос нарсалар ҳам оловга мутлақо яқинлаштирилмайди. Ўчоқда гуриллаб ёнаётган оловни кир қилиб қўймаслик учун, ҳаттоки ифлос ўтинларни ёқиш ҳам тақиқлаб қўйилган. Бундай ўтин ёқилишида олдин одатда куёш нури остида қуритилган ёки устидан сув қуйиб ювилган, тозаланган.

Бунга яқин ҳолатлар эса форсларда ҳанузгача учрайди. Эрон маздакийлари оловни ниҳоятда муқаддас деб биладилар. Улар ҳар оқшом ўчоқдаги чўғни кул билан кўмиб кўядилар, тонг саҳарда эса тағин сарв дархти шохчаси билан уни янгитдан ўт олдирадилар, тутаётган сарв шохини эса хоналар бўйлаб айлантириб чиқадилар. Бизда бўлса исирик тутатилишини ўзингиз жудаям яхши биласиз. Шундай қилинган тақдирда ушбу хонадонга адашиб ва гангираб кириб қолган инс-жинс, бало-қазо, ёвуз руҳлар эса орқаларига ҳам қарамасдан, ўпкасини қўлтиқлаб, тирақайлаб кочиби кетар эканлар.

Олов билан боғлиқ турли-туман қарашлар «Авесто»да жудаям муҳим ўринни эгаллайди. Мазкур китоб бўйича Худолар (ва диний культлар) тизимида энг етакчи ўринлардан бирини Атар «муқаддас

олов» эгаллайди. Аждодларимиз оловни бир неча турларга: осмон олови (яшин, чакмок), ёгоч олови (ўчок), одам олови кабиларга бўлганлар. Буларнинг барчаси Ахура Мазданинг осмону фалакдаги Куёш гардишидаги ўзига хос бир тимсоли ҳисобланган.

Энг қадимги бобо-момоларимиз олов билан биргаликда сув (ап), ер (зам), шамол (вата), осмон (асман), куёш (хуршед), юлдуз (астар) ва бошқаларни ҳам эъзозлаганлар. Бундай хусусиятларнинг айримларини бўлса ўзимиз ҳам маънавий мерос сифатида қабул қилиб олиб, ворисийлик анъаналарини давом эттирмакдамиз.

Лекин, тобора жадаллашиб бораётган глобаллашув жараёни айнан олов билан чамбарчас боғлиқ айрим удумларимизга маълум бир даражада зиён-заҳмат етказгани, баъзи одатларнинг эса унутиб юборилишига олиб келгани ҳам бор гаплигини ўзингизам биласиз.

Масалан, XX аср 20- йилларида Туркменистоннинг Тошхөвүз вилояти Илонли туманида оловдан ҳатлаш удуми мавжуд бўлган. У бир йилда икки мартадан ўтказилган: биринчиси сафар ойининг охирги чоршанбасида амалга оширилган ва «қора чоршанба» деб номланган, иккинчиси бўлса «охирги чоршанба» маросими бўлиб, йилнинг сўнги чоршанбасида, яъни Наврўздан олдин ўтказилган. Кейинги маросим сариқ уруғига мансуб туркманларда «омон ўт» деб аталган эди. Йилнинг охирги чоршанбасида ўт, гулхан ёқиб, оловнинг устидан ҳатлаб ўтиш удуми ёвмуд, алили, эрсари сингари уруғларга мансуб туркманларга ҳам жуда яхши маълум бўлган.

Чоршанба кунни катта кўчада катта гулхан ёқиб, унинг устидан ҳатлаш, ўша ерда эски сопол ва чинни идишларни намоёнишкорона синдириб ташлаб кетиш удуми наврўзолди маросимларидан бири сифатида ўтказилган. Олов культ билан бевосита боғлиқ бу удум кейинчалик айрим жойларда ҳижрий-қамарий тақвим бўйича сафар ойининг охирги чоршанбасида амалга ошириладиган бўлиб қолган.

Қирғизлар удумига биноан, оловдан сакраш амали «қуран» (ҳозирги ҳисобимиз бўйича март ойига тўғри келадиган) ойининг 11- кунда бажарилган. Улар йилбоши байрамидан аввал «наврўз гўжа» таомини тайёрлаганлар ва ўша кунни кечкурун арча шохлари, гўлаларидан катта гулхан ёққанлар ҳамда: «Алас, алас, белекеттен калас!» («Алас, алас, фалокатдан ва бало-қазолардан халос!»), деб

оловдан ҳатлаганлар. Айрим овуллардан болалар оловнинг устан сакраб ўтгач, қиш бўйи жуда маза қилиб ўйнаб ётган ошиқларини кенг яйловларга сочиб юборганлар. Ўз қўлларга таёқ, ҳасса тутган, мункиллаган кекса чоллар бўлса «Ески жылимиз кетты, жаны жыл келды – кутту болсун!» («Эски йил кетди, янги йилимиз эса келди, кутлуг бўлсин!»), деб бир-бирларини Наврўз айёми билан, бағирни бағирга, сийнани сийнага босган ҳолда қутлаганлар.

Бизнинг фикримизча, «охирги чоршанба» маросимида кишилар томонидан олов, гулхан устидан сакраб, ҳатлаб ўтиш удуми барча гуноҳлардан фориғ бўлиш, уларга бутун йил мобайнида илакишган турли бало-қазо, инс-жинслардан ва ёвуз кучлар таъсиридан халос бўлиш, покланиш мақсадида амалга оширилган. Бундан ташқари, олов устидан сакраб ўтиш апокретик (сирли, махфий) магиянинг ўзига хос бир кўриниши бўлиб, унда куч-қувватга росаям тўлиш ҳамда бутун йил мобайнида соғ-саломат бўлишга қаратилган жуда эзгу орзу-ниятлар ифодаланган.

Қадимги одамларнинг тасавурида олов култи иссиқлик ҳамда ҳаётнинг манбаи қуёш билан боғлиқ тарзда талқин қилинган. Яъни, осмондаги самовий олов бўлса, яшин (чакмоқ) чақиши натижасида пайдо бўлган гулханга ердаги олов сифатида қаралган. Жаҳондаги халқларнинг кўпчилигида баҳорий маросимларда олов-гулханнинг устидан ҳатлаб ўтиш маросими ҳам мавжуд бўлган.

Масалан, лезгинларнинг 22 март куни кечаси ўтказиладиган «яран сувар» байрамида қадимий анъанага биноан катта гулханни ёқиб, байрам иштирокчиларининг барчаси бу олов устидан сакраб ўтганлар. Доғистоннинг кўп сонли халқларидан бўлмиш лезгинлар айнан ўша оқшомда иложи борича каттароқ гулхан ёқишга ҳаракат қилганлар. Чунки, «яран сувар»нинг олови қанчалик баландликка ўрлаб, гуриллаб ёнса, келаётган янги йилнинг ҳосили ҳам шунча мўл-кўл бўлар эмиш. Лезгинлар шу оловнинг поклаш хусусиятига эғалигига жуда қаттиқ ишонганлар ва шу боис, оловнинг устидан сакраб ўтилаётганда барча иллатлар, инс-жинс, бало-қазолар куйиб уларнинг кули ҳам кўкка совурилади, дейдилар.

Одамлар гулхан ёкиш орқали самовий ва заминий оловларни бирлаштиришга, яъни иссиқ мавсум тезроқ бошланиб кетишига магик (сеҳр) орқали ижобий таъсирни кўрсатишга уринганлар.

Наврўз байрами келиб чиқишининг энг қадимги куёш култи билан боғлиқлигиям йилнинг энг охириги чоршанбасида ўтказилган анъанавий маросимда гулханнинг устидан ҳатлаш удумининг илк тарихий асослари оловни муқаддас деб билиш инончларига бориб тақалиши яққол кўрсатиб беради.

Шу билан биргаликда, оловдан ҳатлаш «ўзга олам» – ўликлар мулкига бир сакраб ўтиш ва у ердан ҳар жиҳатдан покланган янги бир инсон сифатида «туғилиб», ушбу ҳаётга қайтадан қайтишни ҳам англлатган. Айнан шу сабабдан ҳам Европа халқларининг янги йил байрамидаги «рамзий равишда покланиш» билан боғлиқ урф-одатларини илмий жиҳатдан чуқур тадқиқ ҳамда таҳлил қилган М. Элиадэ «янги йил байрамидаги покланиш, тозаланиш билан боғлиқ удумлар эса шунчаки бир «рамзий равишда покланиш» амалигина бўлиб қолмасдан, шу билан биргаликда тагин қайтадан туғилиш, яъни ибтидо пайтидаги сингари покиза ҳолатда қайтадан бу ёруғ оламга келишни ҳам англатади», деб ёзганди.

Йил тақвими билан боғлиқ «сафар қочди» деган маросим ҳижрий-қамарий тақвимдаги сафар ойининг интиҳосида ўтказилган. Маҳаллий қарашларга биноан, сафар оyi энг оғир ой ҳисобланиб, одамларга жуда кўп бахтсизликлар келтиради, деб ўйланган. Шунингдек, «Аллоҳ бутун йил мобайнида инсониятнинг бошига ўн икки мингта офатни юборса, шулардан тўққиз мингтаси сафар ойида юз беради» деган тушунча ҳам мавжуддир. Шу боис одамлар бу ойда сафарларга чиқмаганлар, тўй ва шунга ўхшаш ниҳоятда завқ-шавқли, қувончли оилавий маросимларни ўтказмаганлар. Ойнинг энг охириги чоршанбасида бўлса махсус «сафар қочди» маросими ўтказилган. Эски йилнинг охириги чоршанбасида ҳам «сафар қочди» маросими ўтказилган. Бу нисбатан қадимийроқ маросим ҳисобланади.

Фарғона вилоятининг **Сўх** туманида ушбу маросим чоғида **ёш** йигитлар **қишлоқ** яқинидаги тепаликка **чиқиб** сомон, похол ва эски латталарни думалоқ шаклга **келтириб**, уни ёкиб юборганлар ва **ўша**

тепалиқдан пастликка қарата думалатиб юборганлар. Ушбу жараён эса «сафар қочди» деб номланган.

Рамзий жиҳатдан покланиб олиш мақсадида оловнинг устидан ҳатлаш маросимида тагин бир жудаям қизиқарли удум бажарилган. 1928 йилда Наманган вилояти Косонсой туманида бўлган этнограф М. С. Андреевнинг қайд этишига қараганда, «сафар ойининг энг охирги чоршанбаси кунида одамлар «алас-алас!» деб бор овозлари билан қичқирганларича оловнинг устидан роса баланд сакраганлар, олов ёқилган жойда бўлса турли-туман сопол ва чинни идишларни синдирганлар ҳамда шу ерда юрган бир итни урганлар». «Охирги чоршанба»да итларни қийнаш одатига амал қилинганини қуйидаги қайдномада ҳам кўришимиз мумкин: Одамлар «сафар ойи тезроқ кетишини жуда орзу қилиб, мана шу ойда бир итни тутиб, думига эски челак (пақир)ни ёки латгани боғлаб қўйиб, унга ўт тутатиб, итни росаям ҳуркитиб, чўчитиб қочирадилар. Ундан кейин бўлса ўша итнинг ортидан калтак кўтарволиб, хайқириб, шовқин-сурон солиб, унинг эсини чиқариб қувлайдилар. Ит ниҳоятда кўрқиб қоча бошлайди. Мана шу воқеага «сафар қочди» дейилган».

Бизнинг фикримизча, оловдан ҳатлаш жараёнида итларни уриш ва қийнаш одати, асли, йилнинг охирги чоршанбасида ўтказилган маросим таркибидаги қатор анъанавий удумлардан бири бўлиб, асосан рамзий аҳамият касб этганди. Чунки, Фарғона водийсининг энг тоғли ҳудудларларидан биридаги Соймойлитош деган жойидан топилган бир қоятош сурати (петроглиф)да итни қурбонлик қилиш ритуали (маросими) тасвирланганлиги шундай ҳулосага келишга ҳам имкон беради.

Амалга оширилган архелогик тадқиқотлар милоддан аввалги IV минг йилликда Марказий Осиё заминиде яшаган, деҳқончилик билан машғул бўлган қабилалар орасида олов култи ҳам мавжуд бўлганлигини тасдиқлаганди. Олов ўзининг ёрқин шуъласи билан инсоннинг танаси ҳамда руҳига таъсир этадиган баъзи бир зарарли кучларни қуйдириб юборувчи ва покловчи ёруғликнинг тимсоли сифатида зулматга қарши кучли қудрат ҳисобланганлиги туфайли қадимдан аждодларимиз томонидан ниҳоятда эъзозлаб келинган.

Олов билан боглик кўриниш «Гули армугон» сайлидаги «Зикри жаҳр» маросими бошланган чоғларида қабристон, мазордаги кекса, деярли қуриб қолаётган тут дарахтиниинг ковагига бирорта шамни ёқиб кўйиш жараёнида ҳам ўз ифодасини топган.

Олов билан боглик тасаввурлар тизимида ўчоқ култи ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Бунинг асосий сабаби, уйнинг ўртасидаги ўчоқ жойи уйнинг топографик маркази бўлибгина қолмасдан, шу билан бирга, Марказий Осиёда яшовчи чорвадор аҳоли қадимий қарашлари билан ҳам богликдир. Шу билан ҳам қадим-қадимдан чорвадорлардаям ўчоқ ўрни билан чамбарчас боглик турли-туман урф-одат ҳамда расм-русумлар мавжуд бўлган. Масалан, академик Карим Шониёзов илмий маълумотларига асосланган бўлса, Фарғона қипчоқлари ўтовларидаги олов ҳеч қачон ўчирилмаган. Улар орасида «Оловсиз ўчоқ – эгасиз уй каби» деган нақл бўлган.

Аждодларимиз орасида энг қадим-қадимдан олов билан боглик кулга нисбатан ҳам эътиқод ўта кучли бўлган. Сурхон воҳасидаги бронза (жез) даврига доир илк шаҳар Жарқўтон ибодатхонасида олов ва кул муқаддас ҳисобланган, кул махсус хонага ташланган. Бунинг архаик илдизларини эса тандир, ўчоқнинг кули дуч келган жойга ташланавермаганлиги, кул тўкиб кўйилган жойга ўтириш ва унинг устидан юриш ёки таҳорат ушатиш қатъий тақиқланганида ҳам яққол кўришимиз мумкин.

Қадимда чорвадорлар кўзилатиш мавсумида тандир ё ўчоқдаги чала ёнган ўтинни «кўзилар чала туғилиб қолмасин» деган ҳадикда ташқарига чиқармаганлар ва ҳеч қандай эҳтиёж бўлмаган тақдирда уни тўла-тўқис ёқиб юборганлар. Чақалоқ дунёга келганида, унинг киндиги тушиб бўлмагунича, бошқа хонадонларга олов-тутантирик ҳам берилмаган. Болалар сираям олов билан ўйнамаслиги, у билан ўйнашмаслиги шарт, акс ҳолда бундай ҳаракатлар муқаддас оловга нисбатан таҳқирлаш ҳамда ҳақоратлаш бўлади, деб тушунилган.

Сурхондарё вилояти Кумкўрғон тумани Очамойли қишлоғида тандир – ўчоқлардаги кулни агар пичоқ билан ковлангудек бўлса, душманларнинг тили ҳам ниҳоятда узун бўлади, натижада ўзингга ҳам каттагина зиён, зарар етади, деган бир ақидага ишонилган.

Аждодларимиз, юкорида ҳам бир неча марта қайд этилганидек, тандир – ўчоқнинг кулини ўта муқаддас ҳисоблаб, уни дуч келган жойга тўкавермаганлар. Кул хонадондан анчагина узоқ бўлган ва одамлар оёқ босмайдиган жойларга авайлаб, ҳамма ёқни чангитмай тўкилган. Айрим бир ўзини тутолмай, кутириб кетган кимсаларга нисбатан эса «нима бало, бирор ерда кулни босиб келганмисан?» деган ибора ҳам қўлланган. Бунинг сабаби шундаки, барча девлар ва жинлар, одатда кулнинг атрофида суҳбатлашиб ўтиришармиш, агарда бирорта кимса кулни босиб ўтиб кетса, уларнинг суҳбати бузилиб кетар эмиш. Натижада бўлса бундан ниҳоятда ғазабланиб кўзлари қонга тўлган, башаралари роса бузилган девлар худди ўша одамни телбанамо ва жинни қилиб ташлар эмиш, деган тушунча воҳа аҳолисининг онгида ҳам анчагина мустаҳкам ўрнашиб қолган. «Фалончани жин чалиб кетибди» деган ибораларни жуда кўп бора эшитишимиз ҳам тандир – ўчоқлардаги оловнинг кулига бўлган алоҳида ҳурмат-эҳтиромга йўғрилган муносабатнинг ўзига хос бир маҳсули бўлса ҳам керак.

Айниқса, кексалар ва нуронийлар (75 ёшдан ўтганлар) ҳамда умрбоқийлар (90 ёш билан тўқнашган)нинг ёшларга қарата «кулни сираям босма, кечкурун кулнинг ёнига зинҳор борма, кул устидан ҳечам сакрамагин, тунда тандирнинг яқинига йўлама!» деб насиҳат қилишларидаям олам-олам маъно бор. Масалан, бирорта нарса ёки ҳолатдан ваҳимага тушиб қолган кишиларга «қўрқувни чиқариб юборди», деб уларга кулни ялатиш ҳамда кечалари ёш эмизикли гўдак билан бирорта жойга боришга тўғри келиб қолса, учинмасин деган мақсадда унинг пешонасига тандир ёхуд ўчоқнинг куясидан суриб қўйиш каби одатлар сақланиб келаётгани бежиз эмаслигини ўзингиз ҳам жуда яхши биласиз.

Наманган вилояти Поп тумани Найман қишлоғида бўлса янги қурилган тандирга дастлабки оловни хонадоннинг хўжайини ёқиб берган. Тандирдаги олов бўлса бир кеча-кундуз мобайнида тутатиб қўйилган. Олов ёқиладиган пайтида унга исиріқ (ҳазориспанд)ни ташланса янги тандир сираям ёрилиб кетмайди, деб ишонилган. Энг асосийси, янги тандир ёрилиб кетмаслиги учун, унга дастлабки олов ёқаётган киши оғзини мутлақо очмаслиги даркор бўлган. Нон

ва патир яхши ҳамда чиройлироқ чиқиши учун тандирга икки эмас, фақатгина бир кишининг ўзи ўтин қалаши шарт бўлган...

Исломгача бўлган даврларда булардан бошқа диққатга сазовор ва қизиқарли байрамлар кўп бўлганди. Улардан бири муқаддас оиланинг чиройи ва чароғбони, оила ва жамиятнинг асосий таянчи ҳисобланган аёлларнинг муқаддас байрамидир. Бу байрам исфандармўз ойининг 5-кунида нишонланган ва «рўзи исфандармўз» деб аталган. Ушбу масала ҳақида Беруний: «Ўтмиш замонларда бу ой ва кун хотинлар ҳаётига хос бўлиб, эрлар уларга эҳсон қилар эдилар», – деб ёзган эди.

Исфандармўз сўзининг асл ҳақиқий маъноси «ақл» ва «мулоҳаза» демакдир («Исфандармўз» солиҳа, номусли, ифбатли, жуда ҳам яхши ишларни қилувчи, Заминга ҳамда ўзининг эрига вафодор ва садоқатли хотинга вакил қилинган фариштанинг номи ҳамдир. – Б. И., Н. И.). Демак, тарихий факт ва далиллар, ҳозирги замонда ҳам навбахор ибтидосида тантана билан жуда кенг равишда нишонланаётган 8-март Халқаро Хотин-қизлар айёми илдизлари, баъзи давлатларда асоссиз равишда кенг таргиб-ташвиқ этилаётганидек европаликлар ихтироси эмас, аксинча, Сиз билан Бизнинг буюк аждодларимиз замонига бориб тақалишидан яққол гувоҳлик беради.

Ҳозирги давримиз учун ҳам қизиқарли байрамлардан бири – бу Мурод ойи 7-кунида ўтказиладиган – «Мурдоданган» ҳайити бўлиб, у эл-юрт учун ўзига хос равишда тинчлик, осойишталик, омонлик айёми ҳисобланган. Берунийнинг фикрига кўра, «Мурдоданган» атамасининг луғавий маъноси «ўлимсиз мангу ҳаёт» демакдир.

Аждодларимиз этиқоди асосида вужудга келган зардуштийлик дини тарихда қолди. Бироқ, бу динга хос кўпгина одатлар, байрамлар, расм-русумлар сақланиб қолган. Шу билан бирга, касалликнинг олдини олиш ё ундан сақланиш учун исириқ тутатиш, турли маросимларда шам ёқиш, тўйларда эса гулхан атрофида айланиш, ўт-олов атрофида кечки базмлар уюштириш, чавандозларнинг гулхан алангаси устидан сакраш уйинлари, баъзи беморлар шифо топиш мақсадида гулханнинг устидан ҳатлаб, сакраб ўтишлари, чақалоқларни олов устидан ўтказиб олиш, муқаддас дарахтлар шохига турли матолардан «алам» боғлаш сингари бир қатор удумларни ҳозир ҳам учратишимиз мумкин.

Бобо Куёшни озодалик билан кутиб олиш, эрта тонгдан ҳовлини ҳафсала билан обдон тозалаш, уйларниям супуриб-сидириш, ювиниш, ўчоққа ўт ёқиш, олов ёрдамида турли озик-овқатларни микроблардан зарарсизлантириш, исирик, турли-туман гиёҳларни тутатиш удумлари ҳам зардуштийлардан бизга мерос қолган жуда фойдали одатлардир.

Ислом Каримов 2014 йил май ойида Самарқандда ўтказилган конференция очилиш маросимидаги нутқида таъкидлаганидек: «Ўз тарихига, тўпланган тажрибага ва дунёда энг катта, буюк бойлик ҳисобланган интеллектуал салоҳиятга жудаям чуқур ҳурмат билан ёндашиш ҳар қандай давлат моддий ва маънавий тараққиётининг асосини ташкил этади...

Шу муносабат билан улуг испан адиби Сервантеснинг, тарих – фаолиятимизнинг хазинаси, ўтмишнинг гувоҳи, бугунги кун учун ибрат ва ўғит, келажак учун огоҳлантиришдир, деган сўзларини такрорлаш жудаям ўринли бўлади, деб ўйлайман. Менга айниқса, «келажак учун огоҳлантириш» деган фикр жуда ҳам маъкул бўлди. Нима учун? Нега деганда, ҳақиқатан ҳам, тарихни билмаган киши ҳар қадамда хатога йўл қўяди, ўз тарихи билан фахрланмайдиган халқ эса ўз келажagini тасаввур қилолмайди...

Бугунги кунда инсониятнинг олдида янги, глобал муаммолар пайдо бўлмоқда. Улар қаторида мен иқлим ўзгаришлари, экотизим ва биохилма-хилликни сақлаш, асраб-авайлаш, табиий захиралар тугаб бориши ва бошқа шу сингари жуда ўткир муаммоларни қайд этишни ҳам истардим. Уларнинг оқилона тарздаги ечимлари бўлса давримизнинг энг кескин муаммосига айланмоқда... ».

Зардуштийларнинг турли одатлари эса буюк аждодларимизнинг бебаҳо тарихий-маънавий мероси ҳисобланади. Албатта, ҳозирги даврда, XXI асрда зардуштийларнинг барча урф-одатларини қайтадан тиклаш, турмушимизга жорий этишга катта эҳтиёж унча мавжуд эмас. Бирок, аждодларимизнинг барча урф-одат ва анъаналарини ўрганиб, билиб қўймоғимиз даркор. Замонамизга ям мос келадиган, тараққиётга кўмаклашадиган, миллий қадриятга айланиб кетган анъаналардан албатта, самарали тарзда биздан кўра кучли, доно, ақлли, албатта, бахтли бўлиши шарт бўлган баркамол авлодларимизнинг таълим-тарбияси жараёнида унумли тарзда фойдаланмоғимиз зарур.

ЎРТА АСРЛАРДАГИ АНЪАНАВИЙ БАЙРАМЛАР

Ўрта асрлардан инсоният тарихий тараққиётининг ўзига хос янги босқичиям бошланиб кетган. Ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий, маънавий-диний ҳаётда, жумладан, байрамларни ўтказишда ҳам жиддий ўзгаришлар юз берган эди. Бу даврга келиб, халқнинг табиий-ҳаётий эҳтиёжи асосида пайдо бўлган жуда қадимий байрамлари ҳам жиддий қаршиликларга учраб, ҳаётда ўз мавқеини сақлаб қолиш учун бетиним курашишга ҳам мажбур бўлганди. Чунки, айти пайтда Марказий Осиё халқларининг ҳаётига ислом дини билан бирга, айнан унга хос бўлган турли янги байрамлар ҳам кириб келган эди. Шунингдек, давлатчилик ривожини натижасида мамлакат ва унинг раҳбарларининг ҳаёти билан бевосита боғлиқ маросим-байрамлар ўтказиш анъанасиям кучайган.

Ўрта асрлардаги байрамлар тарихида эса Марказий Осиёга ислом дини билан кириб келган байрамлар алоҳида ўрин тутди. Чунки, бу байрамлар ушбу даврдан бошлаб, аждодларимиз ҳаётига жудаям кучли ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий жиҳатдан ўзининг турли-туман таъсирини кўрсата бошлаган эди.

Ўзингизгаям жуда яхши маълумки, исломда асосан иккита расмий диний байрам мавжуд бўлиб, улар катта байрам – Қурбон ҳайити (арабча номи – «ийд ал кабир», «ийд ал-адҳо») етти кун, ҳозирда эса уч кун – ҳижрий зу-л-ҳижжа ойининг 10 – 13 кунларида ва кичик байрам – Рўза ҳайити (арабчадаги номи «ийд ас-сағир», «ийд ал-фитр») ҳам уч кун – шаввол ойининг 1 – 3- кунларида нишонланган.

Рўза – ҳар йил рамазон ойида бутун кун мобайнида ҳеч қандай таомлар истеъмол қилмай юриш одати бўлиб, мусулмонлар томонидан бажарилиши мажбур бўлган амаллардан бири ҳисобланади. Савобталаб бўлган кишилар ўзларининг қишлоғи ёхуд маҳалласидаги рўзадорларга ифторлик қилиб бериб, савоб олишга ҳаракат қилиб келишларини эса ўзингиз ҳам ғоятда яхши биласиз. Турли-туман табу (тақиқ)ларни ўзида мужассам этган мазкур ой давомида эса рўзадорлар барча гуноҳлардан

фориг бўлиб, жисмоний ҳамда руҳий жиҳатдан покланишга ям ҳаракат қиладилар. Шунингдек, рамазон ва сафар ойларида тўй-тантаналар ҳам ўтказилмайди. Фақат рамазон ойига тааллуқли бўлган «сахарлик» (руза оyi кунларида тун ярмидан ошгач, тонг отмасдан ейиладиган овқат) ва «ифторлик» (хайр-худойи ниятида ифтор вақтида бериладиган зиёфат, меҳмондорчилик маросими)нинг аниқ чегаралари ҳам мавжуд. Ҳозирги замонда уларнинг аниқ вақтлари соатлар ёрдамида олдиндан белгилаб қўйилган бўлса-да, улар ҳам азалдан амал қилиб келинаётган тун ва кун ўртасидаги чегара асосида вужудга келган. Жумладан, оқ ва қора иплар рангини ажратиш қийин бўлган, отилган тош ёхуд кесак кўринмасдан қоладиган вақтлар ва чумчуқ сингари кушларнинг кечга яқин тинимсиз равишда чирқиллашлари мазкур чегара вазифасини ўтаган ва ханузга қадар ўтаб келмоқда... Рамазоннинг 26- кунидан 27- кунига ўтар кечаси Лайлат ут Қадрада тонгга қадар ухламасдан ибодат билан машғул бўлган мусулмонлар гуноҳлардан фориг бўлади ҳамда нимаики орзу-умидлари бўлса, улар албатта ижобат бўлади, деб ҳисобланишини билмайдиган кишиларнинг ўзи бўлмасаям керак.

Ҳар икки ҳайитларда ҳам намозхон эркаклар масжидларда бомдод намозини ўқиб бўлганларидан сўнг имом-хатибнинг эзгулик, яхшиликка йўғрилган маърузасини тинглайдилар ва куёш чиқиб, терак баробарга кўтарилганида эса ҳайит намози ўқилади. Намоздан кейин ҳамма бири-бирини Ҳайит байрами билан қутлайди. Шундан кейин бўлса фотиҳали хонадонларга ташриф буюриб, ёруғ оламдан ўтиб кетган марҳумларни Куръони карим оятларидан ўқиш билан хотирлайдилар. Бир кишлоқда қанча шундай хонадон бўлса, уларнинг барчасига навбати билан кириб чиқилади. Агар зарурият туғилгудек бўлса, ўни-қўни кишлоқларга ҳам бориб, марҳумлар хотирланади. Улар оила аъзоларига тасалли берилади, ҳайит билан табрикланади.

Қадим-қадим замондан Қурбон ҳайити куни барча одамлар бири-бирларига самимий муносабатда бўладилар ва ниҳоятда баланд овозда гаплашмайдилар. Бундай ғоятда улуг айём кунларида ҳамма кишилар байрамона ва кўтаринки кайфиятда бўлади. Қишлоқ эркаклари ўз отоналари ва оила аъзоларига турли-туман совғаларни тақдим этадилар.

Ота-оналар томонидан унаштириб қўйилган, жуда яқин орада тўйи бўладиган йигит-қизларга ҳайитлик юборилишини ўзингиз ҳам биласиз.

«Катта ҳайит»да иктисодий жиҳатдан қурби етган мусулмон Аллоҳ йўлида қурбонлик қилади ҳамда мусулмонларни ўзининг хонадонида бўлажак «худойи»га таклиф қилади. Ушбу маросим учун асосан соғлом қўчқор, агарда иложи бўлса оқ ёхуд қўқ қўчқор қурбонлик қилинади.

Қадимдан байрамда махсус маросимий ширинликлар тайёрланади ва таомлар пиширилади. Айниқса, Фарғона водийси аҳолиси томонидан мазкур ҳайитлардан икки кун муқаддам оламдан ўтиб кетганлар эсланиб, «ис» чиқарилади. Бир кун аввал бўлса, яъни «арафа» (Арабистондаги Арофат тоғининг номидан олинган бўлиб, зулҳижжа ойининг 9- кунда ҳожилар бу тоғда намоз ўқийдилар) куни кечки пайт барча хонадонларда маросимий таом сифатида палов тайёрлаш жуда яхши анъанага айланиб кетган. Шу куни хонадонларда палов дамланиб тайёрланиши биланок у қўни-қўшнилар ҳамда яқин қариндошлар орасида ўзаро алмашилади. Бу пайтларда қўлида палов солинган тугунни кўтариб олган юзлаб ёш-яланг, келин-куёвларга, албатта, кўзингизам тушади. Ўзбек бўлганингизга минг шукрона айтасиз, юрагингиз ҳаприқиб кетганидан кўзингизга севинч ёши келганини ўзингиз ҳам сезмай қоласиз. Қадимдан мавжуд удумга кўра, арафа куни фақатгина жуда яқин кунларда оиласи аъзоларидан кимдир вафот этиб қолган хонадонлардагина палов дамланмайди ва ушбу куни оламдан ўтган аждодларнинг руҳига бағишлаб ўйма, чавати ва ҳолвайтар сингари маросимий таомлар меҳр-муҳаббат билан тайёрланади...

Ислом динига дахлдор байрамлар бўлса Муҳаммад пайгамбар (с.а.в.) томонидан қуйидагича равишда таърифланганди: «Ҳар бир миллатнинг ўз байрами бор. Мусулмонлар байрами рўза ва қурбон байрамидир». Бу байрамларда эрталаб масжидларда намоз ўқилади, марҳумларни ёд этиб, дуои фотиҳалар қилинади. Қурбон ҳайитида ҳаж амалларини адо этиш ва қурбонлик қилиш, рўза ҳайитида эса рамазон ойининг ниҳоясида бўлса «оғиз очиш» маросими, етим-есирлар, бева-бечоралар, муҳтожларга фитр-садақа бериш каби амаллар бажарилган, ҳозирда ҳам бажарилётганлигини ўзингиз яхши биласиз. Рамазон айтиш бўлса Шўроларнинг ҳукмронлиги даврида эскилик сарқити ҳисобланарди. Рўза тутиш сингари Рамазон қўшиқларини айтиш ҳам қаттиқ қораланарди. Аслида эса бу айтимларнинг мавжларида барча одамларнинг бир-бирларига бўлган энг асл меҳр-оқибатлари,

бир-бирларининг ҳол-аҳволидан доим хабардор бўлиш, қўли калта кишиларга эса қўмаклашишдек эзгу ҳамда савоб амаллар ётади.

Миллий Мустақиллигимиз туфайли кўплаб урф-одатларимиз қатори Рамазон айтимлари ҳам ўзлигимизга қайтарилди. Рамазон қўшиқлари аслида халқ оғзаки ижодининг турли маросимлар билан боғлиқ жудаям бой маънавий меросини ўзида ифода этади.

Ўзани уч кун тутиб келдик Сизга,
Ўзанинг закотини беринг бизга...
Рамазон айтиб келдик эшигингизга,
Худойим ўғил берсин бешигингизга,

дея бошланадиган Рамазон қўшиқлари эса халқ орасида «Ё, Рамазон», «равгон» сингари турли номлар билан аталган. Ушбу қўшиқнинг ҳам бошқа маросим айтимлари сингари ижро доираси чегараланган, яъни ҳар бир йилда фақат бир мартагина Рамазон ойида, унинг ҳам учинчи кунидан бошлаб айтилган. Махсус тайёргарлик, маълум гуруҳни талаб этадиган равгонлар, одатда ифторга яқин қуйланган.

Гуруҳ иштирокчиларининг орасидаям бир киши асосий айтувчи, қолганлари бўлса жўровоз ҳисобланади. Уйма-уй, кўчама-кўча юриб айтилган қўшиқ матни катта ва хилма-хил бўлган. Уларнинг замирида эса турли ривоят ҳикоятлар, халқона қарашлар, эзгу ният, шунингдек, турмуш тарзи манзаралари тасвирини ҳам кўришимиз мумкин.

Бу ҳовлининг юзида қўйнинг изи, молнинг изи,

Керилиб кашта тикар бойнинг қизи... дейилади бир айтимда.

Яъни, ушбу таърифда айтилаётган хонадоннинг турмушиям фаровон, ҳовлидаги туёқ излари бўлса айнан шундан далолат беради. Керилиб кашта тикаётган уй соҳибининг қизи ўзининг келажагидан кўнгли роса тўк, ҳозирги турмушидан ҳам жуда рози, шунинг учун ҳам каштани керилиброк, яъни бемалоллик, хотиржамлик билан тикади у.

Равгоннинг кекса кишиларнинг тилидан ёзиб олинган айрим бир турларидан халқона эртақлар ҳамда ривоятларнинг шеърӣ ифодасини кўришимиз мумкин. Қадимда (ҳозирдаям) «Равгон» қуйлайдиганларни бўлса «равгончи»лар деб атаганлар. Манбаларнинг далолат беришича, кишлоғу маҳаллаларда, шаҳар кўчаларида Рамазон ойи оқшомларида ўша равгончилар кирмаган бирорта ҳам хонадон бўлмаган. Ашуланинг ўзига хос оҳангдаги хиргойиси остида уйма-уй, ҳовлима-ҳовли юрган

гурухни бир кўз олдингизга келтиринг-а. Улар чин дилидан куйлаётган қўшиқ хонадонингизга тинчлик-омонлик, қувончли дамларни тилайди, Сизга эзгулик, ёруғлик, яхшилик, рўшноликни сўрайди:

Рамазон айтиб келдик эшигингизга,
Кўчқордайин ўғил берсин бешигингизга...

Умуман олинганда, Рамазон қўшиқлари халқ оғзаки ижодининг беҳад бой ва маҳсулдор намунаси саналади. Илгари уни катта ёшдаги одамлар ижро этган бўлсалар, кейинчалик бу юмуш ўсмир болалар, ёш йигитларнинг «зиммасига тушган». Аммо, ҳамиша бирдай эзгуликни, яхшиликни, рўшноликни тараннум этиб келган...

Исломда кейинроқ тагин бир байрам – Мавлуд (мавлуд ан-набий) – Муҳаммад пайғамбарнинг туғилган куни ҳам (Раби ал-аввал ойининг 12- куни) нишонлана бошланган. Мавлуд кунида ҳам дуолар ўқилиб, пайғамбар шаънига турли-туман мадҳиялар айтилади, диний шеърлар ўқилади, диндорлар йиғинлариям уюштирилади, садақалар берилади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ислом дини байрамларига маҳаллий халқларнинг одатлари ҳам қўшилиб, уларни янада бойитган. Масалан, арафа куни қўни-қўшниларга эзгу ниятда палов улашиш, «хайитлик» бериш, янги, тоза либосларни кийиш, қариндошлар, қариялар, касал (хаста, бемор), етим-есир, бева-бечора, ночорларнинг ҳолиданам хабар олиш, ўша кунларда дам олиш, сайил қилиш сингари урф-одатлар ва анъаналар ислом байрамларининг жудаям муҳим таркибий қисмларига айланиб кетган.

Шу билан бирга, эл-юрт орасида қадимий анъаналарни абадиятга айлантира олган айём, асрлар бағридан келган шодиёна ва башарият боқий байрами бўлмиш – Наврўзни нишонлаш анъанаси ҳам буткул йўқотиб юборилмаган, янада аниқроқ ифодаладиган бўлсак, палаги тоза, илдизи эса жуда бақувват бўлганлиги туфайли йўқолиб кетмаган.

Наврўз айёми билан боғлиқ турли воқеа-ходиса ва уларнинг талқинлари жуда кўп бўлиб, барчаси инсонларнинг ўзаро дўстона, тинч-тотув, осойишта яшаши, эл-юрт ободончилиги, мўл-кўлчилик йўлида ҳалол меҳнат қилиши, табиат ва жамият янгилинишларидан ҳайратланиб ҳамда қувониб, шўх-шодон турмуш кечиришларига, бир-бирларига яхшилик, эзгулик истаб яшашларига чорлайверади.

Помир тоғи атрофидаги халқларнинг тасаввурларига биноан, янги йилни ўта хушчақчақ, шўх-шодон кайфиятда, тўқ ҳолда кутиб олмоқ лозим. Фақат шундагина бутун бир йил мобайнида сихат-саломат юриш мумкин ҳамда ҳосилимиз ҳам мўл-кўл бўлади, деб ҳисобланган. Уларнинг удумича, хонадон бекаси Наврўз байрами куни эрта тонгда бир кўзани палос ёки кўрпачанинг тагига бекитиб қўйган. Уйнинг эгаси бўлса ҳовлига чиқиб, қўш ҳайдаш учун зарур бўладиган омов – бўйунтуруқ сингари асбоб-анжомларини кўздан кечиргач, ичкарига кириб ўзининг 12 – 14 яшар ўғлини чақирган. Бирор пўстиннинг жузли тарафини тескарисига ағдариб боласига кийдирган ҳамда уни елкасига миндириб олиб: «Кампирни кутиб олинглар!», деб қичқирган. Кўза яшириб қўйилган жойга келганда, ўз боласини унинг устига ўйлаб-нетиб ўтирмасдан ташлаб юборган. Бола пақир бўлса кўзанинг устига тушиб, уни чил-чил синдирган. Халқона қарашларга кўра, кўза – Ожиз момонинг яхши кўрган жойи бўлиб, бу идишнинг синдирилиши – эски йилнинг тугаши ва ниҳоясига етаётган йилдаги барча ёмонликлар, бало-қазолар, касалликларнинг буткул йўқ бўлишини англатган. (Доно халқимизнинг «Сув келтирган – хор-зор, кўза синдирган азиз» деган мақоли ёдингизга тушдимиз?). Фақат шундан кейин оиланинг барча аъзолари айнан ўша кўзани синдирган болани шўх-шодонлик ила Наврўз айёми билан қутлаган ва онаси ўз боласининг устидан ловияни сочиб юборган.

Айнан шундай эзгу ғоя Умар Хайёмнинг «Наврўзнома»сида ҳам ўз аксини топган: «Подшоҳларнинг бир одати бор: йил бошида яхшиликка фатво бериш, саналарни белгилаш маишат учун маълум маросимлар ўтказишлари зарур. Кимки Наврўз куни байрам қилиб қувонса, кейинги Наврўзгача хуррам бўлади ва фароғатда яшайди. Подшоҳлар учун бу одатни олимлар белгилаб беришган».

Ҳаётда ушбу байрам билан бевосита боғлиқ ҳолда ханузгача сақланиб келаётган аждодларимизнинг анъаналаридан бири янги туғилган чақалокларга Наврўз исмини қўйиш одати ҳисобланади. Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё ва Бухорода Наврўз кунида туғилган бўлса, асосан ўгил болаларнинг исми Наврўз, Наврўзбек ва Фарғона водийсида эса, кўпроқ қизлар исми Наврўза қўйилади.

Лутфийнинг «Гул ва Наврӯз» достонидаги Фаррух шохнинг ўғли айём куни туғилгани учун унинг исми Наврӯз қўйилганлиги баён этилади. Ушбу дostonда эса шундай ажойиб байтлар бор:

Чу Наврӯз ўлди Наврӯз ичра фируз,
Ота ўглининг отин қўйди Наврӯз.
Улуста мустаҳикларни килиб шод,
Ҳамул дам бандиларни қилди озод.

Яъни, Фаррухшоҳ эл-юрт орасидаги ўта муносиб кишиларни муносиб даражада тақдирлаб, бандилар – маҳбус, маҳкумларнинг эса гуноҳидан кечади. Шохнинг бундай илтифоти фақатгина ўғил кўриб қувонганидангина эмас, балки қадимдан Шарқ давлатларида Наврӯз байрами муносабати билан маҳбуслар ҳамда маҳкумларни авф этиш (амнистия) анъанасиям бўлганлигидир. Асрлар бағридан келаётган бу ўта қутлуг анъана «Аждодлар мардона руҳи» бизга ёр, «Эркин ёш авлодлар» чиндан ҳам «зўр қанот!» бўлган, «Улуғ халқ кудрати жўш урган замон», «Оламини маҳлиё айлаган диёр»имизда ҳамон давом шараф билан эттирилаётганидан ўзингиз ҳам гоятда яхши бохабарсиз. 1991 йилги Наврӯз айёми арафасида, истиқлолга эришилмаган чоғдаёқ Биринчи Президент фармойиши билан 1000 киши унча оғир бўлмаган жиноятлари учун ҳукумат комиссиянинг қарори билан авф этилганиям ҳамон ёдимиздан кўтарилмаган...

Наврӯз хусусида (Ал-аҳодис ан-найрӯзия деб аталувчи 10та) ҳадислар бизнинг давримизга қадар қадимий қўлёзмалардаям етиб келган. Наврӯз ҳадисларининг 70та муҳим хосияти машхур олим Абул Лайс Самарқандийнинг «Бўстони фикҳ» китобида батафсил баён этилганди. Аждодларимиз одоб-ахлоққа оид бу сингари соҳир ҳадисларни роса ўрганиб, ўзларининг руҳий оламини бойитганлар.

Аллома Ал-Маъмун Али ибн Тусо ал-Ризоб шундай фикрни ёзиб қолдирган эди: «Наврӯз фаришталар улуғлаган кундир, чунки улар айнан шу куни яратилганлар. Уни пайғамбаримиз ҳам жуда улуғ тутганлар, чунки куёш шу кунда яратилган ва уни подшоҳлар ҳам улуғлаган, чунки у замоннинг биринчи кунидир».

Ҳаким ат-Термизий қўлёзмаларида сақланган «Наврӯзнама» номли рисола «Мажмуат ур-рисолайи туркий» китобида (Тошкент, 1912.) нашр этилган. Ушбу рисолада Наврӯз айёмининг асл тарихи

эмас, балки ушбу байрам урф-одатлари ҳамда маросимининг турли хислатлари хусусидаги маърифий ахборот, маълумотлар берилган.

Маъсудийнинг «Муруж ал-заҳаб», Ибн Балхийнинг қаламига мансуб «Форснома», Табарийнинг «Тарихи Табарий» ва Муҳаммад Ҳусайн Бурхоннинг «Бурхони қотий» каби асарларидаям Наврӯз хусусида анча маълумотлар келтирилганди. Улар асосан Жамшид ҳаёти ҳамда фаолияти ҳақидаги турли-туман ривоятлардан иборат. Эл орасида «Наврӯз ҳикматлари» ҳам жудаям кенг тарқалганди...

Марказий Осиёдаги халқларнинг турмуш тарзига ўрта асрларда кириб келган Ийд ас-сағир арафасида кишилар бир-бирларига жудаям мулойимлик, меҳрибонлик билан муносабатда бўлишлари шарт қилиб қўйилган. Эрта тонгданоқ кишилар сидқидилдан шундай айём кунига етказгани учун Аллоҳ таолога сидқидилдан шукроналар айтадилар. Ўзларининг яқинларини, қариндош-уруғлари, беморлар ва қарияларни чин дилдан, уларнинг дуоларини олиш ниятида зиёрат қиладилар.

«Рамазон» ёз ойларига тўғри келган пайтида рўзадорлар куннинг иссиғи ва очликдан анча қийналишган. Чунки, рўза тутганларга қуёш чиқишидан (тахминан эрталаб соат 5 – бдан) токи кун боттунига қадар (тахминан кечки соат 9 – 10ларда), яъни 14 – 15 соат мобайнида бирор-бир таом истеъмол қилиш мутлақо ман қилинган. Рўза тутиш тартиблари бузилмаслиги, яъни оч юриладиган вақт тезроқ ўтиши ва очлик кишини жудаям қаттиқ қийнамаслиги учун рўзадорлар кундузи бирозгина ухлаб олганлар. Бозор, дўкон, чойхоналар кундузи берк бўлиб, кечга яқин эса ишга туширилган ҳамда ўзининг фаолиятини деярли сахарликка қадар кўрсата бошлаган.

Ислом этикодига биноан, рўза кишидаги сабр-тоқатни ва меҳроқибатни, тақвони синовчи ўзига хос бир имтиҳондир. Бунда эса ҳар бир имонли одам ўзини ўзи турли-туман иллатлардан: ёлғон гапириш, бировнинг қўнглини ранжитишдан, жабр-зулм қилишдан, ва умуман, ёмон ишлардан тийиб туради.

Садриддин Айний эсдаликларида баён қилганидек, Рамазон ойида дўконлар, саройлар, шунингдек, чойхона, ошхона ва сартарошхоналар то ярим тунгача очик бўлган. Расталар ҳамда бозорларда, чойхоналарда созандалар куй чалар, ҳофизлар ашулаҳонлик қилар ва баъзи жойларда эса қиссахонликлар бўларди. Мана шундай ишларнинг жамини бўлса

тунги бозор (яъни, бозори шаб) деб аташар эди. «...Баъзи кишилар, айникса, тунги бозор ёпилганидан сўнг дўстлардан бирининг уйида тўпланишиб, базм ҳамда ашулаҳонлик қилишар ёки бошқа ўйин-кулги билан кечани ўтказиб, тонготар қилишар эди... Маҳалла масжидлари аксарият кўпчилигида «Қуръон хатми» бошланарди...».

«Рамазон» ойининг бошланганини одамлар осмонда янги ойнинг пайдо бўлганидан билишган. Бироқ, мусулмонларнинг ҳаммаси ҳам янги ойни кўришолмаган. Шу сабабли, икки нафар ёки ундан кўпроқ одам (бир умр ёлғон тўқимаган энг ҳолис диндор мусулмонлар) қози олдига келиб, янги ойни ҳақиқатан ҳам кўрганлари ҳақида гувоҳликни беришлари керак. Агарда қози уларнинг ҳолис гувоҳлигини шариатга мувофиқ деб топгудек бўлса, «Эртага рамазон!» ёки «Эртага ҳайит!» деб расман эълон қилинади.

Садриддин Айний «Рамазон» айёмининг мазмун-моҳияти ҳақида қуйидагиларни ёзганди: «Рамазон» диний анъаналар билан «муборак ой», тоат-ибодат қилиш ойна саналади. Анъаналарга кўра, мусулмонлар рўза тутар, беш вақтлик муқаррар намознинг устига, ҳар кеча таробех намозини ўқишар, аксарият масжидларда таробех намозидан ташқари, «Қуръони карим»ни бошидан охиригача овоз чиқариб ўқиб чиқиш билан тонг оттиришар, хонақоҳларда шайхлар ўз муридлари билан ойнинг охириги ўн кунда «даҳанишинлиқ» ўтказишарди ва ҳоказо».

Турон халқларида қадимдан мавжуд Наврўз айёми билан боғлиқ аждодлар руҳига сифиниш, уларни эслаш удуми рамазон ойида ислом ақидалари билан бевосита уйғунлашиб кетган. Жумладан, ёш болалар рўза оқшомларида кўчама-кўча, уйма-уй юриб, қуйидаги сўзлар билан бошланадиган рамазон кўшиғини ҳам айтиб юрадилар:

Рамазон айтиб келдик эшигингизга,

Кўчқордек ўғил берсин бешигингизга...

Хонадон соҳиби эзгу орзу-ниятда болаларга пул, ширинликларни улашади. Умуман олганда, рўза ойида одатдагиданам кўпроқ даражада ўзга кишиларга нисбатан меҳр-муруватлар кўрсатилиши ҳамда хайр-эҳсон қилинишини ўзингиз ҳам жуда яхши биласиз.

Ўрта асрларда араблар байрамларнинг диний мазмунига алоҳида диққат-эътибор берганлар, айнан байрамлар ўтказиладиган жойларга эса махсус масжидлар қурилган. Кейинчалик айнан ушбу масжидлар

Ўрта Осиё шаҳарларининг муҳим таркибий қисмига айланиб қолганди. Улар Қурбон ҳайити, Рамазон (ийд-ал-фитр) байрамлари ва мусулмон удумлари ўтказиладиган марказ вазифасини бажарган. Бу масжидлар моҳияти асли бир хил бўлса-да, улар турли жойда турли номлар билан аталган: «Намозгоҳ» (намоз ўқиш жойи), «Мусалла ал-ийд» (байрам куни намоз ўқиш жойи), «Ийдгоҳ» (байрам ўтказиш жойи) ва ҳоказо.

Байрамларни ўта катта тантаналар билан нишонлашдан кўзланган энг муҳим ва энг асосий мақсад – халқни ислом ақидалари асосида бирлаштириш бўлган. Байрам ўтказиладиган жойларда мажлис, намоз ва қурбонлик каби диний анжуманлар уюштирилганди. Баъзан шохлар ва ҳукмдорлар ўз олижаноблигини кўрсатиш мақсадида бу жойларда халқ учун катта зиёфатлар ҳам берганлар. XI аср тарихчиси Байҳақий маълумот беришича, Ғазна шаҳрининг атрофидаги мусаллода намоз ва қурбонликлардан кейин Амир Масъуд жуда катта зиёфат уюштирган. Зиёфатда қатнашганлар шарбат ва ўша давр ғазналиклар саройидаги удумга биноан май ичганлар, мусиқа чалганлар, кўшиқ айтишган ва шеърлар ўқишган. Амир Масъуд бўлса, ўз навбатида, барча одамларга тухфа, ҳадяларни улашиб берган.

Шаҳар чеккасида барпо этилган масжидларда асосан дин, давлат арбоблари, амалдор ва такводор кишилар тўпланиб, байрам қилишган.

Барча ҳукмдорлар ҳамма замонларда ўз давлатининг пойтахтига машхур олим ва санъаткорларни тўплашга, маросимлар, байрамларни тартибли, кўнгилли ўтказиш мақсадида махсус сайилгоҳ, томошагоҳ, кўшқлар, боғлар қуришга ҳам ҳаракат қилганлар. Ўша даврда Термиз шаҳрида ҳам кўплаб ажойиб санъаткорлар тўпланардилар. Байҳақий Амир Масъуднинг бир неча қайиқларга тушиб, карнай-сурнай садоси остида ва ўйин-кулги билан Термиз кўрғонига келгани ҳақида бундай ёзади: «Овқатлана бошладилар, даврада қадахлар айланди, кемаларда мутриблар (чолғучи, созанда, ашулачи)нинг ашулалари ҳам янгради, қирғоқда бўлса термизлик мутриблар, раққослар ва ноғорачилар – 300дан ортиқ киши ишга киришиб кетди: чолғулар чалинди, рақсга тушилди. Мен Термизда кўрганларимни бошқа жойда кўрмаганман. Созу наво, ўйин-кулгилар шу даражага етгандики, бунақасини илгари ҳеч ким билмас эди».

Ўрта асрларнинг машхур муаррихи Абул Фазл Байҳақийнинг ёзишича, Наврўз байрами Сабуктегин, Маҳмуд ва Масъуд Ғазнавийлар ҳукмронлиги даврида Хуросон, Мовароуннаҳр, Хоразм ҳамда Фарғона водийсида давлат байрами сифатида ҳам кенг нишонланган. Айниқса, Ғазна, Гурганж ҳамда Бухоро шаҳарларида Наврўз байрами ниҳоятда катта тантаналар билан ўтказилган. Ғазнавийлар салтанати бошкенти – Ғазна шаҳрида ўтказиладиган улкан айём тантаналарига бўлса Ироқ, Жанубий Туркистон ва Мовароуннаҳрдан машхур шоирлар, хонанда ва созандалар, рақс ва кулги усталари ташриф буюришган. Томоша ва халқ сайиллари Қўшки Маҳмуд, Қўшки Сафед, Қўшки Давлатда ва Шабехар яйловида ўтказилган. Ситти Зарин деган хонанда ва раққоса, Андалиб деган машхур созанда, Бугси деган бир масхарабоз Наврўз байрамида томошабинларнинг катта олқишларига сазовор бўлишган (Абу-л-Фазл Бейҳақи. История Масуда (1030 – 1041). Т.: 1962., с. 235).

Шарафиддин Али Яздий эса сарбаланд Соҳибқирон Амир Темур давридаги байрамлардан бирини шундай тасвирлаган: «Ҳамма томонда созандалар куй чалишар, хонандалар эса қўшиқ куйлашар, ой юзли, адл коматли, гўзал, ноз-карашмали раққосалар нафис муқомлари, чапдаст раққослар шиддатли хатти-ҳаракатлари билан барчани ўзига мафтун... Туркча, мўғулча, хитойча, арабча қўшиқ ва рақслар ижро этилди.

Қизиқчилар гоҳ ажойиб ҳикоялари, гоҳида кулгули томошалари билан томошабинларга чексиз қувончни улашдилар. Турли-туман куй ва қўшиқлар, гўзал хонанда ва раққосаларнинг ҳумор боқишлари, ақиқ лабларидан учаётган ром этувчи овозлар ва ҳар бир чолғу асбобининг сирли садоси байрам қатнашчиларига лаззат ато этди. Жумлаи жаҳон ҳам шодликка тўлуғ эди гўё. Бу ерда ҳайвонларнинг терисини ёпинган муқаллидлар ҳам бўлиб, ўша ҳайвоннинг ётиши, сакраши ҳамда бошқа қилиқларини ажойиб тарзда кўрсатиб беришарди».

Шарафиддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, бошқалар маълумотлари бўйича 1404 йилда Самарқандда Амир Темур фармойиши билан ғоятда улкан намойиш ҳам ўтказилган. Шаҳардан ташқаридаги сайилгоҳда эса чодирларнинг чамани, савдо расталари ҳамда ҳунармандлар қасабалари томонидан 104 қўшқ, созанда ва хонандалар учун эса супа-сахналар қурилган. Ҳар бир ҳунар аҳли ўз касб-корини намойиш қилиш билан бирга томоша санъатида эришган ютуқларини ҳам тараннум этган.

Кўшқлар, супа-сахналарда томошалар кўрсатилган. Бир томонда дор ўйинлари, бошқа тарафда паҳлавонлар кураши. Бундан ташқари, ҳукмдор, давлат ва ҳарам аҳлининг олдидан ўзининг санъатини кўз-кўз қилиб намоёишчилар ҳам ўтганлар. Намоёишда иштирок этаётган фил, қўй, туя, шер, йўлбарс, сиртлон, қоплон, тулки, бўри қиёфасига кирган кишиларнинг ҳар бири ўзи танлаган тимсоллар хатти-ҳаракатларини жудаям катта маҳорат билан кўрсатиб берганлар.

Чунончи, қассоблар эчки ва қўйлар тақлидини, чармгарлар тулки, сиртлонлар, қоплонлар ва арслонлар тақлидини моҳирона бажарганлар. Айниқса, қаторлашиб сўз айтиб, қуйлаб ва ўйнаб ўтган «тилло шохли эчкилар» томошабинларни беҳад даражада хушнуд этган.

Албатта, бу ўринда асл гап давлат байрами ҳақида бормоқда. Лекин, махсус ташкил этилган мазкур байрамда халқ томошалари ва халқнинг бу соҳадаги азалий тажрибалари ҳам моҳирона тарзда ишга солинган. Янада аниқроғи, давлатнинг байрамларидан Наврўз билан ва Сиёвуш маросимлари билан бевосита боғлиқ томошалар ҳиди ҳам келади. Юқорида қаламга олинган намоёишда ҳам саф-саф бўлиб ўтган ўша «тилло шохли эчкилар» аслида, Сиёвушнинг содиқ йўлдошлари ҳисобланади.

Бу хилдаги турли муқаллидлар тасвири ўрта асрларда чизилган миниатюраларда ҳам кўплаб учрайди. Ҳайвон терисини ёпиниб олган муқаллидларнинг жуда юксак маҳорати ҳақида «авлиёларнинг авлиёси, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоирларнинг султони» ҳамда назм-навонинг назаркарда нажотқори, замонасининг забардаст, заҳматқаш забондони Мир Алишер Навоий ҳам ўзининг соҳир қалами воситасида ёзганди.

Ўзбекнинг ўктам ўғлини – Бобур Мирзо қизи Гулбаданбегим «Хумоюннома» китобида ҳам Наврўз байрами масаласига дахлдор ўта қизиқарли маълумотлар мавжуд. Қобул шаҳрида «Жалолиддин Муҳаммад Акбар подшоҳнинг хатна тўйини қилдилар. Ва суннат тўйи анжомларини тайёрлашга киришилди.

Наврўздан сўнг ўн етти кун шодиёналар бўлиб ўтди ва кўк либослар кийишди. Ўттиз-қирққа яқин қизларга кўк кийимларни кийиб тоғнинг тепасига чиқишга ҳукм бўлди. Бир Наврўзда Ҳафт

Додарон тоғига чиқишди. Аксар халқ хузур-халоватда, фароғатда яшарди» («Жаҳон адабиёти», 2015 йил, 4 (215)- сон, 70- бет).

Боғи Бобур майдони эса бир неча гектар бўлиб, унинг атрофи кунгираддор девор билан қуршаб олинган эди. Унинг ичида хиёбон, йўлаклар, гулзорлар, мевазорлар, янги қурилган мактабхона ҳамда чойхона бор. Зилол сувли шаршаранинг ёнидаги икки улкан чинор Бобур замонидан гувоҳлик бериб, теварак атрофига шох тебратиб турибди. Уларнинг бири шу даражада йўғонки, унинг ўртасидаги ковагига мингтагача ғишт тахлаб қўйилган. Ҳозирги кунларда ҳам афғон – пуштун халқи ҳар йилги Наврўз оммавий тантаналарини мана шу гўзал гўшада ўтказадилар. Шаҳар аҳлининг турли-туман курашлар, қизиқчилик ҳамда миллий рақсларини ижро этиладиган фестивалларини айнан Қобулдаги Боғи Бобурда ўтказиш ўзига хос миллий анъанага айланиб қолган.

«Наврўз» айёми Афғонистон шимолида яшовчи халқларнинг ҳам қадимий ҳамда анъанавий байрамларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси билан чегарадош Афғонистон давлати шимолида жойлашган Балх вилоятидаям мазкур байрам қадимдан нишонлаб келинмоқда. Мактабларда ҳаммага сабоқ бериладиган тарих дарсликларидан Сизга ҳам яхши маълумки, Балх шаҳрига милоддан аввалги VII асрда асос солинган бўлиб, бу кўҳна шаҳар қадимда жуда улкан ғурур билан «Умм ул-Билод», яъни «шаҳарлар онаси», деган ном билан аталганди. Афғонистон халқлари ўртасида ривоятларда «Наврўз» Балх шаҳрида аҳмонийлар сулоласи вакили, дехқончилик ва косибчиликни ривожлантирган подшоҳ Ямо тахтга ўтирган кун байрам сифатида эълон қилинган, деб айтилади.

Худди ўша Ямо, Фирдавсий (941 – 1025 йиллар) «Шоҳнома» асарида Жамшид деб аталган, ўзбек халқининг ўртасида тарқалган «базми Жамшид» деган роса машҳур ибора ҳам мазкур шоҳнинг ниҳоятда ҳашаматли зиёфатларига ўзига хос бир ишорадир.

Ҳозирда ҳудудда бир миллиондан кўп аҳоли яшайдиган Балх вилоятида Наврўз байрами шу вилоятнинг маркази Мозори Шариф шаҳридаги «Ровзаи Шариф» зиёратгоҳида ўтказилади ва у «Гули сурх» (қизил гул, лолакизгалдоқ) деб юритилади.

Накларга биноан, «Ровзаи Шариф»да машхур шахс ҳазрат Али ибн Абу Толиб (пайгамбар Муҳаммаднинг амакиваччаси ва куёви – Фотиманинг эри, 661 йилда Куфа шаҳрида ўлдирилган) дафн этилган бўлиб, шиа мазҳабидан ташқари, Афғонистон бошқа мусулмонлари ўртасида ҳам ўта эъзозланади. Байрамнинг биринчи кунда, 21 мартдаги расмий маросимда ушбу зиёратгоҳига кўшни давлатлардан – Ўзбекистон, Туркменистон ва Тожикистондан ҳам меҳмонлар келади. Афғонистон ҳукуматининг вакиллари табрик сўзлари билан чиқишади, «Куръон»дан оятлар тиловат этилади ва масжиднинг олдида эса баланд туғ (жанда) кўтарилиб, тўплардан роса гумбурлатиб осмонга ўқ отилади. Мазкур туғ 40 кун давомида баланд кўтарилиб туради ва охирида «жанда поён» одати бўйича жудаям катта тантаналар билан яна пастга туширилади.

Расмий делегациялар ва Қобулдан келган юқори мартабали меҳмонлар учун вилоят губернаторининг номидан ўта куюқ зиёфат берилади, зиёфат чоғида эса гоёта соҳир афғон созандалари завқ-шавқ билан мусиқа чалиб, ҳофизлар кўшиқлар айтишади, қадимий афғонларининг миллий рақси бўлмиш – «отан» ҳам ижро этилади.

Байрам маросимлари роппа-роса 40 кун давом этади. Мана шу 40 кун мобайнида Афғонистоннинг деярли барча вилоятларидан зиёратчилар Мозори Шарифга келиб кетадилар.

Гир атрофи баланд темир панжаралар билан ўралган «Ровзаи Шариф» зиёратгоҳи эшиклари ҳафтанинг чоршанба кунлари фақат аёллар учунгина очилади, турли-туман ранглардаги чодраларга ўралган хотин-қизларга зиёратгоҳнинг ҳудудида чодрасини очиб юришларига руҳсат берилади. Афғонистон давлатининг ҳудудида ҳозирги даврда ягона ҳолатда, яъни фақат Наврўз байрамидагина барча аёллар ўзларининг чодра (паранжи)ларини бемалол очиб юра оладилар. Мозори Шариф четидаги катта майдондаям чавандозлик ва улоқ ўйинлари бошланиб кетади, афғон болалари роса қий-чув қилиб, шўх-шодонлик билан осмонга ўз варракларини учирадилар. Қариндош-уруғлар ва дўст-биродарлар Наврўз байрами билан чин дилдан табриклаш учун яسانيб (кўпинча оппоқ либосларни кийган ҳолда), бир-бирлариникига улуғ ниятлар ила меҳмонга борадилар.

Афғонистон шимолий вилоятларида бир неча кун мобайнида меҳмон бўлиб шуниям кузатиш мумкинки, бу ерда ҳам худди Ота маконимиз – Ўзбекистоннинг ҳамма шаҳарлари аҳолисига ўхшаб байрам кунларида хонадонларда дастурхонлар безаб, кўк сомса ва палов (сабзи чалов) ва қийма (кўфта) қовурма гўшт тайёрланади, меҳмонларга эса косада наврўзий шарбат «ҳафт мева» (етти мева) тортилади. «Ҳафт мева»ни тайёрлаш учун афғонлар бир кун олдин ёнғоқ, бодом, pista мағизлари билан бирга ўрик туршаги, жийда, қора ва сариқ кишмиш майизини сирланган идишга солиб, устига қайнатилган сувни қуйиб, ёпиб қўйишади. Идишдаги маҳсулот эса эрталаб тайёр бўлади, баъзилар шарбатнинг янада мазали бўлиши учун унга озгина «бўра» (шакар ёки қанд) ҳам қўйишади.

Балхликлар фикрича, ушбу шарбат витаминларга бой бўлиб, эрта баҳорда қишдан ғоятда толиқиб чиққан инсоннинг танасига росаям катта куч-қувватни беради. Афғонистон шимолида яшовчи аҳоли оғзаки ижодида ҳамда ҳозирги адабиётида «Наврўз» ҳамда «Гули сурх» тўғрисида кўплаб шеърларга назм ва нақллар мавжудлиги бу баҳорий байрам қадимийлигидан яна бир бор далолат беради.

Юқорида эътиборингизга ҳавола этилган фикр-мулоҳазаларни ҳам умумлаштириб ифодалайдиган бўлсак, ислом динидаги байрамлар ҳам хурсандчилик ва тинч-тотувлик, меҳр-оқибатни кўрсатиш ва шукрона қилиш кунларидир. Бу улуғ кунларда қариндошлар, ёр-биродарлар бир-бирларини жуда ҳурмат-эҳтиром билан зиёрат қилишиб, табриклашиб, ҳол-аҳвол сўраши хайрли ишлардан бири саналади.

Шу билан бирга шуни ҳам қайд этишимиз лозимки, ўрта асрлар мобайнида ҳам асрлар бағридан келган шодиёна, эзгуликка эш бўлган айём – Наврўз маълум бир даражада исломга мослаштирилган ҳолда нишонланаверган.

Наврўз деганимизда, аввало, кўз олдимизда унинг лаззатли таоми – сумалак аста жонланади. «Сумалак сайли» (ёки «Сумалак базми») Наврўзнинг энг «шоҳона таоми» – сумалакни тайёрлаш, сумалакхўрликка бағишланган ниҳоятда тантанали маросимдир.

Бу таомнинг номи «саману» (форсий), «сумалак», «сумелек», «сумалаяк» (туркий) сингари қатор шаклларда учрайди. «Сумалак»

калимаси нимагадир киш пайтларида томлар шифтида қаторлашиб осилиб турган музларга нисбатан ҳам қўлланади.

Муҳаммад Хусайн Бурхоннинг «Бурхони Қотъи» асарида (1650 й.) «саману» истилоҳи учрайди ва у «ҳолвайтарга ўхшаш нарса, у кўклаган бугдойнинг ширасидан тайёрланади, ундирилган бугдойдан тайёрланган таом», сифатида изоҳ берилган экан. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида ҳам «ундириб янчилган бугдой ва ундан тайёрланадиган ҳолвайтарсимон овқат» сифатида изоҳланган.

Улуғ аждодимиз, буюк аллома Абу Райҳон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида келтирилган жуда қизик афсона сумалак пишириш анъанаси тарихини анча ойдинлаштириб бера олади: «Наврўз тонгида Бушанж (Хуросондаги бир шаҳарнинг номи) тоғида бир бойлам гиёҳни кўтарган индамас киши кўринади. У бир соатча пайдо бўлиб, келгуси йилнинг ушбу вақтигача ғойиб бўлади, дейдилар. Задавайх ўз китобида айтишича, ушбу ҳодисага асосий сабаб куёшнинг жанубий томон, яъни афохтардан чиқиши бўлган. Чунки, лаънати Иблис баракотни кеткизаверганидан кейин, одамлар ейиш-ичишдан бош кўтармаганлар, аммо тўймаганлар. У шамолни ҳам эсишдан тўхтатган, натижада дарахтлар қуриб, дунё ҳалок бўлишига яқинлашган.

Шунда Худо амри ҳамда кўрсатиши билан Жамшид Иблис ва унинг ёрдамчилари турган жойни мўлжаллаганича, жануб томонга борган ва токи баракотсизликни кеткизмагунича бир қанча вақт айнан ўша ерда қолган. Яна одамлар мўътадил ҳолатга, баракот ва фаровонлик сари қайтиб, балодан қутилганлар. Шу вақт Жамшид дунёга қайтиб, шу кун куёшдек чарақлаган, ундан нур таралиб турган, чунки у худди куёш сингари нурли экан. Одамлар икки куёш чарақлаб турганидан ажабланганлар, ҳамма қуриган чўплар тагин кўкарган ва одамлар «рўзи нав» яъни «янги кун» деганлар».

Маълум бўлишича, дастлабки вақтларда сумалакни бугдойдан эмас, балки арпа майсасидан пиширишган экан. Маҳмуд Қошғарий шарбат учун қилинган, ундирилган арпа учун ҳам «сума» атамаси қўлланганлигини алоҳида таъкидлаган бўлса, Беруний томонидан ҳикоя қилинган афсонада одамлар «баракотга эришиш учун тос ё

бошқа идишларга арпа экканлиги» бежизга таъкидламаганлигини ўзингиз ҳам сезган бўлсангиз керак.

«Сумалак» атамаси таркибидаги «малак» биз ўқиган, қуйида ривоятларда келтирилган араб тилидаги «малак» (фаришта) ва «су» форсий «се» (уч) ёки «си» (ўттиз) сўзлари билан бевосита алоқадор эмас. «Сумалак» соф туркийча ўзимизнинг ғоятда гўзал, кўнгилни юксакка кўтарувчи табаррук сўзимиз ҳисобланади. Буюк аллома Маҳмуд Қошғарийнинг оламга ўта машҳур «Девону луғатит-турк» асарининг III жилди (253- бет)да «сума» сўзи, атамаси, истилоҳига: «Ивитилган буғдойнинг номи. У қуритилиб, туйилади... ундан угра ош ва нон тайёрланади. Шарбат олиш мақсадида ундирилган арпа учун ҳам шу сўз қўлланади», деб барчамизга жудаям тушунарли равишда изоҳ берилган.

«Сума» мустақил маъно англатувчи «сув» ва «ман» (дон) сўзи бирикувидан ташкил топган. («Тегирмон» сўзига бир солиштириб кўринг-чи: «тугар» + «ман», донни тугиб, яъни туйиб ун қилувчи.) «Сума» маросимий таом сумалакнинг илк шакли бўлган.

Қишда қор суви эриб томларнинг шифтида пайдо бўладиган муз «сумалак» атамаси «сув» ва «буламак», «буламоқ», «булатмақ» сўзлари қўшилуvidан пайдо бўлган. «Булатмақ» сўзининг ўзи эса бир неча хил маънони англатади:

1. Сувнинг буғида кўзининг гўштини «буғлатиб», «бувлатиб» пиширмақ. X – XI асрларда туркий «булатти» деган сўз арабий «шўрва» сўзи ўрнида ишлатилган. Бу тўғрида Маҳмуд Қошғарий: «Қозон бугида пиширилган ҳар нарсага бу сўз қўлланади», дейди. (Демакки, ердан сизиб чиқадиган сувнинг «булоқ» деб номланиши ҳам унинг айнан қайнаб чиқишига ўзига хос бир ишорадир).

«Буғлама» овқати ҳозирги даврларда ҳам айнан шу ном билан юритилади ва машҳур миллий таомларимиздан бири ҳисобланади. Ундан ташқари бўлса, туркийлар ўша пайтлари шўрвани «мун» деб ҳам атаганлар.

2. «Буламақ» – нонни қатикқа булади, қўлини эса нишолдага булади, оёғи бўлса лойга росаям буланди.

3. «Булғаммақ» – сўз «буламақ»қа ўхшаш, аммо лойқалатмақ, аралаштирмақ, ифлос қилмақ каби маъноларни англатган. Қадимда

томдан эриб тушаётган қорнинг суви сувоқ лойи билан аралашиб, тупроқ ёки томнинг устига ёпилган ўша нарсанинг рангига мос тусга кирган ва буланган. Тиниқ сувга бошқа нарсанинг аралашуви хусусияти икки сумалакка ҳам тааллуқли. Бундай мазмунни дарахт танасидан аста оқиб чиқаётган куюқ суюқлик – «симола» сўзида ҳам кўришимиз мумкин.

Шимолий Ҳиндистонда истиқомат қилган қадимги аҳолининг лаҳжаси – санскрит тилида ҳам бугдой маъносини билдирувчи «сумана» сўзи бўлган. Тилимизда дони олинган бугдойнинг пояси «сомон» деб аталишим бежиз эмас. Манбаларда қайд этилишича, қадимги аждодларимиз эрта кўкламда келаётган йилнинг баракали бўлишини орзу-ният қилиб, муқаддас ўсимликдан бирини туйиб, ширасини олиб ҳамда маросим амалларини бажариш чоғида уни тановул қилганлар. Ана шундай шарбатни тайёрлаш учун махсус идишларда туйиладиган ўсимлик энг қадимги ҳинд тилида «сома», буюк «Авесто» битикларида бўлса «хаома» деб аталган.

Бу ҳар иккала сўзнинг ўзаги аслида битта бўлиб «суви сиқиб олинадиган нарса» деган маънони билдиради.

«Сумалак» пишириш анъанасининг тарихий асослари бўлса кўкатларнинг кузда рамзий маънода ўлиши ва кўкламда эса тагин қайтадан «тирилиши» ҳақидаги мифологик эътиқодларга ишониш удуми билан боғлиқ...

Халқ орасида юрган кўплаб ривоятларнинг баъзилари тарихан асосланганлиги ва ҳақиқатга жуда яқинлиги билан киши диққат-эътиборини ҳам тортади. Ривоятлардан бирини Сиз – азизларнинг эътиборингизга ҳам ҳавола этмоқчимиз: Қадим-қадимги замонларда бир Дехқон уруғлик учун олиб қўйган донини эрта баҳорда тезроқ экиш ниятида ҳамма зироатқорлардан анча олдинроқ сувга ивитиб қўяди. Лекин, беқарор об-ҳаво бирданига бузилиб, тўсатдан қор ёға бошлайди. Бугдой эса, табиатнинг қонунларига мувофиқ равишда, ивитилган идишда ниш урган ва тинимсиз тарзда ўсишдаям давом этаверади. Дехқоннинг Оила аъзолари томонидан «илик узилди» даврига зўрғагина етиб келинган пайтда бугдойни бутунлай нобуд бўлишига йўл қўймасликнинг чоралари қидирилади. Дехқон бўлса таваккал қилиб, ниш урган ва ақчагина бўй кўтариб қолган бугдой

майсаларини қиймалайди ҳамда оиласининг чироғи ва чароғбони – уй бекасидан бундан бирор таом пиширишни илтимос қилади. (Шу ўринда айнан «илтимос қилди» ибораси киши диққат-эътиборини ўзига ярқ этиб тортади. Одатда, ўзбекнинг оиласида эри хотинидан бирорта нарсани «илтимос» қилмайди, кўпроқ буюради. Милоддан аввалги 40 – 3 минг йилликларни ўзининг ичига қамраб олган матриархат (она уруғи ҳукмронлиги даври) неолит – янги тош асрида (мил. авв. VI – IV минг йилликлар) ўзининг роса гуллаган даврини бошидан кечирган. Деҳқончилик ва чорвачилик хўжалиги эса айнан неолит даврида аёллар томонидан кашф этилганди. Ўша замонлар жамоасида аёллар ҳукмрон бўлганлар, бўлажак турмуш ўртоғи ҳам улар томонидан танлаб олинарди, агар эр номақбулрок чиккудек бўлса, унинг паттаси хотини томонидан кўлига бемалол ушлатиб қўйилиши мумкин эди. Агар юқоридаги воқеа кейинрок, яъни, мил. авв. III минг йилликдан бошланиб кетган патриархат (ота уруғининг ҳукмронлиги даври) содир бўлганида эди, айнан ўша деҳқон хонадон бекасига «таом тайёрлашни буюрди» деган сўзлар қўлланган бўларди. – Б. И., Н. И.).

Бека ўз эри тайёрлаб берган майса қиймасини қозонга солиб, узоқ вақт қайнатади. Қарангки, оқ кўнгил деҳқоннинг нияти холис чиқади. Ҳиди ўта ёқимли, ўзи тўйимли, мазаси эса тановул қилган кишининг узоқ вақт эсида қоладиган даражадаги янги ажойиб бир таом дунёга келади. Натижада эса, уларда келгуси йил кўкламида ҳам тагин шундай таомдан баҳраманд бўлиш иштиёқиям туғилади. Ушбу таом эса эл-юртнинг орасида кенг тарқалиб, навбахорнинг энг лаззатли таомига айланиб кетади.

Кейинчалик бўлса деҳқонлар донни фақат уруғлик учунгина эмас, балки сумалак пишириш учун ҳам асраб ва саклаб қўядиган бўлганлар. Уруғликка олиб қўйилган дондан мўл ҳосил кўтарилса, сумалак учун асралганидан бўлса ўзлари ва айникса, фарзандлари соғлиги, жисмоний ва маънавий тетиклиги, бардамлигини саклаш ниятида ниҳоятда ҳаётбахш муқаддас таом тайёрланган.

Сумалак тайёрлаш жараёнининг ўзиёқ гаройиб мўъжизадир. Бежиз момоларимиз, сумалакни ўта яхши ният билан бошланглар, дейишмайди. Бунда улкан ҳикмат бор, албатта. Сумалак ҳақидаги

буваларимиз ва бувиларимизнинг ибратли урф-одатларидан бизлар ҳам бохабар бўлиб қўйсақ, фойдадан сираям холи бўлмайди:

Сумалак учун буғдой ўстиришнинг ўзи ҳам бир катта санъат ҳисобланади. У учун алоҳида бир хона белгиланиб, ушбу хонага ҳар кимнинг ҳам киришига йўл қўйилмаган. Буғдой агарда тезроқ кўкарса, демак йил давомида деҳқончилик жудаям яхши бўлиши ва кўпгина даромаддан ўзига хос дарак. Бетакрор ва шоҳона таомни, одатда, кўпчилик қандайдир сабаб ёки яхши нияти амалга ошиши учун пиширади. Бунинг учун ўчоққа мевали дарахтнинг ўтинини ёқиш керак. Бу жараён бўлса холис ният сари дадил ташланган яна бир залворли олға қадамни англатади.

Сумалакка эзгу ният қилиб санамасдан тош теринг. Агар улар жуфт бўлса, анчадан буён кутиб юрган янгиликни эшитасиз. Ток бўлса, яна бироз кутишингизга тўғри келади. Бир хил ўлчамдаги тошлардан кўпроқ терган бўлсангиз, ўзингиз унчалик кутмаган катта даромадга эга бўлиб қолишингиз эҳтимоли ҳам мавжуд.

Сумалакни илк бора кавлаётганингизда учта тилакни тиланг. Унинг таъмини биринчи марта кўришда ҳам кичкина бармоғингиз билан худди шундай тилак айтиб яланг. Албатта, эзгу ниятингизга етасиз. Яхши ният – ярим давлат эканлигини зинҳор унутмайлик!

«Назм-навонинг назаркарда нажоткори» Навоий болалигидаёқ «илоҳий сирлар кашфиётчиси» бўлмиш Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» («Қуш тили мантиқи») китобини ёдлаб олган эди. Ушбу буюк китобда биз «Огоҳ бўлмаган одам дўзахийдир» деган ҳайратли даражадаги жиддий огоҳлантиришга дуч келамиз.

«Авлиёларнинг авлиёси, мутафаккирларнинг мутафаккири ва шоирларнинг султони» ҳазрат Навоий «Агар огоҳсен – сен, шоҳсен – сен», дея бежиз ёзмаганлигини ўзингиз ҳам жуда яхши биласиз. Шу боисдан ҳам қадимий тибиблар ва замонавий докторларнинг маслаҳати билан тағин бир бор танишиб қўйсақ ва қулоқларимизга кўрғошиндек куйиб, сиргадек тақиб олсак ҳеч ҳам зарар қилмасди. «Ўзини асрагани Аллоҳ асрайди!» деган доно боболаримизнинг накли ҳам асло ёдимиздан кўтарилмаслиги даркор.

Эрта баҳорда ўта эзгу ниятлар билан тайёрланадиган сумалак, кўксомса, кўкчувара, кўкманти сингари турли таомлар киш фасли

мобайнида танамиз йўқотган витамин, ҳар хил микроэлементлар, ферментлар ва организм яшаши учун зарур бўлган биологик фаол моддалар ўрнини тўлдиришда ғоятда муҳим омил сифатида ҳолис хизмат қилади. Бундай таомлар овқат хазм қилиш ва қон айланиш тизимини яхшилайти, қон орқали озик моддаларнинг тўқималарга сўрилишини яна фаоллаштиради. Айниқса, қон босими юқориқроқ бўлган беморларнинг қон босимини анча туширади, асаб тизимини ҳам яхшилайти.

Бу каби маҳсулотларни тайёрлашда ўзига хос талабларга риоя этилмаса чиндан ҳам бахтли бўлиш учун ушбу ёруғ оламга келган инсонларнинг соғлиғи учун хавф-хатар туғдирадиган касалликлар келиб чиқиши мумкин. Аввало, кўкатларни тераётганда истеъмол қилиш мумкин бўлганларини ажратиб олиш зарур. Отқулоқ, ялпиз, жағ-жағ, беда каби ўсимликлар ҳайвонларнинг гўнглари солинган, маиший чиқиндилар ташланган ёхуд кимёвий ўғитлар сақланган жойлардан териш тавсия этилмайди. Чунки, улар таркибига ердан турли хил касалликларни тарқатадиган паразитлар тухумлари ва личинкалари қўшилиб қолиши ҳам эҳтимоли бор. Кўкатлар ариқ сувида ювилиши натижасида эса микроблар билан ифлосланиши ҳам мумкин. Бу жараёнда водопровод сувидан ё бўлмаса, албатта кайнатиб совутилган сувдан фойдаланишимиз даркор.

Кўкатли маҳсулотларни тайёрлашда эса имконият даражасида кўпроқ термик ишлов бериш тавсия этилади. Тайёрланган таомлар эса бир – икки соат мобайнидагина истеъмол қилиниши мақсадга ҳам мувофиқ, чунки улар узоқ вақт сақланганида ўзининг фойдали хусусиятини йўқотиб, турли касалликларни кўзғовчи бактериялар ҳосил қилишиям мумкин.

Сумалакни тайёрлашда ҳам аввал бугдойни турли хил ёввойи ўтларнинг уруғларидан тозалаб олиш жудаям зарур. Зах ва ҳаво айланмайдиган жойларда узоқ сақланган бугдойдаи сира сумалак тайёрлаб бўлмайди. Чунки, бундай бугдойларда эса моғор ҳамда замбуруғлар пайдо бўлиб, улар ўзидан заҳарли микотоксинларни ажратиб чиқаради. Натижада бўлса организм ўткир ва сурункали заҳарланишлар, токсик гепатит ҳамда жигар циррози сингари жуда оғир хасталикларга чалиниши мумкин...

Гарчи, бувиларимиз, оналаримиз қадимдан сумалак тайёрлаш илми ҳамда жараёнини жудаям яхши билсалар-да, ҳар эҳтимолга қарши, Наврӯзнинг сервитамин, ғоятда хушхӯр ва тансиқ «шоҳона таоми»ни тайёрлаш усулини тагин бир бор эслаб қўйсақ ҳеч кимга зарар қилмасаям керак.

Дастлаб жайдари кизил, қайроқи бугдой тозаланиб, совуқ сув билан ювилади. Уни зангламайдиган бирорта идишга солиниб, уч кун ивитиб қўйилади. Бугдой ниш ургач, тоза тахта (тешикчалар очилган фанер) устига 1 – 1,5 см қалинликда ёруғроқ, лекин куёш нури тушмайдиган жойга тахтанинг устига ёйиб қўйилади ва ҳар куни эрталаб сув сепиб турилади.

Бугдой майсаси (кўк) игна бўйи бўлганида (3 – 4 кундан сўнг) уни бўлакларга бўлиб, тахтадан оҳиस्ताгина ажратиб олинади.

Кўк қиймаланади ёхуд ўғирда туйилади ва устидан сув қуйиб аралаштирилади, шарбати бўлса докада сузилади. Шу тариқа уч мартагача шарбати олиниб, алоҳида идишларда сақланади, 0,5 кг ундирилган бугдой учун 2 кг бугдой уни, 1 кг пахта ёғи керак бўлади. Қозонда пахта ёғи доғланиб бўлгач, совитилади. Ёққа ун ва биринчи сузилган шарбат аралаштирилади ва баланд оловда роса қайнатилади. Сўнгра иккинчи сузилган шарбат қуйилади, бу ҳам қайнаб бўлганидан кейин, учинчи марта сузилган шарбат қозонга қуйилиб, баландроқ оловда қайнатиш эса давом эттирилади. Тагига олмаслиги учун қозонга ёнғоқдек келадиган 15 – 20та силлик тошчалар ва 10 – 12 дона ёнғоқ ювиб солинади ва ёғоч куракча, чўмич билан бетўхтов ковлаб турилади. Сумалак одатда 10 – 12 соат мобайнида қайнатилади. Тайёр сумалак ранги оч жигарранг, қуюқ аталадек, мазаси ширин бўлади. Сумалак етилгач, қозоннинг олови олиниб, 5 – 6 соат мобайнида димлаб қўйилади...

Сумалакжон, сумалак,
Мен сенга жоним ҳалак,
Сумалак қадим овқат,
Уни пишириб бериш,
Анъанавий бир одат.

Бугдойни аввал олиб,
Тахтага яйратамиз,
Ҳафталаб сувни сепиб,
Баҳорда яшнатамиз.

Тайёр булгач бугдойжон,
Янчиб-янчиб эзилар.
Суви сиқиб олиниб,
Дошқозонга солинар.

Яйраб-яйраб момолар,
Қозонни ковлаб турар,
Ўсма тортган қиз-жувон,
Шўх қушиқ куйлаб турар.

Қора қошли қизалок,
Йўлларингга мен муштоқ,
Сумалак бир баҳона,
Мендан кетмагин йироқ.

Сумалаклар қўйибсиз,
Қиз-жувонни йигибсиз,
Туй ўчоқда ўт ёқиб,
Дош қозонлар осибсиз.

Сумалакжон, сумалак,
Мен сенга жоним ҳалак,
Сен пишиб чиққанингда,
Тўйиб-тўйиб бир ялай.

Баҳорнинг элчисисан,
Таомнинг бонгчисисан,
Мўл-кўллик даракчиси,
Сумалакжон, сумалак.

Сумалак тановул қилган кишиларда ниҳоятда соғлом руҳий кайфият пайдо бўлишини аждодларимиз жуда қадим замонлардаёқ жуда яхши англаб олган эдилар. Шу боисдан ҳам қадим-қадимдан сумалакнинг асосий маҳсулоти бўлмиш бугдой илоҳий ва табаррук ўсимлик ҳисобланган. Зардуштийликда бугдой ҳамда бугдойдан яратилган барча неъматлар илоҳий саналиб, уларнинг бари эзгулик рамзи сифатида жудаям улуғланган.

Шу сабабдан ҳам ҳанузгача Наманган вилоятидаги оилаларда, айниқса, Наманган шаҳрининг ўзида сумалак ҳар доим ҳам сизлаб тилга олинади, яъни «Сумалагимиз роса пишдилар!», «Сумалакка етказганига минг бора шукур!», «Сумалақдан ўргилай!», – деб ўта мамнунлик билдирилади. Такводор оилаларда бўлса «Сумалакка пайғамбаримизнинг муборак назарлариям тушган», сумалак «Биби Фотима онамнинг таомлари», – деб айнан сумалак ҳақида тўқилган турли-туман ривоятлар айтилади.

Бир куни Биби Фотиманинг хўжайини жудаям узоқ сафарга кетган пайтида аёли Ҳасан ва Ҳусан исмли ўғиллари билан Ёлғиз қолибди. Уларнинг отаси қолдирган озиқ-овқат ҳамда ўзларининг топган-тутганлари қишлоғга зўрғагина етиб, бир амаллаб кўкламга чиқволишибди. Ўзи майлику-я, аммо икки норасиданинг нон сўраб жуда зорланишини кўрган, юрак-бағри эзилган онаизор ўчоқнинг бошига борибди-да, «Болаларим, бир озгина ўйнаб турунглар, мен сизларга овқат пишириб бераман», қозонга сув қуйиб, тагига эса ўт қалабди. Сўнгра далага чиқиб, ўтган йилги бугдойпоядан эндигина кўкариб чиққан майсалар, ниш урган турли хилдаги ўт-ўланларни териб келиб қозонга солибди. Ун халтаси билан супрасини росаям қоқиштирган экан, бир-икки кап ун-урвоқ чиқибди униям қозонга солиб, қайнатишни давом эттирибди. Очликдан хархаша қилаётган болаларини бир оз чалғитиш учун қозонга 5 – бта тош ҳам ташлаб қўйибди. Қорни жудаям оч ўғиллари эса Биби Фотима ҳар қозонни қовлаган пайтида «онам бизларга овқат пиширяптилар» деб роса суюнишар экан. Тун ярмидан оққанида, болалар кута-кута, чарчаб ухлаб қолишибди. Биби Фотима эса қозонни қовлашдан тўхтамай гўдаклари оч-наҳор қолганига ачиниб, кўз ёшиям шашқатор бўлиб, тангрига илтижолар қилиб: «Эй, худо! Шу пишираётган овқатимга

муборак назарингни ташлагин! Икки норасидадан марҳаматингни дариг тутма, эй парвардигор!» – дебди. Тонгга яқин Биби Фотима ҳам росаям чарчаб, қозон қопқоғини яхшилаб ёпибди-да, димлаб уйкуга кетибди. Эрталабда уйғониб қараса, ўттизта малоика қозон атрофида ўтириб уни қовлаётган эмиш. Яқинроқ бориб кўрса, ўчоқ бошидаги оппоқ либосли малоикалар ғойиб бўлганмиш, қозонда эса қип-қизил қиём пайдо бўлган эмиш. Мўъжиза рўй берганидан кўзларига ишонмаган Биби Фотима жимжилоғи билан қозондаги қиёмдан ялаб кўрса, у жудаям мазали экан. Шунда у болаларини уйқусидан уйғотиб, тайёрланган таомдан солиб берибди.

– Она, бу овқатингизнинг номи нима? – деб сўрашибди улар Биби Фотимадан. Онаизор коса тўла қизғиш ширинликни росаям маза қилиб бармоқлари билан ялаётган Ҳасан билан Ҳусанга қараб: «Бу ўттиз малоиканинг қаромати билан пишди, шунинг учун унинг номи сумалак», – деб жавоб берибди.

Шунинг учун ҳам турли-туман жойларда сумалакни «Биби Фотиманинг оши» деб аташади, сумалак пишириладиганида бўлса ҳаммиша Биби Фотимани ёдга олиб, ундан кўмак мадад тилайдилар. Хоразмда сумалак пиширишдан аввал ёғни доғлаб, тухум пишириб оладилар. Кейин ёғли қозонга бугдой шираси солинади. Қозонга капгир солиб қовлаётганда бўлса «Менинг қўлим эмас, Анбар она, Биби Фотима онамизнинг қўллари», – дейишади.

Сумалак пиширишдан олдин қозонда тухум пишириб олиш эса серҳосиллик гоёсини ташувчи удумлардан бири бўлиб, келгуси меҳнат баракали бўлсин, деган маънони англатади. Халқимизнинг қадимий анъанасига биноан, кўпчилик бўлиб тайёрланадиган ушбу ажойиб таомни дастлаб пиру бадавлат, нуроний, кекса отахонлар ва мўътабар онахонлар жимжилоғида татиб кўришган.

Бошқа бир афсонада эса сумалак етим гўдакларга ато этилган ризқ сифатида талкин қилинади. Ривоят қилинишича, бир аёлнинг эри ёғийларга қарши жангда ҳалок бўлиб, ўзи етти фарзанди билан ёлғиз қолиб кетибди. Эрта баҳорга келиб егулигам тамом бўлибди. Очлик ва йўқчилик кундан-кунга уларнинг тинка-мадорини қурита бошлабди. Уйдан бир парча қотган нон тугул, хаттоки, бир ҳовуч

уннинг ўзини топиш ҳам ўта амри маҳол экан. Бир кун онаизор сандигини очиб қараса, халтада бир капгина буғдой турганмиш.

Шунда онаизорнинг кувончи ичига сиғмай, аввал ўша уруглик учун олиб қўйилган бир ҳовуч буғдойни туйиб, болаларига бирор егулик пишириб бермоқчи бўлибди. Бирок, уругликни еб қўйишса, кейинчалик очликдан ҳалок бўлишлариниям ўйлаб, уни бир парча ерга сепиб қўйибди. Болалар ҳар кун буғдой кўкариб чиқишини орзиқиб, интиқиб кута бошлашибди. Ва ниҳоят ернинг бетини ям-яшил майсалар коплай бошлабди. Болаларнинг шодлиги еру кўкка сиғмабди. Аммо, бу майсалар ўсиб, бошқлар донга тўлиб, буғдой пишиб етилгунча ҳали кўп вақт зарурлигини улар билишмас эди. Очликдан силласи бутунлай қуриган кенжа фарзанд бўлса қаттиқ касал бўлиб ётиб қолибди. Сира ҳам иложи қолмаган она ноилож ерда сабза уриб ўсиб ётган буғдой майсасини роса майдалаб, таом тайёрлашга киришиб кетибди. Мадорсизланган болалар бўлса ҳар вақт – ҳар вақт бошларини кўтариб, «нон» деб қўйишганида она бир марта қозонни ковлаб кўяркан. Кейин эса очикқан, толикқан болаларини бирор-бир юмуш билан овунтириш мақсадида уларга тош териб келишларини буюрибди. Етти гўдак жуда мадорсизлик туфайли бор-йўғи биттадан тош олиб келибдилар, холос. Она эса, «Бу тошлар хосиятли, овқатниям ширин қилади» деб еттита тошни яхшилаб ювиб, майса қайнаётган қозонга ташлаб юборибди. Таом эса ҳадеганда пишавермагач, сабр-тоқати тоқ бўлган ўша болалар ҳам, уларнинг ҳориган онаси ҳам қаттиқ ухлаб қолишибди.

Эрталаб туриб қозонга қарашса, бениҳоя мазали ажойиб қиём турган эмиш. Болаларнинг очликдан роса қийналаётганини кўрган Аллохнинг еттита гўдакка раҳми келиб, уларга ризқни ато этган эмиш. Кўкламда сумалак пишириш ва сумалак қайнаётган қозонга етти дона тошни ташлаш удуми шундан пайдо бўлган дейилади.

Қадим ривоятларнинг бирига кўра, сумалак аслида «Сималак» – ўттизта пари, ўттизта фаришта дегани экан. Сумалак пишаётган пайтда, қозоннинг бошида ўттиз малак ўтиради. Сумалакни ошпаз эмас, айнан ўшалар, яъни пари ва фаришталар пиширадилар. Тонг маҳали, ҳамма росаям чарчаб, ухлаб қолганида бўлса фаришталар

сумалакка туз солар эканлар. Айнан фаришталарнинг кўлидан туз еган сумалак эса энг лаззатли бўлади, деб ҳисобланади...

Сумалак қайнатиш жараёнида ҳеч кимга ухлашга ва сумалак ялашга рухсат берилмаган. Мабодо бирор киз ёхуд келинчак ухлаб қолса, қозон бошидаги кайвони кампирлар ухлаб қолган кишининг оғзига сумалакдан суртиб қўйишган. Уйғонганидан кейин эса унга: «Сен сумалакни ўғирлаб ебсан. Қадимги таомилимизни бузибсан!» деб ёлгондакам дўқ-пўписаям қилиб қўйишган. Сумалак тайёрлаш маросими, энг аввало, аёллар, айниқса, уй бекаларининг ўзига хос маънавий ва руҳий эҳтиёжи бўлган. Улар ушбу жараёнда мириқиб суҳбатлашиб, ўзларини қийнаётган муаммоларига ечим топадилар, орзу-умидлари ижобат бўлишини тилайдилар.

Сумалакни тайёрлаш вақтида бефарзанд аёллар 3, 5, 7 дона ёнғокни «Келаси йилги сумалакка қадар менам фарзанд кўрайин», деган яхши ниятда сумалак қайнаётган қозонга аста ташлаганлар. Сумалак пишгандан кейин эса ўзлари қозонга ташлаган ёнғокларни ажратиб олиб, чақиб мағзини эзгу ниятларда маза қилиб еганлар.

Сумалак пишириляётганда бола кутаётган иккиқат жувонлар, шунингдек бефарзанд аёлларга буғдойнинг майсаси ҳам берилган. Бу билан келаётган йилда албатта фарзандли бўлишларига тилак билдирилган. Суннат қилинмаган болалар эса тезроқ улғайиб вояга етишларига умидни билдириб, улар чопонларининг этакларига ҳам буғдойнинг майсасини қистириб қўйилган. Сумалак тагигаям олиб кетмаслиги учун қозонга солинадиган тош ва ёнғокларнинг сонини белгилаш жараёнида қадимий анъаналарга амал қилинган. Чунки, «етти» (7) рақами бутун дунё халқларининг севимли сонидир.

Айнан шу сабабга кўра момоларимиз бир хонадонда 7 марта сумалак пиширилса унинг савоби кўп бўлади, деб ҳисоблаганлар. Шунингдек, сумалак пишаётган қозонга ташланган тошларни ҳам жуда ҳосиятли деб билганлар. Сумалак тошини келаси йилда янада кўпроқ ҳосилни берсин, деган эзгу ният билан мевали дарахтнинг остига кўмиб қўйганлар. Баъзилар эса ушбу хонадондан ҳеч қачон кут-барака сираям аримасин, деган ниятда сумалак тошларини ҳам ниҳоятда эҳтиётлаб келгуси сумалак тайёрлаш маросимига қадар сақлаб қўйганлар.

Кексаларнинг сохир суҳбатларига кулоқ тутсангиз, «Ҳафтада бир, ойда бир, йилда бир» деган нақлни эшитасиз. Бунинг маъноси бўлса, «ҳафтада бир мартагина яхшилаб ҳордиқ чиқариб, ойда эса бир марта бўлса ҳам ҳаммомга тушиб, йилда бир марта сумалакка тўйиб олган одам сира ҳам касалликка чалинмайди», деганидир.

Халқимиз орасида сумалак пишириш билан алоқадор ғоятда қизиқарли анъаналар ва удумлар, эътиқодлар ва инончлар бўлган. Афсуски, шўролар замонидаги идеологик экстремизм, мафкуравий тутқинлик оқибатида бундай қадриятларнинг айримлари унутилиб кетган эди.

Мамлакатимизнинг миллий истиқлоли асл миллий тикланиш жараёнини бошлаб берди. Наврўзи оламнинг жуда кўп узвлари ҳам қайтадан тикланди...

Сумалак билан бевосита боғлиқ қадимий эътиқодий қарашлар ва инончлардан айрим бирларини Сиз ва Биз билиб қўйсақ, сираям зарар қилмаса керак.

Оғирроқ қишдан бир амаллаб эсон-омон чиқиб олган одамлар бир-икки косадан буғдойни йиғиб, кўпчилик бўлиб уни ундириб, битта дошқозонда пишириб ейишса, улар бир-бирларига энг яқин қон-қариндош инсонлардек бўлиб қолишар экан.

Аждодларимиз сумалак пишириш учун буғдой ундирилаётган уйга бегона кишиларни киритмаганлар. Таҳорат қилиб покланган кўнглиям ниҳоятда тоза инсонларгина (кўпинча, момолар) буғдой ундирилаётган ўша хонага «Бисмиллоҳир роҳманийр роҳийм!» деб киради ҳамда кўм-кўк майсага сув сепеди. Кўкартирилган буғдой майсасини одамлар кўзларига суртишади, «янгилик, янгилик», дея тавоф қилишадиям. Бу ҳаракатлар билан наврўздан бошланадиган янги йилда ҳосилимиз ўта мўл-кўл, юртимиз тинч-омон, фаровон, кут-баракали бўлсин, деб эзгу ният қилинади.

Бефарзанд аёллар, боласи сира турмайдиган айрим хотинлар, оиласидагилардан бирон-бир киши олис сафарда бўлган оналар, бирорта яқинроқ қариндоши анча оғир хаста бўлиб ётган аёллар сумалак майсасини ўзининг чаккасига тақиб, мушкуллари ҳам осон бўлишига умид қиладилар. Сумалак пишириладиган қозоннинг

кулогига ҳам авваллари сумалакнинг майсасидан «сокол»лар осиб куйилган.

Қадимда сумалакни пишириш чоғида ҳамма, энг аввало, уни тайёрловчилар янги сарпо-кийимларини кийиб олганлар. Энг янги либослар кийишнинг иқтисодий жиҳатдан мутлақо иложи бўлмай қолган ҳолларда эса, фаровон ҳаётдан умидворлик рамзи сифатида ўзларининг жимжилоқларига тозагина, янги матонинг бўлагини чиройли қилиб боғлаб олганлар. Бундай хатти-ҳаракат эса жудаям савоб бўлади, деган орзу-ниятда қилинган.

Сумалак тайёрлаётган момолар уни ундириш учун ўстирилган бугдой майсасининг ширасини аynи қизил рўмолда сузиб олганлар ҳамда ўзлари ҳам қизил кўйлақларини кийиб, айнан шу рангдаги рўмолниям ўраб олганлар. Шундай удумга риюя қилинса, сумалак ҳам киёмига етиб, жудаям қизариб пишади, деб ҳисобланган.

Сумалак майсасининг суви кўни-кўшнилар ва қариндошларга улашилади. Ушбу сувдан солинган, куйилган қозонда пишган таом ниҳоятда баракали бўлади, деган тушунча ҳам мавжуд. Сумалакка солинадиган унни пиру бадавлат онахонларгина элайдилар. Икки кекса момо унни элаб бўлгач, супранинг устига докани ёпиб кўйиб, ташқарига чиқиб кетадилар. Хона эшиги бўлса қия очиб кўйилади. Афсоналаргаям биноан, сумалак Биби Фотиманинг оши сифатида тасаввур қилинганлиги туфайли ҳам у баҳорий таомга атаб ун эланган хона ичкарасига кириб, супрага назар ташласа ҳамманинг муроди ҳосил бўлади, деб нақл қилинади.

Сумалакнинг шарбатини солишдан аввалроқ дошқозонга ёғ куйиб кизитилади ва тузсиз сувга қорилган ҳамирдан бугирсоқни пишириб «ис» ҳам чиқарилади. Дошқозон тагига ўтин қалаётган аёлнинг кўнглида нимаики эзгу ниятлар бўлса, уни сумалак қозони олдида айтса, орзулариям амалга ошармиш. Нопок кишилар, маст-аласт, банги кимсалар эса сумалак қайнаётган қозоннинг атрофига сираям яқинлаштирилмайди. Мабодо таҳорат олмаган ёхуд нияти ниҳоятда бузуқ одамлар бу қозонга ўз назарини ташлагудек бўлса, сумалак қайнаб тошиб кетар эмиш.

Фарзандталаб аёллар сумалак пишаётган қозоннинг атрофини уч марта айланиб, ўз орзу-ниятларини айтсалар, уларни муродлари ҳам ҳосил бўлади, дейилади.

Эгизак фарзандларига таълим-тарбия бериш умидида куйиб-пишаётган онахонлар ҳар йили ўзининг эл-юртига сумалак сайли қилиб берсалар, уларнинг болалари албатта, эсон-омон, жисмонан ва маънан баркамол бўлиб улғаяди, деб ҳисобланган.

Тонгга яқин сумалак қовлаётган аёлларнинг кўзини астагина бостириб келган уйку роса ҳам элитганида, осмону фалақдан учиб келган малойикалар, фаришталар қозонга туз ташлаб кетишаркан. Пинакка кетган момолар бўлса буни билмай, сезмай қолишармиш. Сумалакка асло туз солинмаслигининг энг асосий сабабиям айнан мана шунда деб ҳисобланади.

Сумалак пишираётганда ҳамма жудаям хурсандчилик қилиши ва ҳеч бўлмаганда эса ўзининг кўнглини турли-туман ғуборлардан холи қилиши, ҳеч ким бир-бирининг дилини сираям оғритмаслиги керак, дейилади.

Сумалак росаям пишаётган қозонга каттароқ мунчок, ёнғоқ ёхуд тош солинишини ўзингиз ҳам жуда яхши биласиз. Сумалак сузилаётганда эса кимнингдир идишига мунчок тушгудек бўлса, биринчи фарзанди қизча бўлар экан, деб ирим қилинади. Мабодо тош тушса, турмуши тош сингари мустаҳкам ва ёнғоқ тушгудек бўлса, у бамисоли ёнғоқдек сермағиз, яъни серфарзанд бўлади деб жудаям суюнадилар.

Сумалак пиширилаётган пайтда эса бехосдан қаттиқ ёмғир ёғиб қолгудек бўлса, ушбу маросимда иштирок этаётган бирорта аёлнинг тўнғич фарзанди қозоннинг атрофини роппа-роса уч марта айланиб:

Онамнинг тўнғичиман,
Қозоннинг қирғичиман,
Ёмғирни тиндиргувчиман,
Тин, тин ёмғир, тин ёмғир!

Булутларни дўндираман (яъни, қайтараман),
Ёмғирни тиндираман,

Сумалакни сундираман,
Тин, тин ёмгир, тин ёмгир!

– деб айтадиган бўлса ёғингарчилик ҳам дарҳол тўхтаб қолади деб ўйланади.

Ёмгирни тиндириш маросимида оиладаги тўнғич фарзанднинг жуда фаол иштирок этиши аждодларимизнинг қадимий мифологик эътиқодларига боғланади. Анъанага биноан, тўнғич бола омадли, яъни «давлатбоши» ҳисобланган. Ҳаттоки бош фарзанднинг нияти холис, унинг ҳар қандай илтижоси сўзсиз ижобат бўлади деган гап-сўзлар ҳам борлигидан ўзингиз ҳам бохабар бўлсангиз керак.

Энди эса ўша маросим қўшиғидаги «қозоннинг қирғичиман» мисрасига бир диққат-эътиборимизни қаратсак. Халқимиз орасида «Қозоннинг қирғичини есанг, тўйингда ёмгир ёғади» деган нақл бор. Ҳаттоки шодиёна кунда беҳосдан ёмгир ёғиб қолса, тўйнинг эгасига: «Нима бало, сиз қозоннинг қирғичини еганмисиз?! Бундоқ чехрангизни салгина очиб, кулиб ўтиринг, зора ёмгир ҳам тиниб, ҳаво очилиб кетса!» – деб ҳазил қиладилар.

Маматқул Жўраев фикрича, қадимги замонларда муқаддас қозонларда қурбонлик таомлари пишириш чоғида оиланинг тўнғич фарзандлари алоҳида магик хислатли ҳамда сеҳр-жоду қудратига эга кишилар сифатида фаол қатнашган бўлиши керак. Қурбонлик таоми тарқатиб бўлингач, қозоннинг қирғичи (қирмочи) муқаддас пишириқ сифатида ушбу маросимнинг муайян иштирокчиларига, масалан, тўнғич фарзанд сифатида туғилган болаларгаям берилган. Қозон қирғичини тўнғич бола егудек бўлса ўша йил мобайнида ҳосил роса мўл бўлиб, ҳаво серёғин келади деб тасаввур қилинган. Хуллас, «қозоннинг қирғичи» билан боғлиқ магик тасаввурлар ғоятда қадимги аждодларимизнинг олов култига доир мифологик қарашларига бориб тақалади...

Яна сумалагимиз масаласига қайтиб борсак. Сумалакни оила аъзолари баҳамжиҳат бўлиб тановул қилишади. Агарда у озроқ бўлса, ҳар ким жимжилоғи билан бир мартадан ялаб кўрган. Айнан шу сабабдан ҳам доно халқимиз орасида «Сумалак – бир яламак» деган нақл бир неча асрлардан буён ҳамон, чарчамай кезиб юради.

Сумалак элга тарқатиб бўлинганидан кейин яхши ният қилган аёллардан бири дошқозонни яхшилаб ювиб, қозон ичидан чиққан сувни бирорта мевали дарахтнинг тагига эҳтиёткорона тўкади.

Сумалак пишириш удуми табиатнинг ўлиб-тирилиши, яъни куз чоғида рамзий маънода «уйқуга» кетган ўсимликлар оламининг эрта кўкламда тагин қайтадан жонланиши ҳақидаги жуда қадимий асл халқона қарашлари асосида келиб чиққан чинакамига миллий анъаналаримиздан бир ҳисобланади.

Қайси бир хонадонда сумалак пишса, кечкурунлари ўша ерда ўйин – томошалар роса ҳам авжиға чиқади. Сумалакни дам-бадам кўзгаб туриб баланд овоз билан, жўшиб-тошиб кўшиқ айтилади:

Сумалак бо пишади,
Қозонга ёпишади.
Сумалак ейдиганлар
Кумурсқадай чопишади.
Ёқинг гулхан авжга минсин,
Жин-ажина қочишади.
Одам Ато, Момо Ҳаво,
Кут-барака сочишади.
Лола гул алвон-алвон,
Сумалак берар дармон.
Сумалак етмай қолган,
Бир умр қилар армон...

Аждодларимиз неча асрлар мобайнида Наврўз айёми арафаси оқшоми ўта катта дошқозонларда вақирлатиб сумалак қайнатишни янги йилнинг баракали, фойзли ва серҳосил келишининг рамзи деб ҳисоблаганлар. Сизнинг ўзингизга ҳам яхши маълумки, сумалак тайёрланадиган дошқозон туну кун тинмай қайнайверса, унга анча-мунча ўтин чидаш бермайди. Шу боисдан ҳар бир хонадон бир боғ, ярим боғдан ўтин ёки бирорта каттароқ тўнка олиб келиб, сумалак пишаётган қозоннинг остидаги роса гуриллаб ёнаётган ўтинга ҳам ўзларининг маълум бир даражадаги улушларини қўшадилар.

Ташқаридан қараганда, бу гўё унчалик арзимасдек кўринган хатти-ҳаракат остида катта маъно: эл-юртнинг ҳаминша бирлашиб,

тиришиб ҳаракат қилишга, топган-тутганини ҳамжиҳатлик билан биргаликда баҳам кўришга интилишидек бунёдкор ғоя ётибди.

Шоир Соҳиб Қаро қаламига мансуб бўлган «Сумалак» газали ҳам шу эзгу ҳамжиҳатлик ғоясидан илҳомланган ҳолда битилган:

Тонг отгунча қайнайсан бўлиб малҳам, сумалак,
Ёшу қари барчани айлайсан жамъ, сумалак.
Оҳанрабо сеҳрингга ҳар ким бўлур маҳлиё,
Атрофингда парвона юзлаб одам, сумалак.
Ўйин-кулги тонггача, шодликлар ҳам бир жаҳон,
Кўзлар уйқу ғамидан бўлмайди нам, сумалак.
Навбахорнинг элчиси, кўкламнинг хабарчиси,
Аллоҳ сени инсонга этган қарам, сумалак.
Эъзоз, табаррук айлаб тарқатишар қўшнилар,
Янгилик, деб ҳамма кўрар баҳам, сумалак.
Катта тўй ва базмдек дошқозонлар осилган,
Кампирлар ҳам шу куни бўлур санам, сумалак.
Етти малак тун бўйи рақс этармиш,
Ўчоқ бошида порлар бир неча шам, сумалак.
Гар тановул қилса ким, беқиёсдур лаззатинг,
Етмиш таом ўрнида берурсан там, сумалак.
Эмиш биби Фотима тошлар солиб қозонга,
Таом килиб пиширди, атаб «шолгом» сумалак.
Ҳазал ёзди таърифлаб Соҳиб Қаро хислатинг,
Сенга томон етайлик ҳаммамиз ҳам, сумалак!

Гарбий Европа олимлари сумалак тайёрлашга кетадиган сарф-харажат ва меҳнатни ҳисоблаб кўриб, уни тайёрлашдан кўра сотиб олиш ўн чандон арзонроқ бўлишини аниқлашибди. Бизлар учун галати тадқиқот – гарблик мутахассислар дошқозоннинг атрофига йиғилган кишиларнинг қалбидаги бир-бирларига бўлган соғинччи, меҳр-муҳаббат, оқибат, ҳамжиҳатлик, мурувват каби асл инсоний туйғуларни ҳисобга олмаганликлари ҳам яққол кўриниб турибди! Агарда буюк халқимиз сумалакни фақатгина таом маъносидагина тушунганида эди бундай буюк анъаналар минг йиллар бўйи давом

этиб келмаган ва бебаҳо қадриятларимиз, урф-одатларимизнинг мундарижасидан ҳозирга қадар сира ҳам ўрин олмаган бўларди.

Аждодларимизнинг бир-бирларига сумалак улашишдек қадим одатлари ҳанузгача давом этмоқда. Бу муқаддас одат Ота юртимиз – Ўзбекистонда яшаётган ўзга миллат вакилларининг, Ўзбекистон фуқароларининг гўзал анъаналари қаторидан ҳам жой олмоқда. Шу ўринда «Оила даврасида» газетасининг 2014 йил 20 мартда эълон қилинган Қулман Очиловнинг «Ўзлик» деган рукнда босилган «Элла улашган сумалак» сарлавҳали мақоласидан кичик бир парча эътиборингизга ҳавола этилса, роса кўплаб мисол келтиришга ҳам унчалик ҳожат қолмаса керак:

«... Эшик кўнғироги жиринглади. Очсам, косани кўтарволган дўмбоққина бир қизча турибди. Қўшнимиз Женя аканинг невараси – Элла. – Ассалому алайкум, амаки! – деди кийик кўзлари чакнаб. – Сумалак олиб чиққан эдим! Наврўзингиз муборак бўлсин!..

Тўғриси шошилиброқ қолдим. Қўшничилик – тўй-маъракаю байрамни бирга ўтказиш, ўзаро ош-овқатни илиниш «дом»имизда одатдаги бир ҳол. Лекин, корейс қизининг ўзбек қўшнисиникига сумалак кўтариб чиқиши ҳеч қутилмаган воқеа эди-да...

– Сумалакни ким пиширди қизим? – деб сўрадим Элладан косани оларканман.

Дала ҳовлимиздаги қўшнилариимиз билан бирга пиширдик, – деди у фахр билан. – Лапар ҳам айтдик! Раксга ҳам тушдик!..

– Қойил! Лекин, шунисини сал ошириб юбординг-ов, болам. Мана, масалан, сен ўлану лапар айтишни қаердан биласан?

Биламан! Қўшнимиз Ўғилой опа ўргатганлар!

– Билсанг, айтчи!

Етти ёшли қизалоқ бироз қимтиниб турди. Сўнгра саҳнага чикқандек баланд овозда бийрон-бийрон қилиб айтди:

Қора қошли қизалоқ,

Йўллариингда мен мушток,

Сумалак бир баҳона,

Мендан кетмагин йироқ.

Бейхтиёр чапак ҳам чалиб юбордим: – Эй, умрингдан барака топей, Элла қизим, баракалла!..».

Халқимизда қадим-қадимдан нонни эъзозлаш, авайлаш азалий удумлардан, энг юксак маънавий қадриятлардан бири ҳисобланади. Нон шунчаки дастурхон безагигина эмас, қолаверса, ҳаёт безаги, турмушнинг мазмуни, яшаш манбаи, ахлоқий, жисмоний ва меҳнат тарбиясининг бошланишиямдир. Шу боисдан аждодларимиз нонни ўта муқаддас деб билганлар, унинг шаънига қўшиқ ва дostonлар тўқиганлар. Ерда ноннинг кичик бир увоғини кўрсак, эгилиб олиб, дарров кўзимизга суртишимиз, эҳтиётлаб покиза жойга қўйишимиз ва бошқаларни ҳам худди шундай қилишга даъват этишимизнинг боиси нонга бўлган юксак эътиқодимиз, уни маънавий-маърифий, ахлоқий тарбия жараёнининг асосий таркибий қисмларидан бири, деб билишимизнинг натижасидир.

Зардуштийларда дрвана – оқ нон маздопарастлар маросими чоғидаям илоҳ Сурушга ниёз келтирилган. Ўша замонларда сувли суюқ овқатлардан ташқари илоҳларга тортиқ қилинадиган барча таомлар – гўшт, мева, нон ва бошқалар бобокалон китоб «Авесто» лугатида биргина «мазда» деган сўз, атама билан ифодаланган.

Авестошунос олим Меҳрдод Баҳор ушбу масала хусусида шундай ёзганди: «Дрвана супра ва нон бўлиб, зардуштийлар диний маросимларидаги энг муҳим воситалардан бири ҳисобланган. Хоҳ кичик, хоҳ катта бўлсин, буғдойнинг унидан тайёрланган бу нон – дрвана жаҳон устуворлигининг рамзидир. Бу дрвананинг халқага монанд шакли Ер шарини халқадек ўраб олган Альбурс тоғининг рамзидир. Ноннинг юзи, кенглиги, сатҳи кўёшнинг рамзи; мутлак ҳалоллик ва поклик билан яратилганлиги ойга ишора; супра устига қўйилувчи уч дона хушбўй чўп бўлса – эзгу ният, эзгу сўз, эзгу амалдир. Сув – яшиллик, меванинг тимсоли, дарё бўлса яйлов ҳамда ўрмонларнинг рамзи саналган».

Қадимдан «Боламга инс-жинслар зиён-захмат етказмасин», – деб Оналар ўз гўдақларининг ёстиғи остига нон қўйганлар. Оталар бўлса ўглини ўзга юртларга сафарга отлантириб, унга оқ йўл тилаб фотиҳа берар эканлар, «инс-жинслар ва бало-қазолардан асрайди», деган маънода фарзандлари қўлларига бир сиқим Ота юртининг тупроғи билан нонни тутқазганлар. Чавандозлар бўлса энг камида 4 минг йиллик тарихнинг эгаси бўлмиш мусобақа – улоқ-кўпқари

бошланиши олдидан белимга мададор бўлсин, деб ўз белларига бутун нонни тугиб олганлар. Овчилар бўлса овга жунаганларида ваҳший ҳайвонлар сираям ботиниб ҳужум қилолмасин, деган эзгу мақсадда ўз кўйинларида нонни сақлаганлар. Меҳмоннинг олдига, энг аввало, нон қўйилган, ҳозирга қадар шундай қилинади. Мироб ўз бошига нон қўйиб, узун тунда сув пойлаган. Ҳомиладор аёлнинг кўз ёриши жараёни ҳам мушкуллашиб, чақалоқнинг келиши анча қийинлашгудек бўлса, бўлажак онага, энг аввало, нон ҳидлатилган. Келин-куёвлар ҳам нон билан тантанали равишда кузатилган...

Буюк аждодларимиз одобномаси ва одатномасида нон билан қарганиш, нонни ўртага қўйиб, қариндош-уруғчилик алоқаларини ўрнатиш алоҳида ўринни тутган: «Нон урсин!», «Нон деб кесакни тишлагин!», «Қорнинг асло нонга тўймасин!», «Бу аҳволда биров сенга бир бурда ҳам нон бермайди», «Нонкўр», «Нонтепки», «Нон кўр қилгур!» каби қарғишлар қанчалик даҳшат бўлса, «Нондек азиз бўлгин!», «Бирга нон тишлаб катта бўлганлар сира айрилмас» ва «Нон дўст» сингари олқишлар, иборалар ҳам борки, уларнинг ҳар бирининг тағзаминида олам-олам маъно-махзан (ҳазина) яшириниб ётибди. Ўтмишда ҳам, ҳозирги замонда ҳам ҳар қандай байрамлар, сайилларнинг чинакам кўрки ва асосий безаги нон ҳисобланади.

Қадимги аждодларимиз буғдой ўрим-йигими ҳам бошланиб кетган пайтларда эса ўроқчилардан турли-туман нопок ишлардан сақланишни, ҳаттоки, ўз аёлларига ҳам яқинлашмасликни қатъий равишда талаб қилганлар. Улар дунёқаршида ҳосил ўрим-йигими пок ният ва ҳалол қўллар билан бажарилмаса, у ҳолатда ҳосилнинг баракаси учиб кетиб, ишлар ҳам юришмай қолади, деган тушунча устуворлик қилган. Ҳосил ўрими вақтида «Қуён қочди», «Шоғол кетди», «Тулки қочди», «Талашак» сингари турли маросимлар ҳам ўтказилган. Ушбу маросимларга биноан, ўрим мавсуми охирида ҳосилнинг жуда оз қолган қисмини ўроқчилар ҳар томондан роса жадаллик билан ўриб кела бошлайдилар. Бу пайтда эса атрофдаги кузатувчилар ҳамда ўроқчилар «Қуён қочди», деб баланд овозда қичқира бошлайдилар. Айни шу пайтдаёқ охириги тутам буғдойни жуда тезлик билан ўриб олиш учун ҳаракат қилинади. Ўримни бу

усулда тезлатишдан энг асосий мақсад, аждодларимизнинг онгида ер ҳосил тугаши билан аста ўла бошлайди, деган тушунча бўлган.

Буюк аждодларимиз – бободехқонлар агар ўрим гоятда тезлик билан ниҳоясига етказилгудек бўлса, Она замин ўз ўлими олдидан унчалик ҳам қаттиқ кийналмайди, озор чекмайди деб ўйлаганлар.

Ушбу маросим Хоразм ва Қашқадарёда «Обло барака» деган бир файзли ҳамда чиройли атама билан ифодаланади. Бугдой ўриш жараёнида ҳашарчилар даланинг бирор-бир қисмида бирор парча ҳали ўрилмай қолган ерни ҳар томондан қуршаб келаверадилар. Бундай пайтда ҳар бир ўроқчи охириги тутам бугдойни тезроқ ўриб олишга ҳаракат қилади. Охириги тутам бугдой эса «Она бугдой» деб аталади. Қайси бир ўроқчи шошилиб, бир амаллаб, бошқалардан аввалроқ худди ана шу тутамга етиб олгудек бўлса, «Еттим, еттим, еттим, обло барака берсин!», дея уни ниҳоятда тезлик билан ўриб олган. Шундан кейин бўлса у ютиб чиққан ғолиб сифатида қолган барча ўроқчи дўстларига фурсати билан зиёфат қилиб беради.

«Она бугдой» деб номланган, роса улуғланган охириги тутам бугдойни ўриб олинганидан сўнг, у ўроқчининг хонадонига элтиб, уйининг тўрига эҳтиёткорлик билан осиб қўйилган. «Она бугдой» кўкламгача асраб-авайлаб, ниҳоятда эъзозлаб сақланган. Баҳорда унинг бир қисмидан нон (ёки патир) ёпилиб, далага қўш ҳайдашга, дон сепишга чиққан деҳқонларнинг барчасига улашиб чиқилган. Унинг қолган қисмидан, турган гап-ки, кейинроқ етиштириладиган янги ҳосилга асосий замин, яъни уруглик сифатида фойдаланилган.

Ғаллакорлар «Она бугдой»дан тайёрланган нонни еб кўриб: «Бу йил ҳам ҳосилимиз роса мўл-кўл бўлсин!», «Она бугдойнинг ўзи кўлласин!», «Бободехқон мададкор бўлсин!», деган дуо-фотиҳа қилишиб, қолган донни эса уруглик сифатида янги ҳайдалган ерга сепворганлар. Нон қадри тушунчаси улуғ халқимиз наздида замин, Она ер, қоинот, меҳнатга муносабат, инсон шаъни ва кадр-қиммати тушунчалари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда келади.

Келинг, ушбу ўринда Ўролбой Қобил қаламига мансуб «Оила даврасида» газетасининг 2016 йил 29 сентябрида босилган «Нон иси» сарлавҳали битикни бирга ўқиб чиқсак, кейин суҳбатимизни келган жойидан давом эттирсак: «Олтмишинчи йиллар ўрталарида

ўта олис Куба деган мамлакатда ҳарбий хизматда бўлган Байман муаллимнинг бир суҳбати ёдимга тез-тез тушади.

– Соғинч дегани жуда ёмон бўларкан, бекорга Бобур, Фурқат сингари улуғларимиз Ватанни қўмсаб, гоятда дардли мисраларни битмаган эканлар – деган эди муаллим.

Ўшанда «дембил» бўлишимга ҳам икки ой қолганди, тишим оғриб, ҳарбий госпиталга бордим. Вақтлироқ борибман чоғи, тиш дўхтирининг хонаси берк экан. Ҳовлига чикдим.

Иккита бугдой рангли қизалоқ қувлашмачоқ ўйнар, уларнинг нимасидир қишлоқдаги сингилларимни эслатарди.

«Тавба, кубаликлар ўзимизга ўхшар экан-да», дедим ичимда.

Тўсатдан қизалоқлардан бири:

– Райҳон, мени тутолмайсан! – деб қолди.

Қулоқларимгаям ишонмадим, карахт бўлиб қолгандим. Ахир, бир ярим йилдан буён бирорта ўзбекча сўзни эшитмаган эдим-да!

Уларнинг ёнига бориб исмларни сўрадим. Қизалоқлар менга хайрон қарашди ва каттароғи айтди:

– Менинг исмим – Лола, укамники – Райҳон.

Кўзларимдан ёш чиқиб кетди.

– Сиз ҳам ўзбекмисиз, амаки?

– Ҳа, – деб бош ирғадим. Қизалоқларни кучоғимга босдим!

– Энажонларим!

Туни билан азоблаб, оғриб чиққан тишим ҳам оғримай қўйди.

– Дадам дўхтирлар, биз яқинда Тошкандан келдик.

– Жуда яхши.

– Ойим ҳам дўхтирлар, – деди Райҳон ширин тил билан.

– Тилларингдан айланай!

Шу пайт «Қизлар, келинглари!», деган овоз эшитилди. Эшик ёнида оппоқ халат кийволган, қош-кўзлари Санам янгамга ўхшаб кетадиган аёл турарди. Аёл мени кўриб ҳол-аҳвол сўрашди. Унга гарнизонда Марказий Осиёлик ягона аскар эканимни айтдим.

Оғриган тишимни суғуртириб, ташқарига чиқсам, қизалоқлар мени кутиб туришган экан. Бир соат улар уйида меҳмон бўлдим. Қайтар чоғимда аёл кўлимга иккита ўзбек нон тутди.

Нонни бағримга босдим, ундан Она юртнинг ҳиди келарди. Бу ис бўлса ҳали-ҳануз димоғимда»...

Сумалак ҳам худди нондек юксак қадрланади. Уни тайёрлаш жараёнида алоҳида тартиб-қоидалар, маънавий меъёр, мезонларга амал қилинади. Ҳаттоки сумалак пиширилган қозоннинг ювиндиси ҳам дуч келган жойларга эмас, мевали дарахтнинг тагига тўкилади.

Бундай иримлар бўлса бугунги кунларда маънавий тарбиявий аҳамияти, ўзининг кучини йўқотмаганлигидан эса ўзингиз жудаям яхши хабардорсиз.

Аждодларимиз онги ва қалбидаги «Ёмон бўлади», «Гуноҳкор бўлиб қоласан» каби ички маънавий-маърифий, ахлоқий тўсиқлар ўз вақтида давлат томонидан белгилаб, ёзиб қўйилган қонунлардан ҳам юз чандон кучлироқ таъсир кучига эга бўлган. Шу боисдан ҳам бугун барча этносларнинг эллар ҳамда юртларни бунёдкорлик ва фаровонликка чорловчи ва яхшиликнинг йўлида бирлаштиришга қаратилган байрамона урф-одат, борди-келдилари ва одоб-ахлоққа доир ирим-сиримлариям бебаҳо маънавий мерос сифатида миллий таълим-тарбия жараёнида омилқорона, оқилона қўлланиши зарур...

Улкан мис қозонлар Марказий Осиёнинг қадимий аҳолиси, узоқ мозийдаги аждодларимиздан улуғ бири – жанговар, довюрак, Курраи Заминга ниҳоятда довруғ таратган саклар учун муқаддас саналганлиги, бундай қозонларда уларни ҳамиша қўллаб-қувватлаб турувчи улуғ тангриларнинг шарафига қурбонликларни тайёрлаб, улашилганлиги хусусидаги турли маълумотлар ўнлаб муаррихлар асарларида қайд этилган. Юнон муаррихи «Тарих отаси» – Геродот ўзининг дунёга ғоятда машҳур «Тарих» китобида сакларнинг катта наврўзий қозони бўлганлигини ёзиб қолдирганди: «Ушбу баҳайбат мис қозон скиф ҳоқони Ариантнинг фармонига биноан ясалган эмиш. У ўз фуқароларининг сонини билволиш мақсадида ҳар кимга биттадан камон ўқининг учини олиб келишини билдирибди. Ҳаш-паш дегунча сарой майдонида камон ўқларининг учлари тоғ бўлиб уюлибди. Ҳокон ушбу ўқларнинг барини қайтадан эритиб, каттакон қозон ясашни амр этибди. Шу тарика скиф-сакларнинг афсонавий мис қозони ҳам пайдо бўлган экан. Улар эса бу қозонни мўътабар билишган ҳамда муқаддас

маросимлар чоғидагина унда махсус таомларни пиширишган экан» (2-китоб, 228-бет).

Милодий I – II асрларда яшаган машхур юнон олими Плутарх ҳам энг қадимги сақлар эрта кўклам чоғида буғдойдан махсус таом пиширгани ҳақидаги муҳим маълумотларни ёзиб қолдирганди.

Халқимизнинг қадимий анъаналарига кўра, Наврўз байрами хут ойининг охириг кечаси, яъни 20 мартдан 21 мартга ўтар кечаси оиланинг даврасида ўтказиладиган «қозон тўлди» деган удум билан бошланган. 1897 йилда Самарқанд шаҳрида ўтказилган бу байрамни жуда мароқ билан кузатган шарқшунос олим В. Вяткин «қозон тўлди» удуми тўғрисида қуйидаги фикрларини ёзган эди: «Бу маросим «оби раҳмат» кечаси ёки янги йил арафасидаги оқшомда ўтказилади. Бунда ҳар битта оилада бирор-бир тансиқроқ таом пиширилади ҳамда овқат тайёрлаётган пайтда қозоннинг тўла бўлишига алоҳида диққат-эътибор берилади».

«Қозон тўлди» соф оилавий удум бўлиб, ҳар бир хонадон аҳли ўз имкониятига яраша тансиқ таомлар (кўпгина ҳолларда эса, палов), кўк сомса, бўғирсоқлар тайёрлаганлар. Шунингдек, ўтган аждодлар ҳақида «ис» чиқарганлар. Худди ана шу «ис» ёғи билан қўшга қўшиладиган хўкизларнинг шохи мойланган. Наврўз байрамига хос «қозон тўлди» маросимида улкан қозон бу айёмга мос турли-туман пишириқлар билан росаям тўлдирилган. Ўта тотли таомлар мусофирлар, бева-бечоралар, қариялар, дарвешлар ва бутун уруғ-қабил аҳлига жуда катта ихлос билан улашиб бериларди. Шу оқшомда кечаси билан кўпчилик бўлиб сумалак, ҳалим ҳам пиширилган. Бу таомларнинг қозони эса эртасига эрта тонгда очилган.

Сиз сумалак ва ҳалим номли таомлар нима сабабдан айнан буғдойдан тайёрланиши ҳақидаям ўйлаб кўрганмисиз? Ваҳоланки, айримлар шунчаки бир таом ҳисоблайдиган бу неъматларда буюк халқимизнинг минглаб йиллик маънавий қиёфаси, инсон ҳаётига оид чуқур билимлари, фикрлари ва тасавури зоҳир. Ўзингизга ҳам яхши маълумки, ҳалимни тайёрлашда бугдой ва гўштни янчилади, сумалакда бўлса ўша уруғ кўкартирилади. Ҳалим – қузда қартайган кўкламнинг енгилиши, сумалак бўлса қишда ернинг остига кириб кетиб ухлаётган баҳорнинг аста уйғонишининг рамзи ҳисобланади.

Илғарилари одамлар яшайдиган уйларнинг тахтадан поли ҳам бўлмаган, одамлар лойсувок қилиб қўйилган полда эса сандал учун махсус чуқурча қолдиришган. Қиш бўйи ана шу чуқурчани чўкка тўлдириб, сандалнинг атрофида ўтирганлар. Айнан «Қозон тўлди» кунни ана шу сандаллар олиниб, чўғ солинадиган чуқурчани кўмишдан аввал бўлса унга озгина ўрик шарбатидан куйганлар. Олов култи ва серҳосилликнинг ғояси билан боғланиб кетадиган ушбу одат замирида ҳам ниҳоятда эзу орзу-ният ва тилаклар мужассамлашган.

Боболаримиз наврўзни йил алмашадиган, қаҳратон қишнинг роса совук кунлари ортда қолиб, фусункор кўклам шиддат билан бошланиб кетадиган саодатли кундир деб билишган. Шунинг учун ҳам одамлар томонидан «қишдан кутилиб, кўкламга ҳам етишволдик, илоҳим тўрт мучамиз (ушбу ўринда гап инсоннинг тўрт мучаси, яъни ичи, таши, эс-хуши ва имони хусусида бормоқда. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»га кўра, тўрт муча – оёқ, кўл, кўз ва кулоқдан иборат – Б. И., Н. И.) бутун бўлсин, бу йил ҳам боғларимиз мева-чевага ниҳоятда мўл-кўл бўлсин, экинимизга Бободехқоннинг ўзи бир назар қилсин!», деб ўрик шарбати навбатма-навбат ичилган. «Қозон тўлди» кунни барча идиш-товоклар унга, буғдойга, сувга росаям тўлдириб қўйилган ва етти хил турдаги овқат, таом пиширилган. Бобо-бувиларимизнинг айтишларига қараганда, беҳиштнинг еттита эшиги бўлиб, кимки «Қозон тўлди» кунни ўша етти хилдаги таомни пиширса, охиратда айнан ўша одамга жаннатнинг барча етти эшиги ланг очилиб кетар эмиш.

«Қозон тўлди» кунни уй бекаларининг қўли-қўлига сира тегмайди. Улар ўзининг оиласига қут-барака росаям ёгиладиган ушбу мунаввар байрамга жиддий тайёргарлик кўрадилар, ҳар йилги одатларига кўра, «уй кўтардилар». Яъни уйдаги гилам-палосларни, кўрпа-тўшакларини ташқарига олиб чиқариб, қуёш нурида тобланиши, микроблари ўлиши учун ёйдилар. Ҳамма ёқни росаям супуриб-сидирадилар, турли-туман эски-туски, кераксиз рўзғор анжомларини бўлса чиқариб ташлайдилар.

«Қозон тўлди» удумининг тарихий илдизлари ажодлар култига топиниш анъанаси ҳамда эзгуликларнинг улуғланиши билан боғлиқ қадимий тасаввурларнинг асосидан келиб чиққан Наврўз арафасидаги ўн кунликни ифодаловчи Ҳамаспадмазда маросимига бориб тақалади. Ажодларимиз айнан ушбу кунларда фравашилар тириклардан хабар

олгани келадилар деб ҳисоблаганлар. Ахурамазда ва инсон шарафига бағишлаб ўтказилган ушбу маросимда ҳақиқат ва саодатнинг тимсоли бўлмиш Ашани улуғлаган ҳақгўй кишилар арвоҳи, руҳи – фравашилар эсланган, ёдга олинган.

«Авесто»нинг «Фравардин яшт» деб аталган ўн учинчи яшти ҳам аждодлар культига бағишланганди. Бу алқовнинг 49- бандида оламдан ўтиб кетган солиҳ кишиларнинг руҳлариям ўз уйларига келадиган кун ҳақидаги мифологик қарашлар шундай тарзда ифодаланган:

Кучли, голиб фраваши

Имонлилар руҳига

Намозимиз йўллайлик.

Улар ўз уйларига

Хамаспазмада

Кунида келиб сўрар

Тирикларнинг ҳолини.

Ўзларига намозу

Эътиқод борлигини.

Ва шунда ўн кун қолиб

Тириклардан хабардор

Бўлиб, кўнгил тинарлар.

«Авесто» бўйича фравашилар ўсимликларниям ҳимоя қиладилар.

Мевали дарахту, кўк

Ўсимликларга қувват

Бериб ўстиргувчилар.

Аввал ўсмайин котиб

Бу ерда тургувчилар

Фравашилар сабаб

Ўсгувчи бўлгандирлар (55- банд).

«Фравардин яшт»нинг 66- бандига кўра:

Фравашининг ҳар бири

Уруғ-аймоғи учун

Самода сув излайди.

Ўз кишлоғи, туман

Ота Макон қайғуси

Билан дуо айлайди:

«Юртим абад, илоҳо,
Қақроқ, қашшоқ бўлмасин».

«Авесто» «Фравардин яшт» қисмининг 68- бандида аждоқлар руҳининг кўмаги, табиат ҳамда инсоннинг ўзаро уйғунлиги, энг юксак элпарварлик, юртпарварлик, ватанпарварлик гоёлари илгари сурилган:

Ғолиб бўлган жангларда

Ўз юртига сув бошлар.

Уруг аймағи учун

Ҳаёт элтар, сув элтар.

Қишлоғи, вилояти,

Юртни сувга маъмур

Этар, сўнгра дуода:

«Ўз юртим, ўлан юртим

Ўссин, унсин, яшнасин»,

Дея ниятлар қилар.

Қадимда, юқорида ҳам алоҳида қайд этганимиздек, ҳар бир жамоанинг каттакон тўй-ҳашамларда, оммавий сайил-томошаларда фойдаланадиган улкан – дошқозонлари ҳам бўлганди. Айнан мана шундай қозонларда сумалак, ҳалим ва Наврўзнинг бошқа анвойи таомлари меҳр билан пиширилган. Катта қозонлар ҳамма вақтлар эмас, фақатгина алоҳида тантанали маросимларда ҳамда умумхалқ байрамларида ишлатилгани учун ҳам азиз саналган. Халқ мўътабар қозонларда муқаддас таом пишадиган, яъни «қозонлар тўладиган» тантаналарни улкан қувонч билан кутиб олган. Чунки, эл назарида қозонлар тўлиши – мўл ҳосилнинг тимсоли, ўта тўкин-сочинлик, мўл-кўлчилик, қут-бараканинг ўзига ҳос бир белгиси ҳисобланган.

Шу боисдан жон кўшнимиз Қозоғистон Республикасида 2015 йилда ниҳоятда улуғ ватандошимиз Аҳмад Яссавий макбарасида сақланаётган оғирлигиям 2 тонналик улкан дошқозоннинг тасвири туширилган қиймати 500 тангалик 5 минг дона монета (танга) ҳам иқтисодий, ҳам маънавий муомалага киритилган эди.

Улус куни, яъни Наврўз байрамига бағишланган энг қадимий халқ кўшиқларидан бирида:

Улус куни қозон тўлса,
Йил бўйи сут мўл бўлар.

Улуғлардан олқиш олсанг,

У йил ўлжанг мўл бўлар... – дейилишида ҳам ўзига хос бир ҳикмат бор. Хуллас, жуда яхши ният билан ўз ерига дон сочган деҳқонлар хирмонимга барака берсин деб, бепоён яйловга қўйини ёйган чўпонлар эса чорвам кўпайсин деб, олис сафарга отланган тижоратчилар бўлса йўлим ойдин, сафарим эса бехатар бўлсин деб, умид билан Наврўз оқшомида каттакон дошқозонларнинг тагига ўт қалаганлар. Асрлар бўйи бу удум эзгулик, офтоб, баҳорнинг улкан бир шодиёнаси сифатида нишонланган бўлса, йилбошининг махсус муқаддас таомлари пишадиган муқаддас қозонлар қут-бараканинг манбаи сифатида ниҳоятда эъзозланган.

Сурхондарёликлар удумига биноан эрта баҳорда Наврўзнинг маросимий таоми бўлмиш – ҳалим тайёрланади. Байрам минглаб кишиларга мўлжалланган майдонларда, масхарабоз ва қизиқчилар томонидан ижро этиладиган миллий ўйинлар ва катта томошалар билан нишонланади. Бундай томошалар Фарғона водийсида «Катта масхарабозлик», Бухорода – «Чавқи», Хоразмда – «Қаторли ўйин» деб аталади.

Қозоқ, қирғиз, туркман йўлдошларимиз наврўз гўжаси, тожик кадрдонларимиз наврўз кўмочи, бизлар – ўзбеклар бўлса сумалак, ҳалим, қўш оши сингари муқаддас Наврўзий таомлар билан бир-бирларимизни сийлаб, байрамни ҳам қадим-қадимдан биргаликда, ҳамжиҳатликда ўтказганмиз. Ўзбек, тожик, қозоқ, қирғиз, туркман ва озарбайжон халқлари буюк Наврўз баҳонасида бир-бирларининг миллий ўзларга хос урф-одатлари, миллий маданиятларини ўзаро тўлдириб, бойитиб борганлар. Бундан қардош халқлар ўртасидаги дўстлик – байналмилаллик ҳам қарор топган, байрамни нишонлаш баҳонасида эса қардошлик янада мустаҳкамланган.

Наврўз гўжаси оқжўхоридан тайёрланган таом бўлиб, у айрим жойларда «кўча ош» деб ҳам аталади. Бунинг асосий сабабини эса кексаларимиз кўчада, яъни, кенг далада истеъмол қилинганлигига ҳам боғлаб изоҳлайдилар. Байрам куни болалар далада ўрнатилган дошқозонларда пиширилган гўжадан қосаларга сузилиб, ариқлар

бўйларида, тол ва тутлар сояларида кўча ошини росаям ошайдилар. Кўча ошини истеъмол қилиш жараёнида битта косадан икки ёки уч бола фақатгина бир дона қошиқ билан тановул қиладилар. Ёшиям улуғ кексалар, нуронийлар ушбу қошиқ устида талашиб қолган бу болаларни «ташашиб ошаш»га ўргатадилар. Момолар болаларни ўтқазиб олиб, шундай кўшиқни айтганлар:

Талашмасин, ташашсин,
Кўзим ошин ошашсин.
Кўча берган худойим
Улуғ бўл, дер илойим.
Момонг кўча сузади,
Уканг ўйин бузади.
Икковора бир қошиқ,
Кўчага бўлдим ошиқ.
Ўйнамай беш тошини.
Ол ташаш,
Ол ташаш!

деб кўшиқни куйлаганча, сопол косага ёғоч (чўп) қошиқни кўйиб, болаларни гўжахўрликка ундаб турганлар. «Ол ташаш» кўшиғи эса фақат кўча оши ичиш айтими бўлибгина қолмасдан, болаларнинг қадимий ўйинлари ҳақида ҳам ҳозирги замон кишиларига, айниқса ёшларига ниҳоятда керакли тарихий маълумотларни беради.

Одатда, одамларда кўпинча қиш охирига бориб ҳолсизлик, дармонсизлик яққол сезилади. Ҳозирги давр атамашунослигидаги сўзларни кўллайдиган бўлсак, витаминларга жудаям кучли эҳтиёж пайдо бўлиб, кўкатлар ҳамда ҳўл меваларга ҳам зарурат сезилади. Бундай ҳолат халқ орасида «илик узилди» пайти деб ҳам аталади. Дармонсизликка чинакам, ҳақиқий даво сифатида эрта баҳордаёқ янгидан униб чиққан баъзи бир кўкатлардан (қоқиўт, шовул, ялпиз, жағ-жағ ...) истеъмол қилиш аждодларимизга одат ҳисобланган.

Садриддин Айний Наврўз сайли пайтида турли-туман овқат, майиз, ёнғоқ, шўрданак сингари ноз-неъматлар жуда кўп бўлгани, ўрик қоқи (туршак)ни ивитиб ичиш жудаям яхши одат эканлиги ҳақида бизларга маънавий мерос сифатида ёзиб қолдирганди.

Қадимда туркийларда ойларнинг ўзига хос номлариям бўлиб, улар бевосита кишиларнинг меҳнат фаолияти ҳамда жудаям кўп йиллик тажрибалари асосида юзага келганди. Масалан, оз (март) – икки хил маънода келган: 1) оз, кам маъносида бўлиб мазкур ойда озуканинг жуда камлигини билдирган; 2) «оз» – «ёз»нинг бузилган шакли бўлиб, ёзнинг биринчи ойи демакдир: ўт ёкмас (апрель) – ҳаво ҳам исиб, уйда ўт ёқилмайди; кўм-кўк (май) – кўк-кўк (какку) сайрай бошлайди; чилда (июнь) – баҳор охири ва ёзнинг боши; сорчи (июль) – роса иссиқдан ўсимликлар сарғая бошлайди; қирқ куяк (август) – тоғ-қирлардаям ўтлаб юрган қўчқорларга «куяк» (қўчқорларнинг қорнига боғлаб қўйиладиган этаксимон бир мато) боғланган; мизом (сентябрь) – осмонда ўргимчакни уясисимон оқ иплар учиб юради; қорача (октябрь) – айнан бу ойда қорача-ғозлар иссиқ ўлкаларгаям аста-секин учиб кета бошлайди; қозон (ноябрь) – чорвадорлар ёз ойларида сут маҳсулотлари (сутнинг ўзи, қаймоқ, қатик, қурут, пишлок, кимиз...) билан тирикчилик қилиб, бутун ёз давомида қозон осмаганлар ҳамда ушбу ойдан бошлаб бўлса катта қозонлардаям таом пишира бошлаганлар; оқпон (январь) – ҳаммаёқ оппоқ қор билан тўла қопланганлиги туфайлиям шундай дейилган; наврўз – форсларда 21 мартдан киради. Бундай тақвим қирғиз ва қозокларда ҳам бўлган.

Ўзбек деҳқонлари янги йилни 22 мартдан, чорвадорлар бўлса айни 16 мартдан бошлаб ҳисоб-китоб қилишга киришиб кетганлар. Чўпон йилининг 16 мартдан бошланиши эса ерга амал кириши ўт-ўланларнинг астагина кўкариб чиқа бошлаши вақти билан бевосита боғлиқ. Айнан шу кундан бошлаб чорвадорлар қишловлардан ёзги яйловларга кўчиш юмушлариниям бошлаб юборганлар. Ўзингизга жудаям яхши маълумки, далв ҳижрий-қамарий йил тақвимида ўн биринчи ой ҳисобланиб, 19 январдан 18 февралгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу пайтда кўп миқдорда қор ёғиб, одамларнинг этини жунжитирадиган изғиринли шамолларам тинмасдан эсади. Кексалар бу ҳолатни саратон ҳавосига боғлайдилар. Гап шундаки, ёзнинг мазкур ойдаям иссиқ об-ҳаво ҳукм сурган бўлса, қишнинг чилласи жуда қаттиқ совуқ билан кечади. У қантар оғгунча, яъни 7 февралга қадар давом этишиям мумкин. Шундан кейин эса кунлар

иссиқлик сари астагина юзини ҳам тутаверади: қор ёғса-да, совук забтига ололмайдди. Халқ мақолидаям айтилганидек, «Қантар оғса, қор турмас». Тажрибали чорвадорлар «қантардан сўнг киш чикди», деб ҳисоблайверадилар. Нега дейилганда, нисбатан илиқроқ келган йилларда айнан худди шу паллада дарахтлар сабзранг тусга кириб, чорванинг оғзи бўлса кўкка, яъни барра майсаларга ҳам тегади.

Қорлар эриб, ерданам буғ кўтарилаётганини кўрган деҳқонлар бўлса кўклам яқинлашиб қолганлиги, демакки, уругликни саралаб, омоч ҳамда бўйунтуруқларни тайёрлаб қўйиш кераклигини англаб шошилиб ҳам қоладилар. Қўшга қўшиладиган хўкизлар парвариши ҳам кучайтирилади. Қиш бўйи йиғилиб қолган гўнгни араваларга юклаб экин экиладиган далаларга ташийдилар. Шу боисдан, зукко боболаримиз «Қантар оғса қалт этар, деҳқоннинг кўзиям ялт этар» деган бир ибратли мақолни ҳам яратганлар. Халқимиз орасида эса ушбу мақолнинг «Қантар оғди қалт этди, бойнинг кўзи ялт этди» варианты ҳам бор. Чунки, қадимда ер-суви кўп бўлган бойлар ҳам қантар оғиши билан кўкламнинг тарадудини бошлаб юборганлар: хизматкорлар ва чоракорларни роса ишлатиб, ерларига маҳаллий ўғитни ташитиб чиқарганлар, янги мардикорларниям ёллаганлар.

Қиш бўйи туриб қолган қорнинг тинимсиз эрий бошлаши эса қантар оғишининг асосий белгиси сифатида қаралган. Қантардан кейин ёққан қор бўлса ерга «чўкмасдан», дарҳол эриб кетган. Шу боисдан деҳқонлар қантар оққандан кейин қор ёғиб қолса ҳам сира чўчимаганлар, ер багрига иссиқлик югургани сабабли ҳам бу қор тез орада эриб кетишини жуда яхши билганлар. Шунинг учун ҳам «Қантар оғса, қозик бошида қор турмас» ҳамда «Қантарда қарга одимидай кун узаяр» дейдилар. Бу атама «куннинг қантарилиши», яъни «кун қисқаришининг тўхташи» деган маънони билдиради.

Деҳқонларнинг ҳисоби бўйича, қантар оғиши 22 – 25 февраль кунларида рўй беради, сўнгра янги мавсум бошланиб кетади. Яъни шу пайтдан эътиборан, ернинг остидаги ҳарорат ҳам асталик билан юзага чиқиб келади. Офтоб тафтининг таъсирида замин бағридан бамисоли тутун сингари қуюқ буғ кўтарилади. Шу тариқа табиат ҳам ўзининг ширин уйқусидан аста-секин уйғона бошлайди. Шунинг ҳам таъкидлашимиз даркорки, тажрибали аждодларимиз давлнинг

куёшли кунларига унчалик ҳам ишонавермаганлар. Зеро, бугун ҳам тўқсоннинг росаям турланиши ҳеч кимга сираям сир эмас. Унинг «Мен тўқсон, бир кунимча йўқсан», деганича борлигини ўзингиз ҳам ниҳоятда яхши биласиз.

Чорвадор боболаримиз шу сабабга кўра доимий равишда об-ҳавонинг кузатувини амалга ошириб келганлар. Шимолий Фарғона чўпонлари эрта баҳорда «Наврўз чумчук» деб аталувчи қушнинг учиб келиши вақтига ва унинг рангига эътибор берганлар: агар у оқ рангли бўлса, ёғингарчилик камроқ бўлади, сариқ тусли бўлса, ёмғир салгина кўпроқ ёғади, деб таъбир қилганлар.

Шунингдек, бу қушнинг бошида оқ қашқаси бўлса, келаётган йилда сут маҳсулотлари сероб, ёғингарчилик кўп бўлади, дейилган ва агарда қора бўлса, бунинг акси кутилган. Оёқлари кўк бўлса, у холда деҳқончиликда жуда мўл ҳосил олиш мумкин, деб ўйланган.

«Наврўз чумчук» чўпонларнинг бутун ёз давомидаги доимий ҳамроҳлари ҳисобланади. Кузда ўша қуш ҳадеб ўзини сурув ичига ураверса, демакки, яқин орада қаттиқ бўрон туриши кузатилган. Буни жуда яхши билган чўпон эса чорвани тезроқ пастликка олиб тушишга бор кучи, имконияти билан ҳаракатинин қилган. Бундан ташқари эса, чўпонлар ёзги яйловга кўчишда ҳафтанинг кунларига ҳам алоҳида диққат-эътиборни берганлар. Чунончи, улар чорвани кенг яйловларга олиб чиқишда ҳафтанинг жуда хосиятли кунлари сифатида ўта кенг эътироф этилган чоршанба ва шанба кунларини танлаганлар. Чорвадорларнинг назарида ҳафтанинг бошқа кунлари, ва айниқса, жума куни кўчиш анча хосиятсиз ҳисобланган. Чунки, қадимий халқона қарашларга кўра, ушбу кун барча мусулмонлар сингари жониворлар учун ҳам дам олишнинг фурсати сифатида белгилаб қўйилган. Айнан шу боисдан ҳам агар ушбу куни йўлга чиқиладиган бўлинса, Аллоҳ таолонинг иродасига қарши борилган бўлади ҳамда бирор-бир фалокатга, ҳалокатга ҳам йўлиқиб қолиш мумкин, деб ҳисобланган.

Ҳар йили чорвани кенг яйловгаям олиб чиқиб кетишдан аввал барча чўпонларнинг пири бўлмиш Чўпон отага ҳамда чорванинг пири Зангиотага бағишлаб доим қурбонликлар қилиб турганлар...

Анъаналарга кўра, ўзбек халқ тақвимидаги «деҳқон ҳисоби» ҳамал ойидан бошланади. Ҳамал баҳор мавсумининг биринчи ойи бўлиб 21 мартдан 21 апрелгача давом этади. «Ҳамал» сўзи арабча истилоҳ бўлиб, таржима қилинса «кўзи» деган маънони англатади. Маълум бўлишича, жудаям қадимги мунажжимлар осмондаги ўн икки юлдуз буржидан энг биринчисига кирувчи ёритқичларнинг тўпини айнан кўзига ўхшатган эканлар.

Қадим замонларданок кўкларнинг илк ойи жуда катта ҳаётий аҳамиятга эга деб қаралган. Буюк тилшунос ва этнограф Маҳмуд Қошғарийнинг ёзишига қараганда, туркий боболаримиз илк баҳор ойини «улуғ ой» ёхуд «умид ойи» деб атаганлар. Бу даврда улар Наврўзи оламини жуда катта тантаналар ва сайил-томошалар билан нишонлаганлар.

Қашқадарёликлар баҳорнинг энг дастлабки биринчи, иккинчи ойларини «аламжўй» дейдилар ва табиатдаги ҳамма ўсимликлар, дов-дарахтлар жадал ўсиш палласига кириб, гуллаётган бу даврда ёш болаларни боғ-роғлар, дов-дарахтлар орасида, ва айниқса, катта дарахтларнинг тагида ёлғиз қолдириш ва ўт-ўланлар ичида ёлғиз ўйнашига, бундай жойларда ухлаб қолишига йўл қўймайдилар...

Халқ орасида Ҳут буржининг пайдо бўлиши хусусида ғоятда қизиқарли афсоналар ҳамда асотирлар сақланиб қолган. Қадимги Юнонистон ровийларининг афсоналарига биноан, куёш маъбуди Гелиоснинг гўзал қизи бир куни денгиз бўйига сайр қилиш учун чиқиб кетибди. Шунда у гулнинг япроғига кўниб турган чиройли капалакни кўриб, унга мафтун бўлиб қолибди ҳамда тутиб олмоқчи бўлиб қувлабди. Капалакни кува-кува жуда чарчаган соҳибжамол денгиз яқинидаги тоғ пойига бориб қолганиниям сезмай қолибди. Капалак учиб бориб чиройли бир кизил гулга кўнибди. Қиз қараса, ҳалиги гул ниҳоятда келишган бир йигитнинг қўлида турган эмиш. Ёшлар бир-бирларини телбаларча севиб қолибдилар. Улар сираям ажралишмас, доимо қўл ушлашволиб, хушманзара жойлар бўйлаб сайр қилиб юришаркан. Бироқ, иккала ёшнинг бахтиёрлик онлари унчалик узокқа чўзилмабди. Ушбу тоғда Полифем деган бир ёвуз дев ҳам яшар экан. У йигитни ўлдириб, куёш маъбудининг жудаям гўзал қизини қўлга тушириш учун ёшларни таъқиб қила бошлабди.

Девдан кочиб қутилишга кўзлари етмаган ошик-маъшуклар баланд қоянинг устига чикиб, бир-бирларининг қўлларидан маҳкам ушлаб олганча ўзларини денгизнинг бағрига отибдилар. Худо эса уларни баликка айлантирибди-да, Хут буржигга жойлаштириб қўйибди.

Ўша балиқларни бир-бири билан чамбарчас боғлаган ип бўлса икки дилни ўзаро пайванд қилиб қўйган ишқ-муҳаббатнинг бир риштаси эмиш. Айтишларича, куёш Хут буржигга кирганида қаттиқ ёмғир ёғар ва само денгизда иккита улкан балик пайдо бўларкан.

Куёш ўз ҳаракати доирасида иккинчи буржга кирган кунидан эътиборан шамсий ҳисоб-китоб бўйича хут ойиям бошланади. Хут эски йилни яқунлайдиган ва янгисини бошлаб берадиган ой бўлиб, «қакрайла», «сариксумалак», «очамсумалак», «аямажуз», «аҳман-дахман», «ҳезим хирмон», «лайлак қор», «терақ кучала», «ўрик гулининг қори», «носи наврўз», «оби раҳмат», «куни бекор» сингари тақвимий муддатларни ўз ичига олади. Ижодкор халқимиз бўлса анъанавий тақвимнинг худди ана шу муддатлари тўғрисида ўзининг жудаям қизиқарли эътиқодий қарашларини яратган.

Кўклам кунларида об-ҳаво ўзгаришлари ва дала ишларининг бориши хусусида гурунглаша бошлаган отахонларнинг даврасида бўлиб, оқсоқоллар суҳбатига қулоқни тутгудек бўлсангиз, баъзан «Аҳман-дахман – етти қишнинг бириман дермиш», деган гапниям эшитиб қоласиз ва «Хутда томмасин, ҳамалда тинмасин», «Хутда ёғ бўлса ҳам томмасин, ҳамалда эса қон бўлсаям тинмасин» деган мақолларга ҳам дуч келасиз.

Анъанавий халқона тақвимига кўра, хутнинг энг сўнгги анча совуқ давларидан бири бўлмиш «аҳман-дахман» аямажуздан кейин дохил бўлади ва мартнинг 4 – 10- кунларига тўғри келади. Халқона тақвимга биноан, баъзи жойларда эса бу кунларнинг дохил бўлиш муддати турлича талқин қилинади. Масалан, Наманганнинг Нанай қишлоғида узоқ вақтлар ўз оиласи билан яшаган ўлкашунос В. П. Наливкиннинг ёзиб олган маълумотларига кўра, «киш тўқсони» кирганидан кейин 20 кун ўтгач «чилла» бошланади. Қирқ кунлик чилладан кейин эса ўн кун «аҳман» ҳамда ўн кун «дахман» келади. Даҳман тамом бўлгач, орадан тағин ўн кун ўтиб «тўқсон» чиқади.

Бу даврда ҳаво анча исиб қолади ҳамда қир-адирларда, чўллардаги майсазорлар ичида биринчи «гулбарра» ва «бойчечак»лар очилади.

Ҳамалдан аввалги ой – хутда ёмғир жуда кўп ёғса, далаларда одатдагидан анчагина кўпроқ нам ҳам тўпланиб қолади, ер бўлса лой-балчиққа айланиб, деҳқонларга гоёда кўп ташвиш келтиради. Ҳадеганда нами кўтарилавермаган далаларини ўз вақтида ҳайдаб экинларини экишга тайёрлай олмаган бободехқонларнинг юриштиришида ҳаловат бўлади дейсизми! Ахир, буюк, доно халқимизда «Бир кун бурун эксанг, бир ҳафта бурун ўрасан», деган нақл ҳам бор. Экиш мавсумини қўлдан бой беришнинг ҳосилга таъсирини жуда яхши билган боболаримиз кўкламда қулай об-ҳаво бўлишини орзу ҳам қилганлар. Ҳамалда ҳамма ўсимликлар жонланиб ўсишга киришади, яъни «амалга киради». Шунинг учун ҳам халқимизнинг мақолида «Ҳамал кирди – амал кирди» дейилади. Ҳамалда ерга суқиб қўйилган оддий таёқча ҳам кўкариб дарахтга айланади. Бу ойда «Қочиб кетгунча сочиб кет» мақолига амал қилган деҳқонлар баҳорги экинларни экиш учун жуда шошилиб қоладилар. Айниқса, донли экинлар уруғини сепишда ниҳоятда эҳтиёткор бўладилар. Шу боисдан ҳам тажрибалироқ деҳқонлар «Қалин шош келтирар, сийрак бош келтирар» деган гапни кўп такрорлайдилар.

Ҳамал ёмғири, айниқса, кузги буғдойнинг чинакам «қони». Ҳаво жудаям жўнашиб кетган баҳор кунларида тез-тез ёмғир ёғиб турса, лалмига экилган донли экинларнинг ривожини ҳам тезлашади. Ҳароратли офтоб остида оби ҳаётдан росаям баҳра олиб кўкка бўй чўзган буғдойларнинг бошоқлари бўлик, дони анча йирик бўлади. Кўклам қурғоқчил келса, буғдойзорлар барвақт ўсишдан тўхтаб қолади, ҳосили ҳам бебарака бўлади. Шунинг учун боболаримиз «Хут билан ҳамал орасида ёмғир ёғса, сомонлар ҳам олтин бўлади» дейдилар. Ҳатто ҳамалда серёгин кунлар кўплиги учун баъзан уни «ҳамал йиғлоқи» деб ҳам атайдилар.

Ушбу ойнинг поёнида бўлса аксарият қир-далаларда, тоғларда лола ҳам роса қийгос очилиб, гўзал гиламга ўхшаб қолади. Ана шу даврда эса деҳқонлар баҳорикор ерларни шудгор қиладилар. Лола росаям очилган пайтда шудгор қилинган ерлардан ёзи билан нам кетмайди. Агарда баҳорикор деҳқон ҳайдаган ерига яхшилаб мола

бостириб кўйса, бундай ерлар «лола оби килиб нам бостириш» деб аталади. Одатда, «лола оби» қилинган ерга лалми қовун, тарвуз, кунгабоқар, тарик, маккажўхори экилса, у бутун ёзи бўйи қоп-қора бўлиб роса авж килиб кетаверади. Чунки ҳамалда ҳайдалган ердан кесак кўчмайди, тупроқ майин бўлади, нам сираям кетмайди...

Ўрта асрларда ҳозирги Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг турли-туман жойларида Наврўз ўзига хос шаклларда нишонланган. Байрамнинг вақти эса 3 кундан тортиб, то далаларда экин-тикин бошлангунига қадар чўзилган. Наврўз одатда бозорлар атрофидаги махсус майдонлар, кўпинча шаҳар ва қишлоқ четларидаги махсус сайилгоҳларда катта тантана қилинган. Байрамнинг биринчи куни карнайчи-сурнайчи, дорбоз ва полвонлар чиқишлари, кун ўртасида мусиқачилар, ҳофизлар ва бошқа санъаткорлар ижролари, кечга бориб эса сайиллар, халқ ўйинлари ва базмлар уюштирилган. Кун сайин томошалар, мусобақалар аста-секин авжига чиқа бошлаган. Масхарабозлар бўлса байрамнинг энг диққат марказида турганлар. Турли мусобақалар: улоқ (кўпқари), бугунги дунё ва даврда жаҳон миқёсидаги спорт турига ҳам айланган – кураш, пойга байрамнинг чинакам, ҳақиқий кўрки саналган...

«Катта зот айтаман. Эшитмадим деманглар, сира ғирромлик қилманглар! Ип солмайсан, бир-бирингга эса қамчингни урмайсан! Яккалатиб, кўрсатиб, ҳалоллаб зотни оласан!». Безатилган отнинг устида ўтирган баковулнинг барчани ҳалолликка чорловчи гаплари чавандозлару томошабинларни янада сергак торттиради, майдонга бир зум сукут чўқади. Ундан кейин эса отларнинг ўз сувлукларини тишлаб ўта қаттиқ кишнаши, узангиларнинг бир-бирига шақирлаб урилиши, қамчиларнинг бўлса ҳавода визиллаши, чавандозларнинг «такимга ол, эгарга бос!», деб қичқиришлариям дала-даштни тутиб кетади. Бундай улкан издиҳомни эндигина кўраётган болалар бўлса ҳайрат аралаш кўрқув билан гижинглаб-ўйноқлаб улоқнинг устида уймалашаётган отларнинг уюриниям кузатади, кўпқарига биринчи бор аралашаётган тойлар роса хуркиб ўзини четга олишга уринади. Кимдир жойида ўтириб-туриб, бақириб, яна кимдир эса пойу пиёда бўлса-да, отлар орасига аралашиб чопиб ишқибозлик қилади.

Бундан ниҳоятда рухланиб кетган чавандозлар эса янада жонжаҳди билан ўзини гўёки гувиллаб ёнаётган баҳайбат гулхандек ўша тўдага уради, жонининг ширинлиги, тани сиҳатлигини буткул унутиб, нима қилиб бўлса ҳам ўртадаги улоқни отига ўнгариб олиб чиқишга, ёркин зафар қозонишга тинимсиз ҳаракат қилади...

Ушбу манзарани хаёлан жонлантирар экансиз, халқимизнинг гоятда тантанавор руҳи, мардлиги ва шижоати қалбингизни улкан ғурургаям тўлдиради. Кўпқари (улоқ) оддийгина бир кўнгилочар томоша эмас. Унда ор-номус, агарда керак бўлса, ҳаёт-мамотнинг баҳси, ўта қаттиқ кураши кетади. Йигитнинг марди ва отнинг зўри айнан бунда ўзлигини ва ўзини намоён этади.

Неча минг йиллик тарихга эга ушбу ўйиннинг пайдо бўлиши ва номланиши билан боғлиқ жуда қизик ривоят бор. Айтишларига қараганда, қадим замонларда ёвқур қабилалардан бири кўрасига каттакон кўк бўри оралаб, овулнинг мол-ҳолига жудаям кўп зиён етказибди. Уни йўқ қилишга уринишларнинг барчаси бўлса пучга чиқавергач, қабиланинг оқсоқоли агарда кимда-ким шу бўрини бир амаллаб тутиб ёки ўлдириб келтиргудек бўлса, овулнинг энг гўзал кизини унга келин қилиб беришини эълон қилибди.

Қаттиқ севган, юрагидан урган қизига эриша олмасдан юрган бир йигит отини миниб, ўша бўрининг изидан тушибди. Бир неча кунлик уринишдан сўнггина у мақсадига эришибди, ўша жондорни ўлдириб, сахарда эса оқсоқолнинг оёғи тагига келтириб ташлабди. Овулнинг сара йигитлари эса йирткични тилка-пора қилиб ташлаш учун «кўк бўри, кўк бўри» деб отларида у ёқдан бу ёққа росаям судрашибди ҳамда бу ўз-ўзидан ўта қизиқарли ўйингаям айланиб кетибди. Шундан кейин йигитлар ўйинни давом эттиришга қарор қилибдилар, у энди доимий тарзда ўтказила бошлабди. Вақтлар ўтиши билан ушбу ўйиннинг номи ҳам ўзгариб, энди эса кўк бўри эмас, балки кўпқари деб аталиб кетган экан.

Албатта, бу бир қадимий ривоят, лекин унинг замирида бўлса кўпқарининг келиб чиқиш сабаблари маълум бир маънода ўзининг ифодасини ҳам топган.

... Юзлаб чопоғон отлар уймалашаётган катта тўда бирданига кескин ҳаракатга келади. Минглаб туёқларнинг қаттиқ зарбидан

кенг дашт-дала дупур-дупурларга, кичкирикларга, хайқирикларга тўлиб-тошиб ҳам кетади. Баковулнинг «Улоқ ердан кўтарилди, бир жойда тўпланиб армонда қолма, ўзингни бир кўрсатиб, зотингниям ҳалоллаб ол!» деган ўқтам овози бир четда фурсатини пойлаётган четгир чавандозларгаям куч-ғайрат багишлайди. Улар маълум бир масофада ва аниқ-тиниқ мўлжални олган ҳолда ўз отларига қамчи босишади. Ҳамма қаттиқ ҳаяжоннинг оғушида, барча ҳаракатда.

Анчагина қув-қув, урҳо-урдан сўнг росаям терлаб, пишқириб кўмирдай қоп-қора бир қорабайир тўдадан узилиб чиқади ва эгарга гавдасини қия ташлаб, ўз қамчисининг сопини тишлаганча улоқни тақимига босган ўз чавандозини ҳалқадан нарироққа суриб кетади. Сал ўтмай баковулнинг жудаям баланд ҳамда ўқтам овози майдон узра баралла янграйди: «Ҳа-л-о-о-л-л!».

Ҳамма соврин эгасини яқиндан кўришга ошиқади, уларнинг қайси чавандоз ва кимнинг оти эканлигини билишга роса кизиқади. Баковул уларни эълон қилгач, навбатдаги соврин номини айтади ва тагин отлар гижинглаб-ўйнаб каттагина янги бир тўда ҳосил қила бошлайди. Тагин ҳайрат ҳамда ҳадик аралаш кузатувлар ва қўллаб-қувватлашлар, бақир-чақирлар, хайқириклар...

Асосан қиш пайтида ўйналган кўк бўри (кўпқари) ўйинида кўпқаритоз йигитлар (бўрилар, қиш) улоқни (бахорни) талашади.

От – қуёшнинг зооморфик тимсоли ҳисобланади. Бу эса Она қуёшням ўзига бўйсундира олган қиш қутбининг ёзнинг устидан устун келганининг ўзига хос бир ифодаси ҳисобланади. Демакки, улоқ ўйини ҳам рамзий маънодаги қаҳратон қишнинг ва зумрад баҳорнинг ўзаро азалий, абадий ҳаёт-мамот курашини ифодалайди

Кўпқари, яъни улоқ – Марказий Осиёнинг ўзбек ҳамда қозок, қирғиз ва туркман, тожик ҳамда қорақалпоқ халқларининг барчаси учун қадимдан бирдай қадрдон. Ота-боболаримиз Наврўз айёмида, энди гўдакликдан болалик фаслига кираётган фарзандлари қўлини ҳалоллаш, бўй етган қизларини узатиш, эр етган ўғилларини бўлса уйлантириш тўйларида халққа ош бериб, сўнггида кўпқари баҳси томошаларини кўрсатганлар. Кўпқари баҳсида сўйилган улоқ (эчки боласи), кўчқор ёки бузоқнинг танаси байрам – мусобақа ҳаками томонидан ўртага ташланиб, кураш шартлари улоқ билан бевосита

боғлиқ ҳолда бажарилади. Мусобақанинг асосий шартин эса ўртага ташланган улоқнинг танасини ўз тақими (чавандознинг сони билан ўзи минволган арғумоқнинг сағриси ораси)га қисиб, майдонни бир айлантирганича, олдиндан белгилаб қўйилган бир манзилга – улоқ қайвони ҳакамлари ёнига биринчи бўлиб келтириб ташлаш. Бирок, улоқ жараёнида чавандозлар ўртага қўйилган соврин – қимматбаҳо буюм (соат, гилам, қўй, мол, тўн, муайян миқдордаги пул...)ларни кейинчалик ўзаро бўлиб олиш мақсадида ҳам алоҳида жамоа бўлиб бемалол ҳаракат қилишларига рухсат, изн берилади.

Кўпқарида отнинг эгаси пойгага тушиши ҳам, тушмаслигим мумкин. Чавандозлар кексайиб қолганларида, улоққа ўзлари турли жисмоний сабабларга кўра тушолмасликлари туфайли ҳам кўпқари шартларига тайёрланган «ақли» ҳамда «тажрибали» отларини ёш, ёвқур, чапдаст чавандозларга «кира, ижара»га бериб турадилар. Бу ўриндаям голиб чиққан арғумоқнинг ғайратли чавандози билан шу отнинг эгаси қўлга киритилган мукофотни ўзаро бўлиб оладилар.

Шоир Абдурахмон Акбарнинг қаламига мансуб «Кўпқари» сарлавҳали шеърида ушбу ҳолат қуйидагича тасвирланган:

Кўкка ўрлар отлар дупури,
Юракларда қайнаб жўшар қон.
Қирни қоплар юрак дуқури,
Қир бағрини қуршар ҳаяжон.

Тақимига улоқни олиб,
Марра сари келар чавандоз.
Ногаҳонда қуршовда қолиб,
Яна «жанг»га шайланар шоввоз.

Кўпқари шу, солгин қулоқни –
Остингда от, қўлингда қамчин.
Ўртадаги солим – улоқни
Қўлга кирит, йигит эсанг чин.

Бу голиблик дегани эмас,
Ғалабага, эҳ, ҳали узоқ.

Ана марра, етмоқ осонмас,
Ҳар қадамда «тўсик» ва «тузоқ»...

Отлар кишнар, яғрини тер-гард,
Сизмай қолган кучлари танга.
Омад кулар энг абжир, энг мард
Ва отини беҳад суйганга.

Қадим-қадимдан Наврўз айёмининг катта тантаналари чоғида бедана, хўроз, кўчқор уриштириш ўйинлариям ўтказилган. Наврўз байрами тантаналари қадим-қадимдан кўпқари, кўчқор уриштириш ва кураш сингари халқ ўйинларисиз сира ҳам ўтмайди. Йилбоши билан боғлиқ кураш анъанасининг тарихи жудаям олис замонларга бориб тақалади. Аслида, бундай томошалар оддий кўнгилхушлик эмас. Қадим замонда томошабинлар уриштираётган ҳайвонларнинг бирини киш, иккинчисини ёз, деб уюштирилган жанг натижасида йилнинг қандай келишини ўзларича башорат қилиб кўрганлар.

Қадимги замонда нафақат эркаклар, туркий халқлар тарихида хотин-қизлар ҳам кенг майдонга белларига белбоғни боғлаб чиқиб кураш тушганлар. Йигит-қизлар балогатга етиб, турмуш қуришда энг асосий шартлардан бири турмушга чиқадиған қизнинг, аввало, тенгдошларидан беш-олтитасини кўпчиликнинг олдидаги ниҳоятда ҳалол курашда енгиши, йиқитиши ҳам талаб қилинган. Бу жараён Ота юртга бостириб келган душман лашкарлари билан ҳаёт-мамот жанглари кетаётган пайтларга тўғри келиб қолгудек бўлса, (бундай пайтлар тарихда бот-бот бўлиб турган) оилавий турмуш қурмоқчи бўлган қиздан ёғий навқарларидан беш – олтитасини жанг-жадалда ўлдириб, душманининг калласини онабошига келтириб кўрсатиши ҳам талаб қилинган.

Ана шу шартлар бажарилгандан кейингина оила кураётган қиз ўзи бир ёстикқа бош кўядиган йигити билан бел олишган. Бўлажак эр билан курашда деярли тенг бўлсагина, айна у билан оила қуриш ҳуқуқига эга бўлган. Бундай шартлар қадимий табиий танланиш қоидаларидан келиб чиққан бўлиб, соғлом турмуш ҳамда қудратли оила қуриш, унинг нурли, бахтли келажагининг бош омилларидан

бири бўлган. Мана шундай оилалардан ҳам жисмонан, ҳам маънан баркамол ўғил-қизлар тугилган. Улар эса Она Ватан – Ота Макон ҳимоясида ҳамиша мардона, собит турганлар.

Ўзингиз ҳам ўта кўп бора тўй-томошаларда, Наврўз айёмида, мусобақаларда, телевизор ва кинофильмларда иккита полвоннинг катта давранинг ўртасига тушволиб, халқининг олқишлари остида жон-жаҳдлари билан ҳалол ғолиблик учун курашаётганларининг гувоҳи бўлгансиз.

Одатда Халқ ривожланса, унга мутаносиб равишда тили ҳам ривожланади. Битта далил: ўзбекча кураш жаҳон миқёсига чикди. Бизнинг Миллий спортимиз бўлмиш кураш 2018 йили Жакарта (Индонезия)да ўтказиладиган XVIII ёзги Осиё ўйинлари дастурига ҳам киритилганлигидан ўзингиз ҳам ўта яхши бохабарсиз. Ҳозирги даврда дунёнинг 100дан зиёд давлатларида ўтказилаётган камида 5 минг йиллик тарихга эга бўлган ўзбек кураши бўйича турли-туман халқаро мусобақаларда немиснинг ҳаками инглиз курашчиларга, рус судьяси арман полвонларига, испаниялик ҳакам аргентиналик, нигериялик, хитойлик спортчиларга мурожаат қилиб, баланд овоз билан уларга ўзбек тилида кескин буйрук бермоқда, паҳлавонлар хатти-ҳаракатига эса ўзбек тилида муносабат билдирмоқда.

Ислол Каримовнинг ташаббуси билан 1998 йил 6 сентябрида тузилган Халқаро Кураш ассоциацияси аъзолари – АҚШ, Франция, Англия, Нидерландия, Германия, Жанубий Африка Республикаси, Ҳиндистон, Япония, Бразилия, Мавритания, Австралия, Греция, Болгария, Польша, Эрон ва бошқа мамлакатлар спорт залларида жаранглаётган ўзбекча сўзлар, атама, ибораларни ўзимиз жуда ҳам яхши биламиз. Минглаб бора эшитганмиз ҳам. Уларни ўзимизнинг тил хазинамизда асраймиз. Лекин, ҳозирги пайтда 123 давлат аъзо бўлган Халқаро Кураш ассоциацияси томонидан кураш бўйича мусобақаларни ташкил қилиш ва ўтказиш қоидаларида белгилаб қўйилганларини тагин бир бора эсимизга олсак, сираям ортиқчалик қилмаса ҳам керак: **ТАНИШИНГ, ТАЪЗИМ, ЯКТАК, ЎРТАГА, КУРАШ, ТЎХТА, ЧАЛА, ЁНБОШ, ҲАЛОЛ, ТЕНГ, ГИРРОМ, ТАНБЕҲ, ДАККИ, БЕКОР, ВАҚТ...**

Шу ўринда қисқача тарихий чекиниш қилиб олсак, унчалик ҳам қаттиқ қарши бўлмасангиз керак. 1991 йил... Собиқ иттифок даврида таҳқирланган, тақиқланган урф-одатлар, кадриятларимиз тиклана бошлаганди. Уларнинг орасида кураш ҳам бор эди. Уни спорт турига айлантириш учун дастлабки қадамлар ҳам ташланган, бутун жаҳон майдониغا олиб чиқиш ғояси ҳам илгари сурилганди. Курашчилар сулоласининг вакили, бир неча кураш турлари бўйича халқаро миқёсдаги спорт устаси Комил Юсупов ўзбек курашининг халқаро андозаларга мосланган қондаларини ишлаб чиққанди.

1992 йилнинг 14 апрелида ўша Комил Юсупов Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти – Ислон Каримовнинг хузурида бўлган пайтида давлатимиз раҳбарининг: «Нима учун ўзбек курашини бошқа халқларнинг миллий спорт турлари қаторида жаҳон майдониغا олиб чиқиш мумкин эмас?» деган саволи кураш нуфузини ошириш иштиёқида ёниб юрган полвоннинг юрагидаги ўчиб қолай деб турган, илгарилари ёнган гулхан кулининг остида кўмилиб қолган чўғни росаям алангалатиб юборганди...

Шу ўринда курашчиларимизнинг кийимлари ва унинг рангига ҳам алоҳида тўхталиш ҳам ўринли, чамамда. Мустақилликка қадар тўйларда, сайилларда полвонлар устларига нима топсалар – кўйлак билан ҳам, ятак билан ҳам, желак ёки чопон билан ҳам майдонга тушиб олишаверган. Миллий истиқлолнинг дастлабки йилларида тартибли тарзда яратилган кураш кийими бўлса халқаро майдонга чиқиши керак бўлган спортнинг тури учун у қадар ҳам мос эмасди. Бугунги кунда гиламга чиққан полвонларнинг кийимиغا эътибор қилсангиз, уларнинг яктаги кўк ва яшил, шалвари оқ, белбоғи эса қизил эканини кўрасиз. Гиламга биринчи чиқарилган иштирокчи кўк ятакни кияди, иккинчиси бўлса яшилини. Бу формани ташкил этган инсон жуда узокни ўйлаганини кийимларини кийиб гиламга тушган полвонлар кураша бошлаганидагина билиб оласиз.

Бир полвоннинг устидаги кўк, иккинчисининг эғнидаги яшил, ҳар иккисининг белидаги қизил рангли белбоғлар ҳамда ҳакамнинг оппоқ кийимидан Ўзбекистон Республикаси Давлат байроғининг рамзи ҳам келиб чиқади-да! 1996 йилда Комил Юсупов томонидан яратилган рамзий маънодаги бу форма ҳозирги даврда патентлаб

қўйилган. Бугунги кунларда жаҳонда ташкил этилган, қилинаётган барча Федерацияларда гиламга голиблик қилиш ниятида тушган полвонларга айнан буюк Ўзбекнинг дунёдаги энг чиройли байроғи тимсолидаги ушбу кураш кийими кийгизилади...

2009 йилда Ўзбекистон Ўзбек жанг санъати федерацияси ҳам ташкил этилган эди. Жаҳон миллий жанг санъатларининг уюшмаси (WoMAU), Жаҳон якка кураш спорт турлари ташкилоти (WASKO) ва Халқаро жанг санъатлари ассоциацияси (МАО) сингари нуфузли ташкилотларга аъзо бўлганидан кейин эса, миллий спортимизнинг бутун дунё сахнасида ҳар томонлама намоён этишга жудаям кенг йўл очилди. Вакилларимиз Франция, АҚШ, Италия, Россия, Литва, Жанубий Корея каби қатор давлатларда Ўзбек жанг санъатининг жозибасиниям намойиш этдилар. Хусусан, 2015 йилнинг сентябрь ойида Жанубий Кореяда ўтказилган анъанавий Бутунжаҳон жанг санъатлари фестивалида эса вакилларимиз Корея, Япония ва Хитой сингари яккакураш спорт турлари тараққий этган давлатларни ҳам ортда қолдириб, бош совринни ўз қўлларига киритдилар.

Ўзбек жанг санъати бўйича ўтказиладиган халқаро мусобақа чоғида бошқа миллатлар ҳакамлари ва спортчилари ҳам САЛОМ, ЖАНГ, ТЎХТА, БЕКОР, ЖАЗО, БАҲО... сингари соф ўзбекона сўзларни қўллайдилар. Ўзбек жанг санъатидаги 27 машқнинг ҳар бири миллий руҳдаги бизлар учун муқаддас номлар билан аталади: яъни, «Истиқлол», «Амир Темур», «Қалқон», «Жалолиддин Мангуберди», «Ватан»... Айни пайтларда эса дунёнинг ўндан зиёд мамлакатида Ўзбек жанг санъати федерациялари очилган ва улар самарали равишда фаолият кўрсатмоқда. Демакки, хорижликларам худди бизлар каби САЛОМ, ВАТАН, ҚАЛҚОН... дейдилар-да!

Шўролар замонида қачондир жаҳон бўйлаб ўзбекча, бизнинг она тилимиздаги соҳир сўзлар жаранглашини хаёлимизнинг катта шоҳқўчаси у ёқда турсин, кичкина, торгина жинқўчасига ҳам сира келтира олмасдик. Бугун бўлса бутун дунёнинг ўнлаб давлатлари университетларида буюк Ўзбекнинг тили ҳам ниҳоятда қунт билан ўрганилмоқда. Турган гапки, бу барчамизга бениҳоя катта ғурурни ва ифтихорни, завқ-шавқни бағишлайди...

Асл полвон аслида ўртага ташланган зот учун эмас, ор учун курашади. Алпомиш – Ҳакимбек сингари гўзал ёри Барчин учун, эл-улусининг истиқболи учунам беллашади. Асл полвон майдонга кадам қўйганида эса юрагида бутун бир халқнинг қалби, шаъни ва гурури жўш ураётганини чин дил, қалбдан ҳис этиб, нафас олади. Боши таъзимга эгилганида эса улуғ боболар руҳини ёд этади ҳамда кўзининг қорачиғида суюкли ёрининг азиз тимсоли барқ уради, жонидан ҳам бўлган азиз дилбандларининг жудаям кувнок, шодон кулгисини эшитгандек завқ-шавққа тўлиб-тошади.

2015 йилда Эрон заминида авжи дағдағаси роса баланд ўзбек кураши бўйича ўтган 10- жаҳон биринчилигида худди ана шундай гурури жудаям юксак ва лафзи ҳалол полвонларнинг беллашувига айланди. Наинки мусобақага мезбонлик қилган аҳли Хуррамобод, шу билан бирга бутун Курраи заминдаги кураш ихлосмандлариям Ота Маконимиз полвонларининг аҳдига ва маҳоратию кучига тан берворди. Улар майдонда бўй кўрсатганида кўҳна Ажам тупроғи мозийнинг сираям ўчмас хотираларини ёд этиб, хўб титради.

Ўша Фирдавсий мадҳ этган Турон баҳодирларига бўйлағудек полвонларимиз битта эмас, ўн бир совринли ўринни – 5 олтину 4 кумуш ва 2 бронза медалини қўлга киритиб, юзлариям ёруғ бўлди. Темурхон Тўраев ва Эркин Дониёров, Муҳсин Ҳисомиддинов ва Давлат Абраев ҳамда Маъруф Ғайбуллаев отлиғ алплар ўз вазн тоифаларида жумлаи жаҳон ичра тенгсиз эканликларини исботлаб қўйдилар. Ғолибларнинг ичинда келбати анчагина бўлак, томири ҳам Сурхон тоғларига чирмашиб кетган Муҳсин полвон эса «Ҳей, элима армуғон шу зот жуфт бўлсин!», дея ўзбек курашининг энг оғир мутлақ вазнидаям мардона бел олишиб, бронза медалини ҳам бўйнига тақди. Ўзбекистон полвонлари умумжамоа ҳисобида ушбу жаҳоний биринчиликнинг юқори ўрдасидан жойни олдилар. Бутун дунёнинг 55 давлатидан ор талашиб келган полвонлар Соҳибқирон авлодлари, ўзбекнинг ўз баҳодирлари боболаридан мерос курашда ҳамиша ғолиб келишларига тагин бир бора амин бўлдилар.

Агар асл полвонлар майдонда зафар кучгудек бўлса, элининг гурури ҳам юксалар, дейди боболар. Худди ана шу қадим нақлнинг бугун чин ҳақиқатгаям айлангани, миллий курашимиз, миллатимиз

полвонларини жумлаи жаҳонга машҳур айлаган азалий ва абадий пурмаъно, доно ҳикмат эмасми.

Бизнинг элимиз доимо Ўзининг полвонларини юрак-юрагидан суйган, ҳар қандай майдонда гурури сўнмаган, доимо ғолиб келган эл! Ўзбек Курашининг асл маъно-мазмунини англай оладиган ва чинакамига қадрлайдиган ижодкор Азиз Имомовнинг 2015 йил 13 ноябрь «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида чоп этилган битиклари ҳам шундан яққол далолат беради:

Ҳей, элима, элима, марди майдон, элима,
Полвонларини суйган асли полвон, элима,
Майдон сурган элима, ор бермаган, элима,
Алп илдиздан кўкарган лафзи ҳалол, элима.

Асрий қудрат яшайверар билагингда, элима,
Алп кўксингни совуқ тошға сира босма, элима,
Майдонингда юксалавер зўр замонда, элима,
Полвон каби курашиб, ғолиб келгин, элима.

Полвонлар кураши Ота юртимизда икки тоифага бўлинади. Булар Бухороча кураш, Фарғонача кураш шакллариدير. Бухороча курашда полвонлар калта тўнни кийволиб, белигаям белбоғ боғлаб, кураш майдонига тушадилар. Бу усул эркин курашнинг усулларига жудаям яқин туради. Унда чалиш, қайириш, елкадан ошириб отиш каби усулларга ҳам рухсат берилади. Бу усулда кураш тушилганда рақибнинг курагини бир зумга бўлса-да, гиламга теккизиб турган полвонгина чинакамига зафар кучган ғолиб, музаффар саналади...

Фарғонача курашда бўлса полвонлар тўнни кийволиб, белбоғ боғлаб, бир-бирларининг белларидан жуда маҳкам ушлаган ҳолда майдонда мусобақалашадилар. Бу курашнинг усули қадимий турга росаям яқин бўлиб, унда полвонлар бир-бирларига нисбатан куч ишлатиб, рақиб оёгини ердан узиб олиб, сўнг уни ўзлари хоҳлаган ёки имкони бўлган томонга йиқитишлари ҳам мумкин.

Бу усулда эса оёқдан чалиш, қайириш, ёнбошга олиш, елкадан ошириш, бошдан ошириш усуллари тақиқланади. Шу билан бирга,

рақиблар бутун олишув давомида ўзларининг белидаги белбоғдан қўлларини қўйиб юборишлари сира ҳам мумкин эмас...

941 – 945 йилларда Лю Ху раҳбарлигидаги тарихчиларнинг гуруҳи «Шин Тангшу» («Танг сулоласининг янги тарихи»)ни ёзиб тугатган эдилар. Унинг «Ғарбий мамлакатлар тазкираси» («Шиюй лечжуан») деб номланган 221- боби 2- қисмида жумладан, шундай ниҳоятда муҳим маълумотлар мавжуд: «Нингюан аслида Фарғона (Баханна ёки Паркон (Пуохан / Поҳан)дир, Вей (сулоласи) даврида у Пуолуона деб номланган. Танг сулоласи пойтахт шаҳри (Чангъан (ҳозирги Шиан), рус адабиётларида бўлса Сиань)дан 8 минг ли (4608 км) нарироқда жойлашгандир. Фарғона ҳукмдори Чжэнчжухэ (Норин) дарёси шимолида жойлашган Шижян-шэнг (Хитойда Танг сулоласи ҳукмронлик қилган даврларда (618 – 907) Фарғона давлати маркази бўлган. У Ахсикентнинг хитойча номланишидир) шаҳрида туради. 6та йирик ҳамда 100та кичик шаҳарчалар мавжуд, одамлари эса узоқ умр кўрадилар. Фарғона ҳукмдорлари авлоддан авлодга ҳукмронлик қилиб келади.

Ҳар йили (яъни, янги йилда) биринчи ойнинг биринчи кунда ҳукмдор ўз сардорларини иккита гуруҳга ажратади. Сўнгра ҳар бир гуруҳдан биттадан одамни танлаб, уларнинг қийимларини ечтириб, кураштиради. Иккала томон ҳам қийкириклар ҳамда шовқин-сурон билан ўз баҳодирини роса ҳам қўллаб-қувватлаб туради. Одамлар курашаётганлардан бири ўлгунча уларга сопол (идиш бўлаклари) ва тошларни отишади. Ботирлардан бирининг қўли баланд келгач, жанг тўхтатилади ва шунга қараб келаётган йилнинг ҳосили жуда мўл ёки камҳосилроқ бўлиши башорат қилинади».

Сиртдан қаралганида, ушбу оддий бир тўқнашувдек кўринган ҳолат аслида буюк донишманд аждодларимизнинг кўклам билан қиш тимсолидаги ўзига хос маросимий кураши ҳисобланган:

Карнай садолари чорлар йиғинга,

Совринга қўйилган матолар – тахчил.

Ҳозирча ноаён – бахт кулар кимга,

Ҳаяжон ичида сергак минглаб дил.

Сизга омад кулсин, кулсин юксак шон,

Саф-саф келаётган хушнуд полвонлар.

Серзавк олқишлардан гувиллар майдон,
Рухдан кўтарилиб кетар ёлгонлар.
Тенгқур йигитларга тилашар омад
Бир вақт полвон ўтган шуҳратли авлод.
Бунда на ғаразу ва на хушомад,
Бунда бор мардларга хос чўнг эътиқод.
Бу ахир майдон деб аталар, унга
Олис қавмингнинг ҳам кўзи тикилган.
Одил халқ голибни шарафлаб, шунда.
Чалиш солгувчини лаънатлаб келган.
Сўзимдан мухтасар хулосамдир шул:
Ҳаётда учрар гоҳ фирром полвонлар,
Барин дўст атолмам тутганларни гул,
Ҳали бор беномус, сўқир инсонлар.
Аждодлар руҳини хокипой қилмай,
Кел, кураш тушайлик ҳаққи ҳалол, жим.
Майдонда енгилар бўлсам, ҳарқалай,
Тан бериб чиқарман сенга, рақибим!..

Энг қадимги Ҳиндистонда ҳам ҳар йили эрта баҳорга келиб, кўклам куёшининг чин ғалабасини шарафлаш мақсадида камондан ўқ отиш мусобақалари ўтказиб турилган.

Биздаги Наврўз байрамида кўчқор ва хўрозларни уриштириш баҳсининг ўтказилиши ҳам аслида, барчага кут-барака, омадни, ва мўл ҳосилни тилашдек эзгулик ғояси билан чамбарчас боғланади.

Қадимги инончларга кўра, қўй ёхуд кўчқор боқиладиган жойга ёвуз кучлар, бало-қазолар ҳамда инс-жинслар яқин келолмас, бу жониворлар хонадонни ёмон кўзлардан ҳам асрар эмиш. Яъни ёвуз ниятли одамнинг назари кўчқорга тушиши биланоқ унинг «кўзи» ҳам ўзининг кучини йўқотади деб ишонганлар. Кўчқор кут-барака ҳамда хайр-саховат тимсоли деб қаралганлиги туфайли ҳам илгари бирор-бир эзгу ишга қўл уришни ният қилган кишилар даставвал қўй бозорига бориб, кўчқорнинг бошини силаганлар. Агар шундай қилинса, бошланажак иш, албатта, ўзининг бароридан келар экан.

Чўпонлар ўзларининг тўрт – беш яшарлик кўчқорларини қиш бўйи емлаб боқишган ҳамда йилбоши сайилида уюштириладиган «кўчқор уриштириш» баҳсида қатнашиб, олқиш олишни ўзларига шон-шараф деб билганлар. Айнан Наврўзда «кўчқор уриштириш» ўйини рамзий моҳиятни касб этганлигини эса Марказий Осиёнинг тоғли худудларида Наврўз байрами кунларида уйларнинг деворига кўчқорлар шохи белгисини чизиб кўйиш удуми мавжуд бўлгани ҳам тасдиқлайди. Қадим замонда кўй – кўчқор култи бахт, омад, хайр барака билан боғлиқ бўлганлиги боис, янги йил байрамида, шунингдек, янги уй қурилиши бошланишидан аввал ушбу жонивор қурбонлик келтирилганди. Уйлардаги устунни кўчқор шохи билан безатишда ҳам худди ана шу рамзий маъно ўзининг аксини топган. Қадимги туркийлар ҳар йилда етти кун кўчқорларни уриштириш ўйинини ўтказиб, ушбу йилнинг ниҳоятда баракали ёки анчагина камҳосил бўлишини ўзларича аниқлаганлар, башорат қилганлар.

Ҳар қандай соҳада ҳам ўзининг ашаддий ишқибоз (фанат)лари бўлгани сингари, қадим-қадимдан уй ҳайвонлари ва паррандаларни уриштиришни жон-дилидан севадиган кишилар ҳам кекса-ю ёшлар орасида жуда кўпчиликни ташкил этган. Масалан, Наврўз, Ҳайит, катта байрамлар ва тўйларда кўпқари, кураш ҳамда дор ўйинлари билан бир қаторда бир ёқда роса ириллаган, вовуллаган итлар, бир томонда баланд сакраб қаттиқ тепадиган даканг хўрозлар, яна бир майдонда бўлса росаям боқиб маст қилинган «хўроз» беданалар эл-юртнинг олдида, тарафкашларининг қаттиқ бақириқ-чақириқлари, ҳайқирилари остида катта жангларга солинган.

Бу томошалар бўлса халққа, томошабинларга катта завқ-шавқ берган. Уларнинг байрам кайфиятларини ҳам кўтарган. Бу одатлар икки шахс ёки икки гуруҳ ўртасидаги ўзига хос мусобақа тарзида ўтказилган бўлиб, ниҳоятда ашаддий ишқибозлар бўлса ҳайвонлар ва паррандаларнинг нарларини танлаб олиб, жуда ёшлигиданоқ ўта уришқоқ қилиб тарбиялаш йўллари қидирганлар. Бунинг учун мусобақага тушадиган ҳайвон, парранданинг зоти, тана тузилиши ва вазниям ҳисобга олинган. Уларни кучли, жаҳлдор, олғир қилиш учун қуввати жудаям баланд емишлар бериб бокқанлар. Қадимги суворийлар ўз тулпорларини кўк кишмиш бериб бокқанларини ҳам

яхши биламиз. Шу сингари кўчкорларга тоза беда – ем, итга янги сўйилган гўшт, хўрозга баҳори бугдой, беданага тариф-у, кўкнори уруги бериб, астойдил парвариш қилиб, меҳр билан боқилган.

Бирор-бир ҳайвон ёхуд паррандани мусобақада иштирок этиб, совриндор қилиб тарбиялашга қадар орадан бир неча йиллар ўтиб кетган. Демак, инсон жон-жониворга меҳрибонлик қилиб, уни роса парваришлаб, жуда катта меҳр-муруватини намоеън этган. Бунинг оқибатида эса, бу жараён гувоҳи бўлган уларнинг фарзандларида ҳам ҳайвонлару паррандаларга нисбатан меҳр-шафқат ҳиссиётлари аста-секин шаклланиб борган.

Бундай ишқибозларам, турган гап-ки, яккаю-ягона бўлмаган, боқиладиган ҳайвону парранда ҳам битта-иккитадангинамас, тўп-тўп қилиб, кўплаб кишилар томонидан боқиб, тарбияланган. Улар ғоятда яхши ният, эзгу умид билан Наврўз, Ҳайит, катта тўйларга тайёрлаб борилган. Демакки, бу билан қишлоқлару маҳаллаларда кўчкор, ит, хўроз, қуш ишқибозларининг алоҳида гуруҳ-тўдалари ҳам пайдо бўлган. Бу тўда иштирокчилари бир-бирлари тажрибаси, маҳорат йўлларида ибрат олиб, фойдаланганлар. Ҳар бир ўйин ва одатнинг ортида унинг маънавий рағбат ва лаззатларидан ташқари масаланинг моддий-иқтисодий жиҳати, нафи, фойдаси ҳам турган.

Айниқса, чин беданавозлар бедана уриштиришда, ўйиннинг белгиланган шартларига қатъий риоя қилиб, жангда ғолиб чиққан беданаси эвазига эса анча катта бойлик – пул ё қимматбаҳо буюм соҳиби ҳам бўлиб олган. Аксинча, мағлуб бўлган тараф ўзининг бор бисотидан жудо бўлиб, баъзи ҳолларда қарзга ботиб қолган. Ўз беданасини кўкнорининг уруғи бериб, маст қилган беданавоз уни уришқоқ қилиш учун ойнага солиб, ўзини ўзи билан уриштирган. Кўзгуда ўзининг аксини кўрган бедана уни бегона фаҳмлаб, жангга жадал ҳамда астойдил киришиб, ўзини олдинда кутиб турган ҳаёт-мамот жангларида жиддий тарзда тайёрланган.

Кўчкор, ит, хўроз ҳамда бедана уриштириш одатида, албатта жонзотларнинг нар (эркак)лари олдиндан танлаб олинган. Каклик ва беданаларнинг модаларидан эса сайроқи қушлар етиштирилган. Ўйинчи кабутарлар ҳам айни уларнинг модаларидан келиб чиққан. Каклик, бедана ва каптар боқиш, уларни сайроқи, ўйинчи ҳамда

хунарманд (баъзан каптарлар мактублар ташишга ҳам ўргатилган) қилиш жараёни гўзаллик ошуфтаси бўлган ёш қалбларни ўзига ром қилган. Бундай ўйинларнинг барчаси хотин-халажга, аёлларгамас, фақат эркакларгагина рухсат этилган.

Ўзбекистон худудидаги ўта гўзал баҳор фаслига бағишланган турли маросим ва байрамлар орасида гулга бағишланган сайиллар алоҳида ўрин тутган. Турли тарихий манбалар гувоҳлик беришига қараганда, Хоразмда ҳамда Бухорода «Қизил гул сайли», Фарғона водийси, Қўқон ва Тошкент атрофларида «Лола сайли», баъзи бир тоғли туманларда, жумладан Чуст ва Денов туманларида «Сумбула сайли», тагин бошқа жойларда «Бойчечак» сингари турли-туман ажойиб байрамлар уюштирилган.

Байрамлар тадқиқотчиси Л. А. Тульцеванинг маълумотларига қаралганида, Нуротада «Қизил гул сайли», Фарғона водийсида – «Лола сайли», Самарқандда мевали дарахтлар, шу жумладан, беҳи қийғос гуллаганида – «Беҳи гули сайли», Зарафшон водийсида эса «Бойчечак гулгардони», Бухорода гуллар росаям очилиб, андалиб – булбуллар нола қилиб, баҳор мадҳини тоза куйлаб, сайраган вақтда – «Гулгардони булбулхон» каби байрам – сайиллар уюштирилган.

Шуни ҳам алоҳида тарзда қайд этишимиз керакки, анъанавий дунёқарашга биноан гул сайли шунчаки бир оддий кўнгилхушлик эмас, балки маросимий, магик ва ритуал аҳамиятга молик бўлган. Ўзбек халқ оғзаки ижодида «Лола сайли» билан боғлиқ кўшиқлар жудаям кўп учрайди. Кўшиқларда лола «элнинг чиройи» эканлиги, гўзал гулнинг очилиши одамларнинг қалбига фарах бахш этиши, чакмоқдан, тошқин селлардан сираям кўркмасдан кўқарган ҳамда роса гуллаган лола одамларни сайилга чорлаши тараннум этилади:

Лола, лола, лолажон,
Ўсар жойинг далада.
Лола, лола, лолажон,
Чидаш бердинг жалага.

Лола, лола, лолажон,
Чакмоқдан ҳам кўркмагин,

Лола, лола, лолажон,
Жаладан ҳам қўркмагин.

Лола, лола, лолажон,
Селлар олса қўркмагин.
Лола, лола, лолажон,
Совук турса қўркмагин.

Сурхондарё вилояти Бойсун туманидаги тоғли қишлоқларида ҳар йилги кўкламда лола сайлига чиқиш анъанавий маросимлардан бири ҳисобланган. Ана шу маросим чоғида ижро этилган халқимиз ажойиб қўшиқларида табиатнинг кўкламдаги уйғониши, лоланинг чинакам нафосати инсонларга бахш этган эзгу туйғулар тараннум этилган:

Лолачада ишим бор, эй лола,
Киссамда кишмишим бор, ҳей лола,
Кишмиш бўлса майлига, ҳей лола,
Қиз болада ишим бор, ҳей лола...

Бу қўшиқдаги «лолача» образи рамзий маънода лоладек қизил куйлакни кийиб олган қизнинг ўзига баробар. Йигитнинг сайилга келишдан асл мақсадиям лола териш эмас, аслида ўша «Лолача»да жуда ҳам муҳим «иши борлиги»ни билдириб қўйиш, яъни ўзининг меҳр-муҳаббатини изҳор этишдан иборатдир. Халқона лирикадаям турли-туман мевалар, мевали дарахтлар ва боғ у ёки бу жиҳатдан севги-муҳаббат, оила, фарзанд ғоялари билан бевосита боғлиқдир. Ўтиборингизга ҳавола этилган қўшиқдаям бу йигитнинг «киссаси (чўнтаги)даги кишмиш» – бўлажак, энди қурилажак оиланинг чин пойдевори, чинакам севги-муҳаббат тимсоли ҳисобланади.

«Лола сайли»да йигитлар ўз севгилисига ёш болалар орқали турли ширинлик ҳамда совгалар қаторида майиз юборишлариниям назарда тутадиган бўлсак, ушбу поэтик деталнинг севги магияси (сеҳргарлиги) билан бевосита боғлиқ жиҳатлари яна ойдинлашади. Қўшиқда бир-бирига кўнгили қўйган йигит билан қизнинг ўртасида

«воситачилик» қилувчи бола образининг тимсолий талқини ҳам мавжуд:

Том устида пиёла, ҳей лола,
Ичи тўла гул лола, ҳей лола,
Нари туринг бўз бола, ҳей лола,
Уялади қиз бола, ҳей лола.

Том устида нелар бор, ҳей лола,
Ўрдак билан ғозлар бор, ҳей лола,
Ўрдак кетиб ғоз қолсин, ҳей лола,
Душман кетиб дўст қолсин, ҳей лола.

Ушбу тўртликларда тасвирланган «том» – оиланинг ўзига хос рамзи сифатида қаралгудек бўлса, «ўрдак» – севишганларга унчаям хайрихоҳ бўлмаган ганимларнинг, «ғоз» бўлса бир-бирига кўнгили кўйганларнинг чинакам дўстларининг тимсоли ҳисобланади. «Ғоз» дейилганида ошиқ йигитларнинг меҳр-муҳаббат ила асраб юрган совғасини унинг маъшуқасига етказиб берувчи дастёр болақайлар ҳам назарда тутилган.

Қадимги Сўғднинг хунармандлари томонидан ясалган кумуш идишнинг девори (сирти)да тасвирланган аёллардан бири иккала қўлидаям лолани кўтариб турган бўлса, иккинчисининг бир қўлида лола, иккинчисида эса бола бор. Учинчи аёлнинг ўнг қўлида лола бўлса, чап қўлида узум тўлдирилган ваза мавжуд. Тўртинчи ҳамда бешинчи аёллар эса бир қўлида қушни, бошқасида қандайдир бир қутичани кўтариб олганлигиам тасвирланган. Россия Федерацияси Пермь вилоятида ўтказилган археологик қазишмаларда топилган идишда ҳам қўлларида лола кўтариб турган аёллар тасвирланган... Академик, санъатшунос Галина Пугаченкованинг фикрича, ушбу ашёлардаги тасвирлар қадимги Сўғдда ўтказилган «Лола сайли» маросимини ўзида акс эттирган бўлиб, қўлида лола кўтариб турган аёллар бу маросимни ўтказишда ўта фаол иштирок этган қоҳинлар образи ҳисобланади...

Ён қўшнимиз Тожикистон Республикасининг Ғончи туманида хар йили Наврўз маҳалида келинчақларнинг сайлини ўтказиш ҳам

қадим-қадимдан одат тусига кириб қолган. Бундай сайилга оппоқ ҳарир пардалар тутволган, қуёвга тушганига бир йилдан ошмаган келинчакларгина қатнашадилар. Улар пастликларда, худди қордек оппоқ гулларнинг ўзига хос сокин бир тўлкинидек кетаверишади. Қўлларида уларнинг ўзлари росаям меҳр қўйиб тиккан матолари, сўзаналари ҳамда белбоглари бўлади. Икки томондаги қияликларда турган томошабинлар қаршиларидан аста-секинлик билан, гўёки оппоқ елканли қайиқда сузиб ўтиб бораётгандек келинчакларнинг бирортасиниям мутлақо кўздан қочиришмайди. Келинчаклар орзу-армонлари, ўй-хаёллари битилган матоларнинг қайси бири кўпроқ олқишни олса, ўша ғолиб, жуда катта мақтовга сазовор бўлади. Бу бениҳоя чиройли, гоятда гўзал сайил эканлигини ўзингиз тасаввур қилган, кўз олдингизга келтирган бўлсангиз ҳам керак.

Наврўз айёми Қашқадарё вилоятининг Арабхона кишлоғида ҳам гоятда катта тантаналар билан ўзига хос бир тартибда нишонланади. Бу ердаги урф-одат, маросим, анъаналар ўзининг беҳад қизикарлилиги билан кишиларнинг диққат-эътиборини жалб этади, ром қилади.

Наврўздан икки кун олдин кечқурун карнай-сурнайлар, ноғора-танбурлар чалиниб жарчилар каттакон тепаликнинг устида турволиб айём жойини эл-юртга эълон қиладилар. 20 март куни эса эрталаб соат 7⁰⁰ дан бошлаб бутун арабхоналиклар турли-туман таомларни пишириб гилам-кўрпачалар, дастурхон, ўзларининг чойнак-пиёлалари билан ўша баланд тепаликнинг устига чиқиб келадилар. Янги келин олган қайнона ҳамда қайноталар Наврўздан уч кун олдинроқ ўрик туршагидан шарбат тайёрлаб қўядилар. 20 мартда эса тепалик устига катта дастурхон ёйиб, битта қўй сўйиб, дастурхонни ҳам безаб, келин томоннинг қариндош-уруғларини меҳмонга чақириб, уларнинг барчасига бир косадан ўрик шарбатидан қўйиб берадилар. Ундан кейин зиғир ёғи ва қўй гўшtidан тайёрланган жудаям ширин, мазали паловни тановул қилишга таклиф этадилар. Бу одатни янги келинни туширган барча қайнона-қайноталар чин кўнгилдан, сидкидилдан ғурур ва ифтихор билан бажарадилар.

Ушбу тантанага чорланган кишиларга ўрик шарбати берилишининг рамзий маъноси – қишда бутун аъзойи баданларимизда қолиб кетган хасталиклар, бодларни бутунлай ҳайдаб чиқарсин, деган маънода барча меҳмонларга, энг аввало, шарбат улашилади. Иккинчидан эса, паловга

таклиф этишдан асосий мақсад ичак-чавоғимиз янги йилда бўлажак меҳнат олдидан бир яхшилаб ёғланиб олсин, деган маънода энг тоза зиғир ёғи ва кўйнинг гўштидан тайёрлаган ошга чорланади.

Бу куни Арабхона қишлоғининг барча аҳолиси ўша тепаликнинг устида йиғилволиб, мириқиб овқатланиб, роса ўйин-кулги қилишади. Кимдир доирани чалса, кимдир танбурни чертади, рубоби ёхуд торни чалади, яна кимлардир кўшиқ, лапар айтади, тагин кимлардир «бити тўкилгудек бўлиб» шўх-шодон рақсга тушади.

Шундай қилиб, айнан ўша кунида санъаткорлар ҳам, раққосалар ҳам ўша халқнинг ўз орасидан чиқади. Четдан эса бирортаям отарчи ёки санъаткорларни чорланмайди, илтимос қилиб олиб келинмайди.

Ушбу базмнинг ўзига хос қонун-қоидалари ҳам мавжуд: одамлар тепаликка кўтарилмасларидан уч кун олдин ўз хонадонларидаги барча гилам, кўрпача, парда, қозон-товоқ каби анжомларини жуда ҳафсала билан ювиб, қуришиб, ҳамма жойларини ниҳоятда озода, ораста тутиб, кийимларини эса тозалаб ювиб, дазмоллаб қўядилар. Ҳамма одамлар тозаликка сўзсиз риоя қилади. Фақат шундан кейингина, яъни учинчи куни тантаналар ўтказиладиган тепаликка кўтарилинади.

Наврўз кунлари момолар томонидан чанқовузнинг ноласи ва кўзи маъраши кўшиқлари қуйланган:

Кўй келади кўзи билан,
Ҳай, ёр-ёр, айланай!
Бир-бирининг изи билан,
Ёр-ёр, айланай!

Кўзиларнинг изини кўр,
Ҳай, ёр-ёр, айланай!
Ҳамсоянинг қизини кўр,
Ёр-ёр, айланай!

Хоразмдаги Наврўз айёми, маълум бир даражада, Анахита ва Сиёвуш тимсоллари, уларнинг ўртасидаги илоҳий-афсонавий севги билан боғлиқ. Сув ҳамда ҳосилдорлик маъбудаси Анахита (ислом даврида Анбар она), унинг рамзи атиргул билан пайваста майдонга келиб, сўнгра Митра (Сиёвуш)нинг ўзига хос бир тимсоли, рамзи

билан ўзаро чатишиб, бунёдкорлик манбаи сифатида ҳам тасаввур этилган. Бизнинг ҳозирги кунларимизга қадар етиб келган «Қизил гул» байрами роппа-роса уч кун мобайнида давом этган.

Биринчи куни қизлар бир-бирларининг хонадонларига кириб, кекса бувилари, оналари ва ёш қизларни байрам билан муборакбод этганлар ва «Кўбиз» куйини ижро қилиш бўйича мусобақаларниям уюштирганлар. Худди шунингдек навқирон йигитлар ҳам ўз ошна-оғайнилари, дўст-биродарлари уйларига навбатма-навбат киришиб, уларнинг боболари оталариниям айём билан самимий қутлаганлар.

Байрамнинг иккинчи куни масжид ёхуд қабристон яқинидаги хушманзара жойларда жуда катта халқ сайиллари ташкил этилган. Сайилда йигитларнинг қизлар томонига қарата қизил гуллар, олма, анор, турли рангларга бўялган тухумларни астагина отиб юбориши ҳам ўзига хос ўйинлардан бири сифатида намоён бўлган.

Бу нарсалар эса қадимий тасаввурларга биноан серҳосиллик, севги-муҳаббат, оила ва фарзанд тушунчалари билан боғланади.

Наврўз байрами чоғида кўни-кўшнилар, яқинларига қайнатиб пиширилиб, кизил, сарик, кўк рангга бўялган тухумни ҳадя этиш удуми, «тухум уриштириш» ўйинининг замиридаям олам тухумдан яратилганлиги тўғрисидаги мифологик тасаввурлар ётади.

Шунингдек, ёш йигитлар айём кунларида ўзларининг ишқи тушиб қолган, юракларини роса жиз эттирган қизларга ёш болалар орқали турли-туман ширинликлар, ҳолва, майизни юборганлар. Ўз навбатида, қизлар (агар улар ҳам шу йигитни манзур кўрган бўлса) «жавоб» ширинликларини йўллаганлар, яъни қайтариқ қилганлар.

Ушбу сайил тамом бўлиши биланок ўша қизлар ёш келинлар бошчилигида саф-саф бўлволиб, энг яқин жойлардаги аجدодлари – бобо-бувиларининг қабрларини зиёрат қилиш учун жўнаганлар.

Одатда, йилбоши байрамидан аввал ҳар ким ўз яқинларининг қабрларини хас-чўплардан чиннидек қилиб тозаллаган, кексалардан бири бўлса марҳумларнинг ҳақиға тиловат қилгач, аёллар оламдан ўтган аجدодларини ёдга олиб, йиғи-сиғилар аралаш мунгли йўқлов кўшиқларини айтишган:

Олмадан отлар қилай,
Баргига хатлар қилай,

Наврўз куни онажонимни,
Ўлтириб ёдлар қилай.

Ўйилсин ерлар, ўйилсин-а,
Ўртасидан бўлинсин-а,
Наврўз куни онажонгинам,
Бойчечак бўлиб кўринсин-а,

Ўсмалар экким келади-я,
Баргини тергим келади-я,
Наврўз куни меҳрибонимни,
Биргина кўргим келади-я...

Наврўз куни қабристонларнинг зиёрат қилиниши, бу ерларда олов ёқилиши, ис чиқарилиш ва қурбонликлар қилиниши аждодлар руҳига бўлган ҳурматниям ифодалайди. Наврўз пайти ўйналадиган «Оқ суяк» ўйинида ҳам аждодлар руҳига бўлган чуқур эҳтиромни кузатамиз. Бу махсус ўйин ҳақида Алишер Навоий ҳам асарларида маълумот беради. Юртимизнинг жанубий вилоятларида ушбу ўйин бугунги кунларга қадар ҳам ўйналиб келинмоқда.

Ўйин, асосан, эртанги кўклам чоғида, кечкурунлари ўйналган. Болалар ўртасидан сайланган бошлиқ кўлидаги сўнғакни анчагина узоққа отворган. Бошқа болалар эса уни топишга ҳаракат қилган. Кимки суякни биринчи бўлиб топиб олса, ўша бола ўйинда ютган ҳисобланган. «Оқ суяк» ўйинининг айнан Наврўз пайтида ва тунда ўйналишига сабаб, суяк – оламдан ўтиб кетган аждодларнинг руҳи ёрдами, кўмагида қишни – тунни ҳайдаб юбориб, кун – баҳорга интилиш бўлган.

Наврўз куни ўйналадиган ўйинларнинг орасида «Оқ теракми, кўк терак», «Чиллак» ўйинлари бошқаларидан ўзига хослиги билан алоҳида ажралиб туради. «Оқ теракми, кўк терак» деган ўйиннинг келиб чиқишиям бошқаларига қараганда қадимийроқ. У мавсумий ўйинларнинг таркибига кириб, дастлабки даврларда фақат кўклам, баҳор фаслида ўйналган. Бу ўйин баҳор маросимининг жуда муҳим таркибий қисми бўлганлиги сабабидан ҳам фақатгина маросим

пайтида ўйналган, кейинчалик у катталар, сўнгра эса болаларнинг хозиргача давом этаётган одатий ўйинига айланиб кетган.

Бу ўйин ўзида кун – тун, киш ва баҳорнинг ўзаро тўқнашуви ҳақидаги қадимги тасаввурларни ҳам ўзида мужассам этади. Агар киш енгилса, баҳор голиб келади, тун чекинса, кун узаяди. Зероки, ўйин фольклори матнидаги энг асосий диққат-эътибор айнан мана шу масалага қаратилган.

Ушбу ўйиннинг «Оқ теракми, кўк терак» деб аталишида, бир томондан қаралса, терак баргининг бир томони оқ(юмшок) бўлса, иккинчи тарафдан, у ўзида кун ва тун ҳақидаги тасаввурлар билан ҳам боғланади. Шунинг учун ҳам бўлса керакки, Ўзбекистоннинг баъзи худудларида, хусусан, Хоразмда ушбу ўйин бошқачароқ бир номда, яъни «Ой теракми, кун терак» деган номда ҳам учрайди...

Тагин ўша «Қизил гул» байрами ҳақидаги юқорида бошланган суҳбатимизга қайтсак ва уни келган жойидан давом эттирсак.

Байрамнинг учинчи кунда қизлар дугоналари ҳовлиларидан бирида «Чикон ўйини» – арғимчоқ ўйининиям уюштирганлар. Ёш, бўз йигитчалар ҳам маросимий ўйин ташкил қилинган жойга етиб келиб, арғимчоқда учаётган ўша қизлар билан олма отиш ўйинини ҳам бошлаб юборганлар. Айнан Наврўз байрамида қиз-жувонлар боғлардаги азим ўрик дарахтларининг баланд-баланд шохига арқон солволиб, арғимчоқ учганлар.

Халқона қарашларига кўра, айнан Наврўзда арғимчоқ учган кишининг билиб-билмасдан қилган гуноҳлариям бутунлай тўкилиб кетармиш. Ҳаттоки кекса, сочлари қордек оппоқ нуруний момолар ҳам «Арғимчоқ учсак, савоб бўлади! Оғирлигимиз ерга тўкилади, қушдак енгил бўламиз!», деб ўша арғимчоққа ўтиришган, уларнинг неvara, эvara ва ҳаттоки чеваралари бўлса «Биз ҳам момомизнинг ёшига етайлик» деган бениҳоя эзгу орзу-ниятларда арғимчоқнинг ипидан эҳтиёткорона равишда тутиб, уни оҳиста, астагина у ёқдан бу ёққа ҳаракатлантириб турганлар.

Бундан ташқари, арғимчоқнинг ипидан тутиб аста-секинлик билан тебратаётган қизлар эса қуйидаги қўшиқни айтганлар:

Ҳалгимчак жўнасин,
Сарик отим сақлансин,

Кўк отим кўклансин,
Пушти отим пишлансин,
Оқ отим оқлансин...

Бу ўйиндаги ранг тимсоллари муайян бир рамзий маънониям қасб этган ҳолда қўлланган. Қадимги мифологияда баҳор – кўк, ёз – қизил, куз – оқ, қиш – қора ранг билан тимсоллаштирилган.

«Кўк отим кўклансин» – кўклам тезроқ келиб, бутун олам ям-яшил либосга росаям буркансин; «сарик отим сақлансин» – мевачевалар гарқ пишган ёзнинг тимсоли; «пушти отим пишлансин» – япроқлар жуда сарғайиб, хазонрезги бошланадиган куз фасли; «оқ отим оқлансин» дегани бўлса оппоқ қор билан ўтадиган қишнинг ўзига хос поэтик ифодаси ҳисобланади.

Турмушга янги чиққан қизлар ва фарзанд кутаётган келинлар арғимчоқни баландлатиб, янада ҳам ҳаволатиб учишга уринганлар. Улар ҳар гал шўх кулгилар билан дарахтнинг энг баланд шохидан баргчани узиб олишга жон-жаҳдлари билан росаям интилганлар. Улар дарахтнинг жудаям баланд шохидаги оппоққина гулларнинг орасидан эндигина бўртиб чиққан яшил япроқчаниям бир амаллаб узиб олишга муваффақ бўлган кишининг жамики орзу-ниятлари амалга ошади, деб умид қилганлар.

Байрам бошланган кундан то охиригача бўлган даврда йигит ва қизларнинг дўпписига қизил гул ғунчасидан қадаб қўйиш одат бўлган.

Этнологик ҳамда тарихий адабиётларда бутун йил давомида очик-сочик юролмаган хотин-қизлар айнан гул сайиллари пайтида бемалол, эмин-эркин қатнашганлари хусусидаги маълумотлар ҳам анчагина.

Чунончи, Паркентда ўтказилган лола сайлига, асосан, қизлар борганлар. Далаларда қизғалдоқ роса ҳам қийғос очилган вақтда, теварак-атрофдаги қишлоқлар қизлари аввал баландгина тепаликка йиғилишиб, сўнгра кип-қизил лозазорга сайилга чиққанлар.

Сайил давомида бўлса қизлар доира (чилдирма) шўх садолари жўрлигида турли кўшиқларни айтганча, мирикиб рақс тушганлар, ўйнаганлар, лолақизғалдоқ териб, чиройли гулчамбар ясаганлар.

Самарқандда «Сайли гули сурх» байрами маркази Чўпон ота мозори атрофларида бўлган...

Бухоролик деҳқонларнинг анъаналарига биноан, Зарафшон дарёсининг ҳамалнинг бошида, ҳозирги замондаги ҳисоб-китоблар бўйича айтилган 20 – 22 мартларга тўғри келадиган биринчи тошуви – «нарзоб» «Гули сурх» сайлининг бошланишига ҳам ўзига хос бир белги сифатида қаралган.

Халқона қарашларга биноан эса, ушбу сув Аллоҳ томонидан Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратга таҳорат учун юборилгани сабабидан ҳам тошув номи «нарзоб» ё «Баҳоуддиннинг суви» деб юритилган.

Ушбу тошувнинг бошланиши эса Бухорода Наврўз байрами ва «Гули сурх» тантаналарининг бошланишидан дарак берган.

Баҳоуддин Нақшбанд мозор – зиёратгоҳининг шундоқ ёнида қадимдан ўтказиб келинган «Гули сурх» сайлининг нисбатан тўла таъриф-тавсифи бухоролик этнограф Г. Қажумова томонидан ёзиб олинган. Унинг таърифлашича, «Гули сурх» сайли бир ҳафтадан бир ойга қадар давом этган. Унинг қатнашчилари эса бир жойдан иккинчи бир жойга аста-секин кўчиб юраверганлар.

Бир жойда ашула ва лапар айтишлар, рақсга тушувлар бўлган. Иккинчи жойда эса масхарабоз ва дорбозлар томоша кўрсатганлар. Учинчи жойда туя, кўчқор, хўроз уриштирилган. Тўртинчи жойда бўлса кураш мусобақаси ўтказилиб, паҳлавонлар беллашганлар.

Бешинчи жойда эса лаззатли таомлар, бухороча обаки дандон, нишолда ва бошқа шарқона ширинликларни пиширилган. Олтинчи жойда эса каттагина бозор уюштирилган...

«Қизил гул» сайлида йигитлар ва қизлар «Олма отиш», «Гул узатиш», «Анор отиш» ўйинларини ўйнаганлар. Ёш келинчақлар бўлса «келин салом»ни ижро этганлар. «Қизил гул» шодиёнасига бағишлаб турли-туман кўшиқлар куйланган.

Ҳозирга қадар услубий қўлланманинг матнида жуда кўп бора қизил, қора, сариқ, оқ сингари ранглар ва сифатлари билан боғлиқ масалаларга ҳам тўғри келдик. Шу боисдан ҳам ранглар масаласига бир назаримизниям ташлаб қўйсак. Ранглар инсоннинг ҳаётида шу қадар муҳим ўрин тутадими, қадимги мифлардан тортиб то бугунги кунларда яратилаётган бадий асарларда ранглар билан бевосита

боғлиқ турли тимсолий талкинларни, бошқачасига ифодаляйдиган бўлсак, ранглар фалсафасиниям кўрамиз. Ранглар билан чамбарчас боғлиқ тасавурлар бўлса кеча ёхуд бугун ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаган. Халқимизнинг рангларга муносабати жуда ҳам қадимий.

Қайсидир маънода ушбу муносабат Наврўз билан бевосита, чамбарчас боғлиқ, десак сираям муболага бўлмайди. Зеро, Наврўз ҳақидаги кўшиқ, урф-одат, маросимлар ё халқ ўйинлари, томоша санъати – барча-барчасида ранг масаласига алоҳида урғу берилган. Албатта, ҳозирча Наврўз билан ҳам бевосита боғлиқ рангларнинг этник, психологик ва бадий-поэтик талкинлари етарли даражада илмий жиҳатдан ўрганиб улгурилмаган. Бизлар гўёки арзимасдек туюлган ранглар тимсолида аждодларимизнинг Она табиатга, Ота юртга, ўзининг ўтмишига бўлган ниҳоятда ибратли муносабатини кўрамиз.

Она табиатга нисбатан бениҳоя улуғ ҳайрат ва меҳр-муҳаббат муносабатида бўлган аждодларимиз уни аяган ва алқаган. Бу меҳр ва тасавур-тушунчалар бўлса кўшиқлари, дostonлари, ўйинлари, амалий ҳамда ҳунармандчилик санъатигаям кўчиб ўтган. Халқимиз турмуш тарзи, яъни оддийгина бир ўтовдан тортиб гиламчилик, каштачилик санъатида, ҳаттоки ёпган нонларида ҳам ана шундай тасавурлар ёрқин намоён бўлади. Оддийгина бир каштачиликни ҳам олиб кўрайлик. Агар ўзингиз ҳам эътибор берган бўлсангиз, аксарият кашталарда куёш рамзи билан боғлиқ тасвирлар учрайди. Кашта, сўзаналардаги асосий мавзу айнан куёш билан боғлиқ.

Чунки, ҳаёт, табиат ҳамда инсоннинг ўзаро муносабатларида куёш муҳим аҳамият касб этади. Турли сўзаналарда фаслларнинг алмашинуви, чиқаётган ва ботаётган куёшнинг тасвири анъанавий рамз, тимсолларда муҳрлаб қўйилганлигига яққол гувоҳ бўламиз. Айнан шу сабабдан ҳам Наврўз байрами билан бевосита боғлиқ барча ҳолатларда қизил, сарик, яшил, оқ каби рангларнинг талқини етакчилик қилиб келади.

Қизил ранг куёшнинг, ва шунингдек, навбаҳорнинг элчиси – лолақизғалдоқнинг рамзидир. Сарик – бойчечак ҳамда куёш, яшил – Она табиат, оқ ранг – баҳорги очик мусаффо осмоннинг, янги

фаслнинг келишини, мавжуд ҳаётнинг ўзгаришини ҳам истаётган, хоҳлаётган барча инсонларнинг орзу-умидлари тимсолидир.

Қадимги гул сайилларини жиддий равишда илмий жиҳатдан ўрганиш шунданам далолат берадики, аждодларининг қабрларини зиёрат қилиш бу байрамнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланган.

Биринчидан, одатда гул сайиллари гуллар ўта кўп очиладиган жойлардагина ўтказилган. Қабристонлар атрофи эса худди шундай жойларнинг бири бўлган. Чунки, бундай жойларда ер ҳайдалмаган, Она заминнинг жигар-бағри ҳам тилинмаган.

Лолақизғалдоқлар эса айнан шундай ҳайдалмайдиган жойда яхши унган ва гул сайлига росаям мос жой бўлган.

Иккинчидан, вафот этган аждодларни хотирлаш одатиям кўп Шарқ байрамларига хос урф бўлган. Ҳар баҳорда қизғалдоқлар ўта қийғос очиладиган қабристонлар атрофларида гул байрамларининг ўтказилиши ҳам табиатнинг гўзаллигидан росаям завқланиш, ҳам ушбу ёруғ дунёни аллақачон тарк этиб кетган аждодлар – ота-бобо, момоларни ёдга олиш учун яхши имкониятни яратиб берган.

Учинчидан, баҳорий гуллардаги қизил ранг кўпинча инсон қони билан таққосланган. Қариялар сўзлаб берадиган афсоналарга кўра, вафот этганларнинг қонини ер ўзига буткул шимиб, симириб олади, гуллар эса ана шу қизил рангни ўзига олиб, уларга иккинчи ҳаётни бахш этади ва заминни ғоятда гўзал либос – баҳор гуллари билан безайди.

Қип-қизил гулларнинг келиб чиқиши ҳақида бундай тасаввур кишиларни ерни, Она табиатнинг ўзи вужудга келтирадиган барча нарсаларни янада севиш ҳамда ардоқлашгаям даъват этади. Шунини алоҳида таъкидлаш ҳам керакки, гул сайилларининг халқ ижодиёти равнақига ҳам ниҳоятда катта таъсири бўлган.

Чунки, гул сайлининг муҳим таркибий қисми сифатида йигит-қизлар шеърлар ўқишиб, бир-бирига гул тақдим этиб ўйналадиган «Гул базми» ўйини, гулнинг ҳамда ёрнинг гўзаллигини бир-бирига ўзаро қиёсловчи таққословчи «Гулёр» кўшиқларининг ажойиб бир туркуми, анвойи тоза гуллар гуркираб очилаётганини ифодаловчи «Гулрақс», ЮНЕСКО томонидан 2014 йил адоғида Бутунжаҳон маданий меросининг рўйхатига ҳам киритилган ўзбек АСКИЯ

санъатининг чинакам усталари – аскиячилар ўртасида «Гулмисиз, райхонмисиз...» номли пайров сингарилар вужудга келган ҳамда кейинчалик эса улар бир-биридан алоҳида равишда ривож топган, тараккий этган.

Баъзи манбаларда «Наврўз» ва «Гул сайиллари» бир-бирига боғлиқ ҳолатда, айримларида бўлса бутунлай ажратиб ёритилган. «Йил боши», «Наврўз» ёз фаслига кўчирилган вақтларда, гул сайли баҳор фаслининг роса катта, улкан байрами, шодиёнасига айланиб кетган.

Бирок, «Наврўз» айёми тагин қайтадан баҳорга кўчирилганда, у табиатнинг қайтадан жонланиши, яъни баҳор, кўклам келишини қайд этадиган байрам бўлиб қолган. У «Йил боши» бўлгани учун ҳам аниқ кунлар (ҳозирги 21 – 22 март)да нишонланадиган бўлиб кетган. Гул сайилларининг қачон ўтказилиши табиатга, об-ҳавога боғлиқ бўлиб, улар апрель ойининг бошидан токи май ўрталарига қадар ўтказилган. Наврўз айёми бир ойга қадар нишонланадиган жойларда эса бу иккала байрам бир-бирига уланиб, ўзаро қўшилиб кетган. Шундай жойларда эса баҳор тантаналари «Наврўз» билан бошланиб кетган ва «Гул сайиллари» билан якунланган, ўзининг поёнига, бу йилги интиҳосига етган.

Замонавий гул байрами, кенг маънода, табиат гўзалликларини тўла-тўқис тарзда муҳофазалаш, маҳаллаларни ободонлаштириш, уларни боғ-роғ, гулзор ва чаманзорга айлантиришга кўмаклашувчи жудаям гўзал байрам ҳисобланади. Тор маънода бўлса гул байрами – бу табиатдаги энг чиройли ва гўзал мўъжизаларнинг бир-бирига, яъни, анвойи гулларга бағишланган катта шодиёнасидир.

Гул билан учрашув – бу бағоят хурсандчиликни келтирадиган чинакам гўзаллик билан бевосита учрашув демакдир. Шунинг учун ҳам, барча гулчиларнинг ўзлари етиштирган гулларининг кўрки ва тароватини намойиш қилгани уларни томоша қилиш орзуси ҳамда ниятида келган кишилар руҳиятида ҳақиқий гўзаллик байрамини вужудга келтирмоқда.

Аждодлардан бизларга мерос гул байрамлари узок йиллардан бугунгача Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти – Ислом Каримовнинг жуда ҳақли таъбири билан ифодалаганимизда,

«Гўзал Наманган» шахрининг қоқ юрагида Захириддин Муҳаммад Бобур номидаги Маданият ва истироҳат боғида ўзига хос шаклда гоятда катта тантаналар билан давом этиб келаётганидан ўзингиз росаям яхши бохабарсиз, ҳаттоки хорижликлар ҳам хайратда.

Ҳозирда гоятда гўзал анъанага айланиб улгурган, 2016 йилга келиб 56- марта ўтказилган байрам кунлари (августнинг иккинчи ярмида – шанба-якшанба кунлари) истироҳат боғида гулчиларнинг фотоқўرғазмалари ташкил этилади, ҳаваскор гулчиларга маслаҳат берувчи мутахассис гулчилар таклиф қилинади. Истироҳат боғида миллий мусиқа ҳам янграб туради, аттракцион ўйинлар ишлайди, машхур шоирлар, хонандалар ҳамда созандалар чиқиш қиладилар. Гулчиларнинг қўрғазмалариям намоиш этилиб, мусобақа сўнгида бўлса ҳакамлар томонидан ҳолис баҳоланади. Байрам бозорлари ташкил этилади. Мазкур байрам аллақчон вилоятимиз, Фарғона водийси, ва ҳаттоки, бутун мамлакатимизнинг аҳолиси томонидан интиқиб кутиладиган байрамларнинг қаторига кириб улгурди.

Шу боисдан ҳам қўлингиздаги қўлланма муаллифларининг отаси ва бобоси Робиддин Исҳоқов томонидан бундан роппа-роса ярим аср муқаддам битилган гўзал Наманганга бағишланган «Гул шахри» сарлавҳали шеърни, кўзда меҳр, сўзда сеҳр, шеърда ҳикмат бор, нақлигаям амал қилган ҳолда Сизнинг диққат-эйтиборингизга ҳавола этмоқчимиз:

Гул тож кийиб
                        яшнаган шаҳар,
Кўзлари гул,
                        япроқлари гул.
Гул сайлида –
                        яйраган шаҳар,
Лаблари гул,
                        дудоклари гул.
Машраби гул,
                        ғазаллари гул,
Яширади ишқин
                        ғунчага.
Гулла шеърга
                        битилган шаҳар,

Ҷхшар
 худди юзи кулчага.
 Сўзласа эл,
 бол томар тилдан,
 Забонидан
 тошади назм.
 Гул – ичида
 оқаради тонг,
 Тонг –
 гулларга этади таъзим...

Қадим-қадим замонлардан Фаргона вилоятидаги Дўсти Худо зиёратгоҳида эрта баҳорда аёллар иштирокида бошқа ҳудудларда ҳеч учрамайдиган арғувонгул ёки маҳаллий аҳолининг тилида гули армуғон деб аталувчи сайил ўтказилади. Баҳорнинг эртароқ ёхуд кечроқ келишига қараб март ёхуд апрель ойининг бошларида ушбу гулнинг пушти рангда очилиши маросимий равишда ҳам байрам қилинган. Қишлоқ аёллари томонидан айнан мазкур маросимга хос бўлган бир қатор таомлар тайёрланган. Дастлаб чалпак, ҳолвайтар, ундан кейин бўлса шўрва, палов пиширилган. Ушбу маросим учун тайёрланган таомлар асосан аёллар томонидан истеъмол қилинган. Ҳар бир таомни тановул қилиш чоғида эса отин аёллар томонидан Қуръон оятлари ҳам ўқилган. Шунингдек, айнан шу кунда барча аёллар ўзаро давра бўлиб «зикри жаҳр» (суҳбат деб ҳам аталади) тушганлар. «Зикри жаҳр» ярим соат давомида айтилган. Шундан сўнг гули армуғон атрофида аёллар ўзларининг энг эзгу орзулари, ниятларини айтиб айланганлар. Маросимнинг сўнгида Дўсти Худо мозори зиёрат қилиниб, бу оламдан ўтиб кетган аждодлар ҳамда Дўсти Худонинг руҳи, арвоҳига бағишлаб дуои фотиҳа ўқилган.

Улуғ аллома, буюк бобокалонимиз Абу Райҳон Беруний ўрта асрлардаги халқона баҳорий байрамлар оддий халқнинг ҳаётида қандай даражада ўрин тутганлиги хусусида шундай ёзганди: «Ана шу ҳайитлар фақирлар ҳаётининг ниҳоятда танглигини кенгликка айлантирувчи, умидворларнинг барча орзуларини юзага чиқарувчи ҳамда ҳалокатга яқинлашганларни хатар ва балолардан қутқарувчи сабаблардан бири бўлганди»...

ИСТИБДОД – МУСТАМЛАКА ДАВРИДАГИ БАЙРАМЛАР

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Россия империяси Ўрта Осиёни замонавий, қудратли армиянинг кучи воситасида истило этиб, Ота юртимизни ўзининг чинакам мустамлакасига айлантирганлигини бугун мактаб ўқувчиси ҳам яхши билади. Мустамлакачилар томонидан Туркистон ўлкасида амалга оширилган ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий ҳамда мафкуравий сиёсат, турган гапки, ота-боболаримизнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига таъсирини ўтказмай қолмаган.

Англия, Франция, Германия каби мустамлакачи давлатларнинг Осиё ва Африкадаги колонияларидаги бошқарув тажрибасини жиддий тарзда ўрганиб чиққан чор Россияси маъмурлари Туркистон ўлкасида ўзларига хос «Рустамлака» (Ибора бизники. – Б. И., Н. И.) тизимини ўрнатганлар. Натижада эса, Туркистон ўлкасига янгича бошқарув тизими билан бирга ўзга халқларнинг турли-туман байрамлари, маросимлари, урф-одатлари ҳам аста-секин кириб кела бошлаган.

Истибдод йилларида чор Россияси ҳокимияти – Туркистон генерал-губернаторидан тортиб то мингбоши ва қозиларгача – халқни миллий истиқлол йўлидаги озодлик ҳаракатларидан буткул чалғитиб юбориш, маҳаллий аҳолини итоатгўй, муте, лоқайд ҳолатда сақлаш, ва шу тарзда ўзининг иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий мавқеини мустаҳкамлаб олиш мақсадида анъанавий халқ байрамларининг ўтказилишига маълум бир даражада йўл, рухсат бериб туришга ҳам мажбур бўлган эдилар.

Қўқон хонлигининг ҳукмдори Худоёрхоннинг саройида бўлган рус элчисига тилмочлик қилган И. Иброҳимов 1872 йилда Қўқонда навбаҳорнинг бошида уюштирилган ғоят катта сайилнинг иккинчи куни, ундаги намойишлар ҳақидаги ўта кизиқарли маълумотларни ёзиб қолдирган эди: *«Узоқдан майдонга қараб бир неча гуруҳларга бўлинган санъаткорлар ҳам кириб келар эдилар. Олдинги қаторда бўлса бир саф бўлиб мусиқачи ва ашулачилар, сўнгра фонусчалар билан росаям безатилган қайиқларда саф-саф бўлишиб баччалар ўтадилар!.. Майдонда бўлса қизларнинг кийимидаги баччаларнинг гуруҳи ҳам пайдо бўлади. Улар ўз қўлларида каттакон машъалани*

кўтариб олишган... Сўнгга қизиқчилар гуруҳи кириб келади, бир тўда кишилар эса гуллар билан безатилган арча дарахтини анча баланд кўтариб борадилар. Уларнинг кетидан бир гуруҳ актёрлар хор айтишиб, афсонавий қаҳрамон Рустам ҳамда унинг хотини ҳайкали ўрнатилган каттакон ясама филни етаклаб келадилар. Рустам шоҳона ясанган, бошига бўлса узунгина қалпоқни кийиб олган. Қўлида таёқ, унга бўлса айланиб турувчи ер куррасининг тасвири ўрнатилган эди. Рустамнинг хотини бўлса тақинчоқлар билан росаям безаниб олган. Худди турк аёлларига ўхшаб кетади. Ҳар иккала қиёфа аста майдонга ўрнатилади ва улар гулхан ва машъала билан ёритилади» (Ибрагимов И. Русское посольство в Коканде // Туркестанские ведомости. 1872. 24 апреля. № 16. Иқтибос манбаи: Муҳсин Қодиров. Томоша санъати ўтмишидан лавҳалар. – Т.: «Фан» 1993., 85- бет).

Ушбу маълумотни муаррих Мулла Ниёз Муҳаммад ҳам тасдиқ этган. У Рустамнинг жонли одамдек атрофга қарашидан, пурвиқор қиёфасидан, ясама филнинг ҳар томонга юришидан лол қолганлиги хусусидаги маълумотни ҳам ёзиб қолдирган эди. Дарҳақиқат, ўша намоишларда муайян тартиб ва маъно-мазмун барқарор бўлганди. Уларнинг таркибидаги баъзи кўринишлар бўлса зардуштийликдан ҳам анча илгари пайдо бўлган эътиқодлар ҳамда маросимларгаям хос. Чунончи, ҳайвонларга тақлид қилиш тотемистик қарашлардан, сарбозларнинг юриши, от ўйин эса жанговар қабилаларнинг ҳаёти тарзидан, дарахтни ясатиш ибтидоий ўсимликларга сажда қилиш одатидан қолган, бироқ замонлар ўтиши билан улар зардуштийлик билан боғлиқ маросимлар, томошаларнинг асосий таркибига аста-секинлик билан бўлса-да, кириб кетган эди.

Намоишларнинг таркибидаги кема ўйин бўлса асли Анахита байрамларида кўрсатилган. Эшони раис қиёфасида ўтувчи қизиқчи кўриниши бўлса XIX аср бошида Фарғона водийсида пайдо бўлиб, намоишларнинг таркибига ҳам киритилганди. Умуман, намоиш таркибидаги барча кўринишлар ўз ўрнига эга бўлиб, бир-бирини тўлдириб келган. Фақир бир кимса хоннинг қиёфасига кириб олиб тахтиравонда ўтирган. Бу қизиқчи одамларни ўзи истаган жойида жазолаш ҳуқуқига эга раис бўлиб олган, ўнлаб баччалар кемаларда

қизларнинг либосини кийволиб, қўлларида машғалалар билан чарх уриб ўйнаб боргандилар. Қанчадан-қанча малакали ҳамда ҳаваскор масхарабоз, қизиқчилар ва ҳунар аҳли ёғоч отларини гижинглатиб, ғилоф кийиб, юзларига турли ниқоб тортиб, қушлар ва ҳайвонлар, афсонавий тимсоллар қиёфасида қизил чакмонлар, совутни кийиб, олтин суви юритилган шамширларини ҳам ўйнатган ҳолда саф-саф бўлиб томошабинларнинг олдидан ўтганлар.

Ҳунарманд, косиб, деҳқон, хизматкорлар, санъат аҳли айни шу куни ўзини озод, эркин, барча билан тенг ҳис қилган. Байрамдаги кишилар эса реал ҳаётдаги воқеалар ва ижтимоий муносабатларни атайлабдан телба-тескари қилиб кўрсатиб ва масхарали тасвирлаб қувнаган, яйраган, баҳонада дардлари чигилини ҳам ёйиб олган.

Чоризм давридаги намоишлар марказий тимсолиям ўзгарган – Сиёвуш Рустамга айланиб қолган, яъни ўрта асрларда адолатпеша, тинчлик ҳамда осойишталик тарафдори, адолат ва ҳақиқат учун ҳар қандай ёвуз кучга қарши тик тура оладиган паҳлавон сифатида Рустамнинг обрў-эътибори ҳам аста-секин ошиб борган.

Намоишларда Рустам суратининг 5 – 6 газ қилиб ишланиши, унинг боши ва қўлларининг ҳаракатга келиши, суратни 4 – 5 киши кўтариб бориши ўша замонлардаги халқнинг мазкур қаҳрамониغا нисбатан меҳр-муҳаббатининг ўзига хос далолатиямдир. Сиёвушга оид қўшиқлар, унинг эчки, буқалар, отлар суратидаги йўлдошлари тимсоллари ҳам тушиб қолган эди.

Аммо, Сиёвушнинг намоишдаги ўрни ва вазифалари бутунлай унутиб юборилган, деб бўлмайди. Турли намоишлардаги аждаҳо, бошқа махлуқлар, баҳайбат алплар, саф-саф бўлиб ўтган сарбозлар, ёғоч отни миниб олган чавандозлар аслида Сиёвушнинг жанглари манзараларидан кўчиб ўтган турли-туман элементлар – унсурлар ҳисобланади. Рустамнинг хотини деб белгиланган сурат ҳам аслида Анахита (ёки Нана)нинг тимсоли бўлиши керак.

Чунки, халқ афсоналарида ҳам, «Шоҳнома»да ҳам Рустамнинг хотини масаласи алоҳида ажратилган ҳолатда қайд этилмаган.

Шундай қилиб, бизлар билган Сиёвуш хотирасига бағишланган байрамларнинг иккинчи, ўта кулгили намоиш бўлагиям анчагина мазмунли ва мароқли ўтган. Унда юзлаб созанда, хонанда, масхара,

найранбоз, муқаллид, раққос, дорбоз ҳамда бошқа томошасозлар; ҳунар аҳли; никоб, ғилоф, суратлар, (хайкал), курол-аслаҳа, кайик, ёғоч от, тахтиравонни ясовчи усталар, антика либослар, пойабзал, бош кийимлари, бошқа тарихий-афсонавий буюмларни ҳозирловчи усталар фаол равишда қатнашганлар. Намойишлар умумхалқнинг асосий тантанаси, аҳолининг улкан шодиёнасига айланиб кетган.

Қадимий Наврӯз байрами Ўрта Осиё бўйлаб ўша замонлардаям саёҳат қилган тарихчилар, элшунослар ҳамда бошқа олимларда ҳам катта таассурот қолдирган. Зангиотада 1871 йил баҳорида жудаям кенг нишонланган Наврӯз айёми хусусида 1870 – 1883 йилларда Тошкент шаҳрида яшаб, фаолият кўрсатган чех этнографи Август Эйхгорн ниҳоятда чуқур ҳаяжон, ҳайрат билан куйидаги биз учун ҳам ғоятда муҳим маълумотларни ёзиб қолдирганди: *«Осиёликлар нишонлаётган ушбу байрамдан олган таассуротим ҳам бир умрга ёдимда қолади. Бог сартлар билан тўлиб-тошиб кетган – ҳамма жойда одамлар ниҳоятда гавжум. Руслар байрамлари ҳеч бунчалик бўлмас! Ҳар томонда қозонлар ўрнатилган. Қозонлар росаям қайнаб, бузланиб ётибди. Богдаги ошпазлар ҳудди машиналар ишлаётгандек бир пайтнинг ўзида турли-туман пишириқларни пиширмоқда!*

Байрам богининг таишқариси ва ичкарисидан гиламлар билан безатилган ҳамда чодирлар ўрнатилган. Уларга минглаб турфа хил чироқлар гўзал безак сингари ишиб кўйилган. Кеч тушиши биланоқ чироқлар ёқиб кўйилди, шунда мен ўзимни хаёлий бир эртакнамо дунёга кириб қолгандек сездим! Маҳаллий рақслар, осиеча мусиқа ва кўшиқлар ижро этиши учун квадрат шаклидаги катта бир жойга гиламлар ҳам тўшаб кўйилган. Ажойиб кийимлар кийган уч раққос тайёрланиб турарди. Мусиқачилар бўлса икки қатор бўлволишиб, чордона қуриб ўтиришарди. Мингдан ортиқ хор иштирокчилари ҳам давра қуриб ўтиришарди; улар қарсак чалар ва мусиқага жўр бўлишарди. Мусиқа ҳамда кўшиқ ҳеч қандай ортиқча ҳаракатларсиз бир-бирига мувofiқ равишда ижро этиларди. Оҳанг такрорлари бўлса шундай даражада мураккаб эдики, уларни сира ҳеч қандай қолипларга солиб бўлмас эди. Замонавий европача мусиқада бундай тактни топиш жудаям қийин. Такт ўзгариши билан рақс ҳам ўз йўналишини ўзгартирарди, яъни у бирданига авжланиб кетарди,

бирдан хорга мос равишда осойиштагина бир оқим билан давом этарди... Қизлар кийимини кийиб олган ёш сарт аввалгилардан ҳам ўзгачароқ рақсни ижро этарди. У қўшиқ айтиб, бир ярим соат мобайнида рақс тушиди. У ҳар сафар ҳам куйлаётган қўшигининг маълум бир қисмини тугатгач, чордона қуриб ўтирган хор қарсақни чалиб, қўшиқни давом эттираверарди. Барча жараёнга мусиқа жўр бўларди, раққос янада тезроқ айланар, лунжларини янада кучлироқ шишириб, росаям қизарганича рақсини тагин шиддат билан давом эттирарди.

Бирданига беҳад узун карнайлар чўзиб-чўзиб қаттиқ аюҳаннос сола бошлади. Бу даҳшатли суд (христиан оламида қиёмат қойим бўладиган кун шундай ном билан аталади – Б. И., Н. И.) пайтидаги «архангел» (фаришта) карнайларининг овозига ўхшаб кетди... Икки эркак тантанали равишда карнайларни ўта юқорига кўтарди, нозик ҳаракатлар билан гоҳ чапга, гоҳ ўннга қаратиб, жуда пуфлаб чала бошлади... Шу пайтда эса менинг қалбимда ҳам қувонч, ҳам кўркўв ҳислари жуда уйқашиб кетди. Менинг бу пайтдаги ҳисларимни сўз билан сираям ифодалаб бўлмас эди...».

Л. С. Никитин Бухоро шаҳрида 1885 йилда бўлиб ўтган Наврўз айёми чоғидаги тунги намойишни ниҳоятда ҳайрат билан кузатиб, куйидаги маълумотларни ёзиб қолдирган эди: «Бутун бошли катта карнаваль намойишини бир кўзингизнинг олдига келтириб кўрингчи. Узоқдан фақат чироқлар ҳамда машъалаларнинг тизими кўринади, холос. Мана, ниҳоят, қоронгуликдан аста-секин бутун атрофи қипқизил матолар билан ўраб қўйилган, соябонли, ялтироқ ойначали фонуслар илинган чиройли бир кема чиқиб келади. Кемада бачча гўё ўтиргандай туюлади, лекин, аслида эса кема унинг белига маҳкам боғлаб қўйилган. Шунга ўхшаиш кемалардан тўрттаси пайдо бўлиб, бизнинг шундоққина қошимизда оҳиштагина бир-бирларининг ёнидан ўтиб кетиб, кўпинча бир жойда турган ҳолда, ўта тез айланишдан иборат аллақандай бир мўъжизавий ва афсонавий рақсни намойиш қила бошлади.

Ушбу байрамда Кема ўйин бўлиб турган экан, бу орада «фил», баҳайбат афсонавий «балиқ» ва бўйи нақ 3 сажень (1 сажень – 2 метр, 13 сантиметрга тенг ўлчов бирлигидир) келувчи, каллалари

қозғандан, ганч ва елим ёрдамида ясалган алплар, турли ниқобларни кийволган ва юзларини қорақуя билан росаям бўяб олган оломон ҳам аста-секин яқинлашиб кела бошлади... Сим гилдиракларга ютқа матоларни қоплаш орқали ҳосил қилинган иккита катта аждаҳо пайдо бўлади, ҳар иккала гилдиракда ҳам шам бўлиб, аждаҳо гўёки фонусдек ёнар, ҳар бир гилдиракка чўп ўрнатилган, уни эса миришаб тутиб борарди. Аждаҳолар бўлса ҳавода гўёки сузиб кетаётгандек туюлади. Жуда улкан ва тантанали бу намоиши масхарабозларнинг белларига боғлаб қўйилган ёғоч отлар пойгаси билан яқун топади. Ушбу «Чавандозлар» қўлларида найзалар ва орқаларида қалқонлар...» (Письма из Бухары // Туркестанские ведомости. 1885, 14 мая).

Россия империясидан Бухоро амирлигига элчи сифатида борган В. В. Крестовский баччалар билан боғлиқ махсус базмлар ҳақида қизиқарли маълумотларни ёзиб қолдирган. Элчи иштирок этган ўша базмда бир нечта доирачи ва ноғорачилар, бешта бачча қатнашган. «Баччалар қўшиқ айтаётганида, масхарабозлар жудаям таъсирли ва жўшқин ўринларда, томошабинларнинг асосий диққатини у ёки бу қўшиқчининг жамолига қаратиш учун ўз қўлларидаги чироклари билан унинг юзини ёритардилар, худдики хитой ва япон театрлари сахналарида бўлганидек, ёки бўлмаса ниҳоятда жиддийлик билан қўшиқларнинг сўзларидан олган таассуротларини ўзларича ифода қилиш учун афт-башараларини кулгили тусга киритар эдилар...» (Крестовский В. В. У эмира Бухарского. Спб., 1887. с. 175).

Бу ўринда байтчининг энг асосий вазифасини масхарабознинг бажарганини, баччанинг ўзи бўлса фақатгина қўшиқ айтганиниям кўрамиз. Қўшиқлар ҳам севги-муҳаббат мавзусида бўлган, албатта. Шуни ҳам алоҳида қайд этишимиз даркорки, баччалар қўллари ва оёқларига қўнғироқчаларнинг (занг) шодасини ҳам тақиб олганлар, баъзида бўлса қайроқлар билан ўзларига мусикавий усулни бериб турганлар.

Хўш, ўзи нимадан далолат беради бу ҳолатлар? Шу пайтларга қадарам таърифланиб келингани сингари, раққосларнинг шунчаки бир аёл қиёфасида чиқиб, аёллар раксини тараннум қилиб, нукул эркаклардан ташкил топган даврани қувонтиришими ёки бунинг

тагида бошқа гап борми? Наҳотки, буларнинг ҳаммаси ўтмишдаги бузуклик, ғайритабиийлик нишонаси бўлса?

Бу базмдаги олов, машъала, раққосларнинг юзларини ёритувчи чироқ нимани билдиради? Раққос киму, байтчи ким? Бу раққосга бу қадар хурмат-эҳтиром, бу қадар хушомад қаердан пайдо бўлди? Наҳот бунга ўйинчи боланинг нозиклиги ва чиройли қизга ўхшаб кетиши, бунинг устига қиз қиёфасида ўйнаши сабаб бўлса?

Раққос нега бу қадар мағрур ва бу қадар ўта жиддий? Байтчи нега уни бунчалик ҳаддан ташқари, ошириб-тошириб мақтайди?

Аслида, баччаларнинг гулхан атрофида ўйнаши, бу байтчининг хатти-ҳаракатларида жуда катта маъно бўлиб, бу ўйин, бу образлар неча асрларнинг қаъридан бизга қадар етиб келган. Унда қадимги дунёқарашлар изларини ҳам кўрамиз. Меҳр, эътиқод билан ёқилган олов, машъала ва чироқлар – бу зардуштийликнинг жудаям муҳим унсурларидан бири бўлмиш куёшга сиғиниш аломатларидан бошқа бирорта нарсаям эмас. Оловнинг атрофидаги одамларнинг умумий хурсандчилиги, шодиёнаси, кексаларнинг оловни тавоф қилишлари ҳам шундан яққол гувоҳлик беради.

Жувонлар (ёки баччалар)нинг аёл қиёфасида чикволиб, ўйнаб яратган образи Ардвисура – Анахитанинг XX асрнинг ўрталарига қадар етиб келган шаклидир. Раққосни таърифловчи байтчи ёхуд масхарабоз – бу бир пайтлар маросим ва байрамларни уюштирувчи муғ бўлишиям мумкин. Бир замонлар ярим маросим, ярим томоша тусида бўлган бу воқелик бўлса хаёлан шундай шаклда тасаввур қилиниши ҳам мумкин:

Олов уйидаги хоналарнинг бирида нукул эркаклар ҳамда энди раста бўлган йигитлар тўпланганлар. Коҳин бўлса ўспиринлардан бирини Анахитанинг қиёфасида кийинтира бошлайди. Шу пайтда у Анахитанинг бир қатор фазилатларини роса мактаб таърифлайди. Олов уйида йиғилиб ўтирган бошқа кишилар ҳам унга ўзларининг муносабатларини билдириб турадилар.

Ғоятда гўзал Анахита қиёфасига кирган жўрани алоҳида жойга ўтиргизадилар. Унинг бир қўлида жом, иккинчи қўлида эса анор бўлади. Кейин коҳин (муғ) жомларга шифобахш ўсимлик ва сутдан тайёрланган хаомадан куйиб бера бошлайди. Ҳар ким навбат билан

Анахитанинг шаънига алқов айтади. Кейин Анахита тимсолидаги йигит жўралар ташқарига, яъни олов гуриллаб ёниб турган жойга, чиқадилар. Ҳаммалари қўшиқлар айтиб, ўша оловнинг атрофида айланиб ўйнайдилар. Ўйинда ҳам коҳин ётакчилик қилади, дамбадам қўлидаги машъла билан Анахитани ёритиб, уни росаям мадҳ этиб туради. Анахитанинг тимсоли, ижрочига муносабат, мадҳия, қўшиқ, ўйинлар, шароб ичиш – ҳаммаси жудаям жиддий равишда боради.

Замонлар ўтиши билан ушбу маросим ҳам унутилиб, фақатгина томоша қолган. Натижада, жўралар, базм аҳли Анахитани эмас, аёл қиёфасига атайлаб киритилган чиройли болани кўра бошлаганлар, иштирокчи-байтчининг ҳамду саноларини бўлса шунчаки ўйинчи, раққос ҳақидаги хушомадлардай қабул қилганлар. Аммо, шундаям барибир, зардуштийликнинг баъзи бир аломатлари, қуёшга, сувга ҳамда ҳосилдорлик маъбудаси Анахитага бўлган эътиқодларнинг излари ҳам сақланиб қолган.

Масаланинг ўта қизиқ жиҳати ҳам шундаки, Анахита тимсоли асрлар давомида фақатгина эркак жинсли ижрочилар томонидан гавдалантириб келинган. Бу тимсолнинг ривожидда бир неча босқич кўзгаям ташланиб туради: дастлаб у соф диний маросим шаклида, сўнгра ярим маросим-ярим томоша шаклида, ва ниҳоят, томошалар шаклида кўрсатилган. Яъни илоҳий мавжудот сифатида тасаввур қилинган Анахита бора-бора жуда гўзал бир қизга, коҳин аввалида Сиёвушга, ундан кейин бўлса оддийгина байтчига ва масхарабозга айланиб кетган эди.

Қадим хоразмликлар ўша Анахитани Амударёни Араллар деб аталувчи ёвуз кучлардан асровчи илоҳий мавжудот сифатида жудаям қадрлаганлар ва эъзозлаганлар. Юқорида ҳам тилга олинган «Кема ўйин» худди шу тасаввурлар негизида майдонга келган томошалар таркибига киради. Юртимизнинг истилочиларидан бири бўлмиш бир рус офицерининг хотини – А. Копцева 1875 йилда мазкур ўйин хусусида жудаям қизиқ бир маълумотни ёзиб қолдирган: «Ғоятда гавжум сайил бўлди. Иккита хитойча қайиқларни ясашди, у қамиш соябонли бўлиб, атрофига бўлса қозғоқ ёпиштиришди, қайиқ ичига фонуслар осишди, бир соябон тагига хитой аёли либосидаги эркак

Ўтирди, ниҳоят қайиқлар кенг майдон бўйлаб «суза» кетди. Воқеа кечаси ўтаётган эди. Шу боисдан жудаям чиройли манзара ҳосил бўлди... Кейин рақслар бошланиб кетди, ҳамма ўйинга тушди. Ким сакраган, ким қўшиқ айтган, ким афтини буриштирган, қайиқлар гўё сузгандай... Сўнгра девларнинг ниқобини кийиб олган бир неча кишилар пайдо бўлишди. Токи ярим тунгача шовкин-сурон, ўйин-кулги ҳамма ёқни қоплади».

Қайиқнинг, унда ўтирган «аёл»нинг Хитойга мутлақо алоқаси йўқ, албатта. Қайиқнинг ғайритабиийлиги, қайиқ ичидаги «хоним» ўша йилларда Хоразмда жуда расм бўлган либосда эмас, қандайдир нотаниш кийимда чиққанлиги рус аёлига хитойча туюлган бўлиши ҳам мумкин. Бундан қатъи назар, А. Копцева маълумоти бизлар учун ўта қимматли, негаки унга таянган ҳолда Хоразмда XIX аср интиҳосида Амударё билан боғлиқ томошалар кўрсатилганлигидан хабардор бўламиз. Қайиқларнинг сузиши, ғалати либосли «аёл» ва девларнинг ниқобидаги одамлар, мусиқа, ашула ҳамда ўйин-кулги – буларнинг ҳаммаси муайян воқеа тасвирланганига ишора қилади. Томошанинг ярим тунгача давом этиши шундан гувоҳлик беради. Бинобарин, кемадаям соябон тагида ўтирган ўша аёл Анахитанинг тимсоли, девлар бўлса ниҳоятда ёвуз кучларнинг тасвиридир.

«Кема ўйини» Фарғона водийсида ҳам ўта кенг тарқалганлиги хусусида етарли даражадаги тарихий ва этнографик маълумотлар мавжуд. Қўқон ҳукмдори Худоёрхоннинг саройида бу ўйинни роса мириқиб томоша қилган М. Алибековнинг таърифи ҳам ниҳоятда қизиқарлидир: «Раққос ва раққосалар «ўтирган» кемалар этаклари ерга тегиб турувчи рангдор газмоллар билан шу даражадаям ўраб олинганки, ўйинчиларнинг оёқлариям кўринмайди. Кемаларга эса байроқчаларни ва фонусчаларни осиб қўйилганди. Кема тумшугига аждаҳонинг расми, унинг энг қуйи қисмида эса оёқларнинг андоми сурати ҳам чизилган бўлиб, гўё кемани худди шу оёқлар ҳаракатга келтираётгандай»...

Қадимги фарғоналик зардуштийларнинг назди ва тасавурида Анахита Амударё эмас, балки Сирдарё маъбудаси ҳисобланган.

Этнограф Н. С. Ликошин бўлса 1902 йилда Хўжанд шаҳрида кози Сайид Аҳмадхон Бузрукхўжаев ўғлининг айнан Наврўз айёми

пайтига жуда тўғри келиб қолган суннат тўйидаги ниҳоятда антика томошани ўз кўзлари билан кўриб, куйидагиларни ёзиб қолдирган эди: «Кенг кўчада каттагина тўп келмоқда. Олдинда ниқоб кийган ўйинчилар. Уларнинг ортидан айиқнинг ниқобидаги бир киши ўйнаб келади. Унинг орқасидан ёғоч отни миниб олган кишилар от юриши қилиб, йўргалаб келаётур. Шундан сўнг кокил тақволган баччалар, ёғоч қиличлар билан қуролланган жангчилар аста ўтади. Уларнинг ҳаммаси қизил тўнлар кийишган, қизил саллани ўраволишган. улар орқасидан эса араб ҳикоясидаги Шаҳризоданинг кийимини кийган кишилар турли хил матолар билан безатилган нарсаларни кўтариб ўтадилар (Н. С. Ликошиннинг таърифидан яққол англашилиб ҳам турибдики, бу ерда гап «Кема ўйин» ҳақида бормоқда). Сўнгра бўлса бир қанча кишилар ўз елкаларида Рустамнинг забардаст суратини кўтариб ўтадилар. Бу сурат жуда ҳам яхши ишланган: қизил юз ва, қора соқол, кўринишидан сартга роса ўхшайди. Рустам олтинсимон рангли саллани ўраган, зангор бахмал тўнни кийган. заррин попуклик қилични тақиб олган...» (Кўчирма манбаи: Муҳсин Қодиров. Томоша санъати ўтмишидан лавҳалар. — Т.: «Фан». 1993, 86 – 88- бетлар).

1875 йили «Туркестанские ведомости» газетасида рус ваколоти таркибида Бухоро амирлигига саёҳат қилган бир амалдор шундай деб ёзганди: «Кунларнинг бирида бизга марионеткалар (кўғирчоқ) театриниям намойиш қилишди. Айвон бурчагига одамлар, филлар, отлар, шерлар ва шу кабиларнинг тасвирлари туширилган парда осилган. Бизга айнан мана шу тасвирлардаги кўғирчоқлар сахнада кўрсатилади, деб тушунтиришди. Томошани хон саройида хизмат қилган 75 яшар бир чол намойиш қилди... Томоша бизга буткул ёт тилда бўлгани учунам унинг мазмунини унча яхши тушунолмадик. Сахнага қандайдир сарбозлар ҳамда юзбоши чиқиб келди. Сўнгра филни минволган шоҳ пайдо бўлди. Уларнинг қаршисида аёллар ниҳоятда чиройли рақсга тушдилар. Раққосалардан бирини севиб қолган иккита эркак ўзаро муштлашиб бир-бирини ўлдириб қўйди.

Бир сарбоз чиқиб келиб, ўликлар атрофидан чопиб айланди-да, сўнгра ўлганлардан бирининг ҳар доим кийим билан бекитиб юриладиган жойидан роса маҳкам ушлаб олиб, парданинг орқаси томонга қараб судради. Шундай бир вазиятда томошабинларнинг

завқ-шавқи бениҳоя чексиз, кўтаринки бўлганлигини айтмайсизми. Томоша сўнггида саҳнага кичикроқ бир тўп олиб чиқишди, ундан отилган ўқ саҳнани ёритиб турган барча шамларни ўчириб қўйди ва шундай қилиб, томоша ҳам тугади»...

Тарихий манбаларда қайд этилишича, Тошкент яқинида Зангиота, Тўйтепа сайилгоҳларида уюштирилган Наврўз байрамларида генерал-губернатор фон Кауфманнинг шахсан ўзиям қатнашганди. У гиламлар тўшалган тўртбурчакли майдоннинг саҳнасида кўзни қамаштирувчи зарҳал миллий кийимларни кийиб, ўз юксак санъатини намоён этган уч нафар раққосга шахсан ўз қўли билан совғалар улашган.

Мустамлакачилар бу каби ҳаракатлари орқалиям маҳаллий халқ орасида ўз обрўсини оширишга интиланган. Бироқ, бундай анжуманларда миллий мустақиллик, хуррият, эркинлик тўғрисида ҳам турли-туман гап-сўзлар бўлиб турганлиги сабабли кейинчалик истилочилар халқона байрамлар – сайиллар ўтказилишини ҳам тақиқлаб қўйганлар. Ҳатто, дорбозлар ҳам дор тикиб, ўзининг эл-юртига томоша, ўйин кўрсатиш учун миршаблардан махсус рухсатни оладиган бўлиб қолган эди. Бунга бўлса Россия империяси истилоси арафасидаги тарихий воқеалар тасвирланган «Ўтган кунлар», мустамлакачилик даври ҳамда Биринчи жаҳон уруши бошланиб кетган давр ҳақида ҳикоя қилувчи «Шум бола» бадиий фильмлари томошаси чоғида ўзингиз ҳам яққол амин бўлгансиз.

XX асрда ўзбек байрамлари ўта мураккаб бир даврни ўз бошидан кечирган. Бу аср бошида янги ғоялар тантанаси учун кураш ниҳоятда кучайганди. XIX аср охирларидан бошланган ғоявий-сиёсий кураш XX аср бошидаям янада авжига чиққан. Бу жараёнда турли сиёсий оқимлар ҳам вужудга келганди. Миллий маданият, чунончи, урф-одатлар ҳамда ва байрамларнинг мазмун-моҳиятини «қайтадан англаш» ва уларни янги замон талабларидан келиб чиққан ҳолда ислоҳ қилиш ғояси маҳаллий аҳолининг ўта илғор фикрли зиёлилари, жафокаш жаид боболаримиз томонидан ҳам тўла-тўқис қўллаб-қувватланганди.

Дин арбоблари ислом динининг аънаналари ва қадриятларини ўзга маданиятларнинг салбий таъсирларидан сақлаб қолиш мақсадида Европа маданиятига, ҳозирги даврда эса ўзини яққол намоён этиб, дунё миқёсида башарият онги ва қалби устидан ҳукмронлик қилишга ам аста интила бошлаган «оммавий маданият», «бемаза маданият», «оломон

маданияти», «бозор маданияти»нинг айрим намуналарига қарши бош кўтарганлар. Уларнинг тарафдорлари ҳам соф исломий урф-одатларни сақлаб қолиш, янги анъаналарни бўлса ижобийми, салбийми, бундан қатъи назар, маҳаллий халқ ҳаётига сира ҳам яқинлаштирмасликка бетиним равишда ҳаракат қилган эдилар.

Нигилистик (инкор этувчи) кайфиятдаги большевик истилочилар ХХ асрнинг 20- йилларида ўзига хос «пролеткульт» оқимиغا бирлашиб, миллий маданиятларниям таг-томири билан қўпориб ташлаб, мутлақо янги коммунистик маданиятни барпо этиш ғоясини илгари сургандилар.

Социал-демократик йўналишдаги сиёсий партиялар ўзларини халқ анъаналарининг ижобий жиҳатларини сақлаб қолиш тарафдори қилиб кўрсатсалар-да, аслида янги пролетар маданиятни ҳаётга жорий этиш учун жон-жаҳдлари билан тинимсиз тарзда курашганлар.

Бундай маданиятларнинг аёвсиз курашлари оқибатида, Россияда – метрополиянинг худудида ўтказилаётган турли-туман сиёсий чоратadbирларнинг айрим шакллари Ўрта Осиёнинг шаҳарларига ҳам аста-секинлик билан кириб кела бошлаган эди.

Социал-демократик партия томонидан 1904 йил Тошкентда илк бора «Маёвка» (баҳорги дала сайили) уюштирилган эди.

Маҳаллий зиёлилар ичидан етишиб чиққан маърифатпарварлар – жадидлар, яъни янгиликларнинг тарафдорлари бўлса эски, қотиб қолган ўқитиш усуллариниям ислоҳ қилиш, маҳаллий халқ турмуш тарзига замонанинг илғор янгиликларини олиб киришга ҳаракат қилганлар. *Жадидлар* деб ном олган миллий маърифатпарвар зиёлилар мавжуд одатларни қайтадан идрок қилиш, ундаги энг яхши анъаналарни, қадриятларни ривожлантириш, замон талабига жавоб бермайдиган, эскириб қолган расм-русумларни тўла-тўқис бекор қилиш ҳамда даврнинг ниҳоятда илғор янгиликларини ўзбек халқининг ҳаётига жорий этишга тинимсиз тарзда интилганлар.

Бу сиёсий оқимларнинг ҳар бири келажакда халқнинг ҳаёти, сиёсати, иқтисоди, маданияти, шу жумладан, урф-одатлари ҳамда байрамлари қандай бўлишини олдиндан белгилашгаям уринганлар. Бироқ, минглаб йиллик тарихга эга бўлган буюк халқнинг ҳаёти, маданияти ва байрамларининг тақдирини бирор-бир ғоявий-сиёсий оқим вакилларининг хоши-истагига кўра асло ҳал қилиб бўлмас

эди. Чунки, миллий байрамлар ва маросимлар, энг аввало, жамият тараққиётига, халқнинг эҳтиёжи, манфаатларига боғлиқ энг юксак маънавий-маърифий ҳодиса ҳисобланади.

Миллий маданият равнақини белгилашда жадидлар ўта муҳим ўрин тутган эдилар. Фурқат, Беҳбудий, Мунаввар қори, Сўфизода, Ибрат, Тавалло, Ҳамза, Авлоний, Чўлпон, Фитрат сингари бениҳоя илгор маърифатпарвар зиёлилар ўз халқимизнинг мавжуд турмуш тарзиниям бироз бўлса-да ўзгартириш, унга замона янгиликларини ҳам олиб кириш ва мактаб, маориф, матбаа, театрлар ташкил этиш масаласига халқнинг диққат-эътиборини ошириш мақсадида фаол равишда курашганлар.

Жумладан, улар миллий газеталарда ўзларининг миллий одат, анъана, маросимлар ва байрамлар ҳақидаги қарашларини бетўхтов тарзда тарғиб-ташвиқ қила бошлаганлар. Масалан, Исҳоқхон Ибрат: «...Ҳали ҳам бизлар ўз динимизга ҳаракат қилмай, ақча топсак, хою-ҳавас, овлоқ тўйларга ўн минг сўм беҳуда исроф қиламиз», – деб маҳаллий аҳоли дунёқарашидаги иллатларни кескин қоралаганди. Исрофгарчилик ниҳоятда катта кулфатларга сабаб бўлаётганини таъкидлаган Исҳоқхон Ибрат кишиларни ўзининг ортиқча пулини беҳуда хою-ҳавасларга сарфламай, ўғил-қизларини замона зайлига мувофиқ тарзда ўқитиш учун харжлашга, фойда, наф келтирадиган қилиб ишлатишга чақирган эди.

Чўлпон эса «Садои Фарғона» газетасида: «... илгари вақтларда бундоқ беҳуда исрофлик тўйлар ҳам бўлмас...»лигини таъкидлаган ҳолда йиғилган бойлик, бисотларни миллат равнақи йўлида сарфлаш мақсадга жудаям мувофиқлиги хусусидаги фикрини баён этганди.

«Нажот» газетасида эса Туркистон муслмонлари съездининг қарори асосида «Шўрои Исломия» ташкилотининг ўта катта маблағ сарфлаб, исрофгарчилик билан ўтказилаётган тўй ва маъракаларни тартибга солиш тўғрисидаги қарори эълон қилинган.

Унда бугунги давр учун ҳам ғоятда муҳим аҳамиятга молик бунёдкор ғоялар илгари сурилган эди:

Биринчи: жаноза куни имом ва уламоларга йиртиш, чопонлар улашмоқ, қариндош-уруғларга бўлса қора кийимлардек нимарсалар бермоқ, ювғувчи ва отунларга ижро хизматларидан зиёда ҳар хил

кийимлар бермоқ, отунлар келуб (баланд) товуш чиқаруб ўкумок, садр қилмоқ, хотунларга улашуладургон етти гул, ковок оши, қор ёвди, лайлак келди, қовун-узум, йигирма, қирқ, ҳайит, фотиҳа ва йил ошидек халққа ош бериладургон исрофлар, козоқлар орасидаги йил оши, пойкорлар (солик йиғувчи, ходим, хизматкорлар) ва аҳли касабалар тарафидин арвоҳ пири бирлан бериладургон ош ҳамда зиёфатлар йўқ қилинди ва булар жаноза куни давлатлик кишилар (бойлар) уламо ва имомларга пул билан ҳайрат (ҳайрон қолдириш) қилмоқлари ҳам. Мазкур маърака кунларида маҳаллалардин уч-тўрт кишини чақируб, хатми Қуръон қилдурмоқлари мумкиндур.

Иккинчи: қиз тўйларидаги совчигарчилик, фатир, кичик тўй, қозон қайтариш, катта тўй, базм исрофлари ва юз кўрар ҳайитларда молни ёйиб келинни кўрмоқ, қиз оши бермоқ ва никоҳ кунларида турли илончилар ўйнатмоқ, ёр-ёр айтмоқ, хотунларнинг ҳар бирига алоҳида нон ва ошлар тортмоқ, тўққиз-тўққиз, сандуқларда чируб кетадургон гулли кўрфа (кўрпа) ва фок (пок) кўрпалардек фойдасиз моллар, кўчалардин сиёча кўтариб ёки ароба ва тўйларга ғалла ва бошқа хил нарсалар ортуб, тўй юбормоқ, қиз олардаги қалин олмоқ ва шунга ўхшаш исрофот ва бидъатлар билкуллия мамнуъ (маън этилган)дир. Булар ўрнига келин ва куёв тарафлари кийим ва зарур уй асбоблари тўғрисида пул ила битишсунлар, ҳамда никоҳ кунида куёв ўзининг ошнолари ва маҳалла кишилари бирлан бекарнай, фақат сурнай бирлан боруб, никоҳ қилурлар ҳамда келин тараф ўз қариндошлари бирлан келинни олиб борурлар.

Фақат куёв билан бирга борадургон кишиларнинг йигирма – қирқ кишидан ошмаслиги ва келин билан борадургон хотунлар ўн-йигирмадан ошмаслиги лозимдур. Чорлари ҳам бир мартаба бўлиб, куёв ила бирга борадургон кишилардин келин билан борадургон хотунлар ҳам ўн кишидан ортиқ бўлмасун. Чорларида таом фақат емоқ учунгина бўлиб, тугуб олуб кетмоқлари ва яна бешик тўйи, чиллагаразонлар бутунлай йўқолуб битсунлар.

Учинчи: ўғил тўйида атроф маҳаллалардан одамлар чақириб, ош бермоқ, улоқ бермоқ, хотун ошини бермоқ, хатна қилинадургон болаларга... кўчаба кўча саргардон килуб оқчалар йиғмоқ, шуларга ўхшаган исрофлар билкуллия мамнуъ (маън этилган)дир. Фақат

давлатлик кишилар уламолар ва имомларни чақируб, кичикрок бир мавлуд (туғилиш) мажлиси ясаб ва фақир кишилар маҳалладан уч-тўрт кишинигина чақириб, ўғилларини хатна қилдирурлар.

Мавлуд мажлисини ҳам кўп катта қилиб юбормасдан, мумкин қадар иқтисодни риоя қилсалар (тежаб-тергаб сарф қилсалар), ҳам тўйга атаган пул ва ғаллаларини маҳаллаларидаги оч ва яланғоч, беуй ҳамда бечораларга, мактаб, мадраса ва жамияти хайрияларга берсалар.

XX аср бошидаги турли байрамлар ҳақида сўз борганда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг бевосита шахсий ва оилавий ҳаётига доир маълумотларни ёдга олиб ўтирмай, унинг байрамларни ташкиллаш борадаги фаолиятига алоҳида диққат-эътибор қаратмоғимиз лозим. Байрамлар масаласига Ҳамзанинг турлича жанрлардаги асарларида анча кенг ўрин ажратилган эди. Унинг «Рамазон» шеъри, «Қурбон байрами куни» мақоласи, «Бугун – 8 март» пьесасида бевосита тўй-томошалар ва маросимларга муносабат билдирилган. Шунингдек, унинг амалий фаолиятида ҳам байрамларни уюштириш масаласи ғоятда муҳим ўринни эгаллаган эди. Ҳамзанинг байрамларга доир фаолиятида тўрт йўналиш мавжудлиги кўзга яққол ташланади.

Ҳамза, аввало, фаол жамоатчи арбоб сифатида жамиятнинг тараққиётига ғов бўлаётган эскиликнинг турли сарқитларига қарши аёвсиз кураш олиб борган. Унинг 1914 йил ёзилган шеърларида ва «Қурбон байрами куни» мақоласида диний байрамлар бойлар ва дин пешволари учун бойлик орттириш, камбағаллар учун эса янада қашшоқлашиш куни бўлаётгани аччиқ ташвиш ҳамда алам билан таъкидланган.

Ҳамза кишиларнинг дунёқарашида қолоқлик ва жаҳолат янада кучайиб кетганидан қаттиқ афсусланиб қуйидагиларни ёзган эди: «... боғларга чикволиб қарта ўйнамоқ, гўдак (болалар)имиз тухум, пилдиروق ўйнамоқ, уламо ва агниё ва косибларимиз бари (фақатгина) қорин тўйдирмоқ, бировларни надомат ва ғийбат қилмоқ, хуллас, сар фиску (бузуқлик, ахлоқсизлик) номашруъ ишларга саргардон (эс-хушини йўқотганлик, паришонлик) ҳамда оғушталиклар (аралашган, буланганлик)дан иборатдир».

Иккинчидан, Ҳамза халқимизнинг яхши, ижобий анъаналарни янада ривожлантириш, байрам кунларини эса қуйидаги шаклларда ўтказишга чақирган эди: «... байрам қилув, бир-бириникига меҳмон бўлиб бормоқ, меҳмонхоналарда, дарсхоналарда беш-ўн кишилашиб мажлислар қилмоқ, ... уламолар авомга, ағниё фуқароларга ёрдам қилмоқ... мактаблар очмоқ, кўҳна мадрасаларни (тезроқ) тузатмоқ, кўр, шол ёхуд қар ва заифлик мажбурияти ила жуда ожиз қолган тул хотин, бева, бечора, етимларни тарбия қилмоқнинг тўғри йўлларини изламоқ, хусусан, ўқув усулларини бўлса замонга мувофиқ таҳсил қилмоқ... мамлакатимиздаги (турли-туман) камчиликларни ўзаро фикрлашмоқ, сўнг ўн минглаб халқимизни ўз бағрига тўплаб турган жомеларимиздаги ваъзларимиз (тарғибот ҳамда ташвиқот) орқали юқоридаги заруриятдан халқимизни доим огоҳ қилмоқ... энг муҳим (инсоний) бурчимиздир».

Ҳамза миллий халқ байрамларини жудаям эъозлаган. Уларни ташкил қилишда (жумладан, Хоразмда «Қовун сайли», Наманганда «Гул байрами», кўпгина жойларда эса «Наврўз байрами») ниҳоятда фаол равишда иштирок этганди.

Учинчидан, Ҳамза бутун Ўзбекистон ҳудудидаги байрамларни уюштирувчи – ташаббускорлардан бири бўлганди. Театр труппаси бўлса ўзининг фаолиятини айнан Наврўз байрам кунинда бошлаган.

Ҳамзанинг ижтимоий-сиёсий фаолиятидаям хотин-қизларнинг озодлиги, ҳурлиги, эркинлиги масаласи алоҳида ўрин эгаллаганди. У айнан хотин-қизлар кунинда «Оилавий кечалар»ни ташкил қилган, суҳбатлар ўтказган, аёллар иштирокида турли-туман концертларни қўйганди. Айнан шундай тадбирлар учун «Масъул ходим», «Бугун – 8 Март» каби пьесаларни ҳам ёзган эди.

Тўртинчидан, Ҳамза ижодкор сифатида ўша даврларда муҳим ўрин тутиши лозим бўлган янги байрамларни уюштиришга ҳаракат қилган.

1911 йилда Тошкент зиёлилари биринчи бор «Шарқ кечалари» тадбирини ўтказгандилар. Ушбу тадбир Шарқ мамлакатларида ҳам жудаям катта шуҳрат қозонганди. Ҳамза «Шарқ кечалари»ни халқ сайиллари, оммавий инсценировкалар, концерт ва агитспектакллар

билан бойитилиши ва унинг оммавий театрлаштирилган байрамга айлантириб юборилишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган эди.

Ҳамза «Шарқ кечалари»ни 1919 йилнинг апрелида Тошкентда ўлка сайёр драма труппасининг гастроли вақтида «Турон» театрида ташкил қилган. Кеча дастури 5 қисмдан иборат бўлиб, ундан турли шарқ миллий куйлари, қўшиқлари, «Ишчи», «Қармоқ» ва «Кайф учди» сингари кичик инсценировкалар жой олганди. Уларда Ҳамза турмушда учрайдиган турли-туман салбий ҳодисаларни юмор ва сатира орқали ўта кулгили тарзда гавдалантирган. Қиморбоз, банги каби салбий «тип»ларнинг хатти-ҳаракатини реал ҳаётий воқеалар орқали намоиш этган. Кеча бошланишидан анча олдинроқ Ҳамза қиморбоз ҳамда банги қиёфасидаги актёрларни сайил майдонининг олдиндан белғилаб қўйилган бирор жойига ўтқазиб қўяр, улар эса ўзларининг «қасб-ҳунарлари»ини элига намоиш қилишни бошлаб юборар эдилар. Воқеалар росаям кизиган пайтда бўлса Ҳамзанинги ўзи ҳам сахнага чиқиб келиб, йиғилган халқнинг олдида жамиятни юксак тараққиётга даъват этувчи оташин нутқларини сўзлар эди.

У «Шарқ кечалари»га атаб «Кузғунлар» асарини ёзганди. Асар мазмуни агитсуд йўналишида бўлса-да, унда судья, айбловчи ҳамда ҳимоячининг ўзиям йўқ. Намойиш этилаётган воқеалар тўғрисида ҳукм чиқариш масаласи бўлса томошабинларнинг ўзларига ҳавола қилинган. Инсценировкада эса тўрт ижобий вакил: Ишчи, Дехқон, Ҳунарманд, Қоровул ҳамда айнан ўша «Кузғунлар» (хон, мурид, кўрбоши, мингбоши, аскар, жаллод, миршаб, қаландар, фолбин, кинначи, гўрков, ўғри, судхўр, қўшмачи ва ҳоказо – жами 45та) қатнашганлар. Инсценировка 16 эпизоддан иборат бўлиб, ҳар бир эпизодда барча қатнашчилар ҳам бир мартадан сахнага чиққанлар. Воқеаларнинг намоиши жараёнида ушбу «кузғунлар»нинг салбий жиҳатлари янгидан очилган. Ҳамза «Шарқ кечалари»ни Тошкент, Андижон, Бухоро, Хоразмда катта байрам сифатида уюштирган.

XIX аср охири – XX асрнинг бошларида Чор Россияси Ўрта Осиёни босиб олганидан сўнг истилочилар ўз сиёсати билан бирга, бу ерга маҳаллий халқлар турмуш тарзига унчалик даражадаям мос келмайдиган ўз маданиятини ҳам олиб киришга уринганлар.

Халқ онгги ва қалбидан 3500 йиллик давлатчилик ҳамда халқ байрамлари, маданияти, урф-одатларини секин-аста сиқиб чиқариб ташлашга интилган эдилар. Чунки, бирор-бир халқни бутунлай йўқ қилиб ташлаш учун қиргинбарот урушни қилиб ўтирмасдан, унинг маданиятини, тилини, урф-одат, анъана, қадриятлари астагина йўқ қилинса, бу этнос ўз-ўзидан истилочиларга бўйсунди, ўз йўлини йўқотиб, фақат ўзгаларнинг ортидан эргашиб юрадиган оломонга айланиб қолади. Буни бемалол исботлаб берувчи ўнлаб далилларни эса ўзингиз ҳам керагича келтира оласиз.

Лекин, буюк халқимиз истилочиларнинг манфур орзуларига қарамасдан, ўзининг ҳар бири минглаб йиллик тарихга эга бўлган турли байрамлари, урф-одатлари, миллий қадриятларидан сира ҳам воз кечмаганиди. Яширинча бўлса-да, ўзининг миллий байрамларни нишонлайверди. Ўзлигидан ҳам мутлақо кечмади. Ҳамиша эрка, озодликка, хурликка, миллий истиқлолга интилиб яшайверди.

Хуллас, ўзбек халқ анъанавий байрамлари бу даврда маълум даражада трансформация (ўзгариш)га учраган эди. Ўлка аҳолисини ҳар томонлама кулликнинг исканжасида тутиб туришни хоҳлаган мустабид тузум тарафдорлари маҳаллий аҳолининг маънавиятини йўқотишга тинимсиз равишда уринганлар. Натижада, гарчи буткул йўқотишга муваффақ бўлинмаса-да, анъанавий ва чинакам халқона байрамларнинг мазмун-моҳияти, тарбиявий хусусиятларига ғоятда катта зарар, зиён етказишга муваффақ бўлинган эди.

1917 йил февралда бошқа партиялар билан ҳамкорликда Россия императори Николай II ни, октябрда оломон кучига таяниб Муваққат ҳукуматни ағдариб ташлаган коммунистлар аввал Петроградда, сўнгра Туркистонда ҳам сиёсий ҳокимиятни эгаллаб олгач, маҳаллий аҳолини ўз томонига оғдириш мақсадида сиёсий, диний эътиқод эркинлиги ва миллий анъаналарни ривожлантириш, тараққий этгириши ҳақида жуда катта, қоп-қоп ваъдаларни бергандилар.

Жумладан, уларнинг дастлабки расмий ҳужжатларидан бири – «Россия ҳамда Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» номли (1917 йил 20 ноябридаги) мурожаатидаям шундай дейилади: «Бундан буён сизларнинг эътиқодингиз ва урф-одатларингиз, миллий ва маданий муассасаларингиз озод ҳамда дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий

хаётингизни эркин, монесиз тарзда қуринг. Бунинг учун ҳуқуқларингиз бор». Большевиклар ҳатто, миллий эътиқод ва анъаналарни ҳимоя қилиш қафолатини ҳам бергандилар: «Билингки, сизларнинг ҳуқуқларингизни, Россиядаги барча халқлар ҳуқуқлари каби, инқилоб ва унинг органлари, ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари советлари бор кучи билан муҳофаза қилади».

Бирок, Шўро давлати ҳукмдорлари ижтимоий-сиёсий, иқтисодий мавқеини тўлароқ мустаҳкамлаб олганидан кейин барча ваъдаларини ҳам, табиий равишда, бутунлай унутиб юборган эдилар. Аксинча, улар томонидан берилган ваъдаларга тамомила тесқари бўлган атеистик, экстремистик, террористик фаолият юритила бошланганлигини эса ўзингиз ҳам мактабдаги тарих дарсликларидан жудаям яхши биласиз. Жумладан, ўша пайтларда бизларнинг барча миллий байрамларимиз тақиклаб қўйилган эди. Айёмларимизнинг бирортасиям шўроларнинг давлати байрами тизимига, тақвимига киритилмаганди.

Улуг ўзбек халқининг минглаб йиллар давомида мавжуд бўлган миллий анъанавий байрамлари ўрнига шўроча байрамларни жорий қилишга ниҳоятда фаол киришилганди. Масалан, Октябрь тўнтаруви нишонланадиган инқилоб куни (7 – 8 ноябрь), АҚШдаги Чикаго фожиаси муносабати билан пролетариат курашини нишонловчи кун (1 май), хотин-қизларни сиёсий-ижтимоий фаолиққа қорловчи кун (8 март) каби ўзларининг ижтимоий-сиёсий манфаатига хизмат қилувчи турли-туман тарихий воқеаларнинг гўёки байрам сифатида нишонлаш анъанаси жорий этилганди.

Ушбу байрамлар орқали большевиклар ўзларининг коммунистик идеологиясини бетўхтов агитация-пропаганда қилишни кучайтирган. Шўроларнинг сўзи билан ишлари бир-бирига сира мувофиқ эмаслигини аста-секин англаб етган халқимиз уларнинг тадбирларига бефарқ қарай бошлаган. Шундан кейин эса улар аҳолини коммунистик тадбирларга жалб этишнинг антиқа йўллари қўллашга киришганлар. Жумладан, одамлар қизил клубларга ошга таклиф қилинган. Омма ошни тановул қилаётган вақтда эса халққа янги большевистик тузум афзаллиқларини гўёки намойиш этувчи коммунистик агитация характеридаги турли томошаларни кўрсатилган. Бундай томошалардан асосий мақсад, турган гап-ки, одамларни гўёки тез орада ишчи ва деҳқонлар томонидан барпо

этилажак коммунистик тузум, шўроларнинг большевистик идеологияси тантанасига ишонтириш бўлган.

Шўролар омма онгига таъсир қилиш мақсадида янада кизиқарли, тағинам таъсирчан шаклларни излаб топишга бетиним интилганлар. Жумладан, оммавий инсценировка, митинг – концерт, агитсуд, жонли газеталар ва театрлашган намойиш кабилардан жудаям кенг микёсда унумли фойдаланилган эди.

XX аср 20- йилларида коммунистлар томонидан очик майдонда ўтказиладиган байрамлар ҳам кўпинча митинг – концертлар шаклида ташкил қилинганди. Ушбу усул ўша даврдаги тарғибот-ташвиқотнинг оммавий турларидан бири ҳисобланиб, унинг бадиий-образли сюжети нотиклар (воизлар, лекторлар) нутқи ва унга илова шаклида кўшиқлар, шеър, драматик лавҳалар ҳамда хоказолар билан янада кучайтирилган.

Бу даврларда катта очик майдонларда ўтказилган байрамларнинг тағин бир анча йирик тури – театрлаштирилган карнавал (маскарад кийимларида, турлича томошалар, ўйин-кулгилар билан ўтказиладиган оммавий сайил) намойишларидир. Улар асосан диний байрамлар куни (ҳайит)да динга қарши атеистик тарғибот воситаси сифатида ташкил этилган. Бундай янгича шакллар кизиқарли, томошага бой ва таъсирчан бўлган эди. Уларни деярли бутун шаҳарнинг аҳолиси бениҳоя катта қизиқиш билан мириқиб томоша қилган.

Эрта тонгда бошланиб, ярим тунда тугайдиган театрлаштирилган байрам – томошалар қуйидаги композицион қисмлардан иборат эди:

1. Муқаддима: шаҳарнинг ҳамма туманида ўтказиладиган митинг ҳамда митинг-концертлар.

2. Воқеаларнинг ривож: шаҳарнинг қоқ маркази томонга қараб йўл олган бир неча карнаваллаштирилган намойиш.

3. Воқеалар авжи: шаҳарнинг марказий майдонида ташкил этилган театрлаштирилган агитсуд.

4. Хотима: шаҳарнинг марказида халқ сайиллари, ўйинлари ҳамда майдонларда концертлар ва спектакллар намойиш қилинган.

XX аср 20- йилларида Шўролар ўзларининг барча тадбирларини байрамона равишда ўта катта тантаналар билан ташкил этишга ҳаракат қилганлар. Улар бу тадбирлар орқали ўзларининг хаёлий коммунистик ғояларини аҳолининг, айниқса ёшларнинг онги ҳамда қалбига турлича

текин томошаларнинг воситасида сингдиришни асосий мақсад қилиб қўйган эдилар.

Россияда 1917 йилдаги Октябрь тўнтарувидан кейин Шўролар томонидан, юқорида ҳам таъкидланганидек, ўз мақсадларига хизмат қилувчи, бутун йил мобайнида ўтказиладиган байрамлар тизимини яратилган эди. Улар: Янги йил байрами (1 январь), Хотин-қизлар байрами (8 март), Чикаго фожияси муносабати билан пролетариат курашини кенг нишонловчи кун (1 май), Иккинчи жаҳон урушида фашизмнинг устидан қозонилган улуг ғалаба куни (9 май), Октябрь тўнтариши тантанасига бағишланган Инқилоб куни (7 – 8 ноябрь). Бундай ижтимоий-инқилобий байрамлар Совет давлатининг барча ҳудудларида, шу жумладан, Ўзбекистонда ўта тантанали равишда, ниҳоятда кўтаринки руҳида нишонланиши шарт бўлган.

Шўроларнинг асосий байрамлари иккита (1 май ва инқилоб куни) эди. 1 май байрамининг тарихи АҚШнинг Чикаго шаҳрида бўлиб ўтган пролетариатнинг намоишидан бошланган. Бу сиёсий тадбир шўро сиёсатдонларига сиёсий жиҳатдан анчагина саводсиз бўлган ишчи-деҳқонларни хусусий мулкдорлар ва тадбиркорларга қарши ўта қонли курашга даъват қилиш мақсади нуқтаи назаридан жуда зарур бўлган. Россия империясида бу тадбир 1890 йиллардан нишонлана бошлаган эди. Ўлкамизнинг катта шаҳарларида 1 май байрами 1905 йилдан бошлаб ўтказилган эди. Уни нишонлашнинг, энг аввало, Ота маконимизга кўчириб келинган ёхуд маълум бир сиёсий (янада аниқроғи жинсий) сабабларга кўра ўзи келиб қолган рус инқилобчилари бошлаб бергандилар.

Бу байрам Туркистондаги мавжуд ижтимоий-сиёсий аҳволдан келиб чиқиб: иш ташлаш, намоиш ва митинглар каби шаклларда ўтказилган. Ички ишлар вазирлигининг таркибидаги полиция эса, турган гап-ки, ўша даврдаги тартибларига биноан, қонуний асосда инқилобчиларни (аслида бузғунчи, экстремистлар, террорчиларни) таъқиб қилишни кучайтирган пайтида, 1 майни нишонлаш яширин равишда, шаҳарнинг чеккасида маёвқалар шаклида уюштирилган. Биринчи майни нишонлаш қандай шаклда ўтказилишиданам қатъи назар, у оммавий инқилобий ҳаракатларнинг ўсишига ҳам анчагина жиддий таъсирни кўрсатган эди. Ушбу ҳаракат инқилобий-сиёсий,

революцион тўнтаришни амалга оширишнинг жуда муҳим, кучли омилларидан бири бўлган эди.

1 май байрами 1917 йил Октябрдаги давлат тўнтариши амалга оширилганидан кейин Шўролар ҳокимиятининг ички ҳамда ташқи душманларига қарши кураш, маданий инқилобни амалга ошириш, социализм системасини барпо этиш сингари шиорларининг остида уюштирилганлигини эса кекса ёшдаги кишилар, нурунийларнинг ўзлари ўз кўзлари билан жудаям кўп бора кўрганлар.

Шўролар мамлакатида байрам икки кун давомида намойиш, сайил, тантана ва томошалар шаклида ўтказилар эди. Корхоналар, муассаса, ташкилотлар ҳамда ўқув юртларида байрам арафасида тантанали мажлис ва тематик концертлар уюштириларди.

Байрамни нишонлаш ижтимоий-сиёсий аҳамият касб этувчи ўша замонлардаги коммунистик тарбиянинг асосий воситаларидан бирига айлантирилган. Жумладан, бу даврда 7 ноябрь куни эрталаб Тошкентдаги энг катта майдонда ҳарбий парад ва меҳнаткашлар намойишлари бошланиб кетарди. Шаҳарнинг қоқ марказидаги бу жой ўша пайтларда «Ленин майдони» деб аталарди.

У Ўзбекистон Республикаси шўроларнинг истибдодига барҳам бериб, истиқболнинг ибтидоси бўлмиш истиқлолига эришганидан кейингина расмий равишда «Мустақиллик майдони» деб юритила бошланди. Шўро тузуми даврида барча шаҳарлар ва йирик аҳоли пунктларининг марказий майдонларида ҳам айнан 7 ноябрь куни халқ намойишлари, сайиллари бўлиб ўтиши анъанага айланган эди. Ушбу намойишларда Шўролар давлатининг ҳарбий куч-қудрати, ишлаб чиқариш соҳаларидаги ютуқлари намойишига катта аҳамият бериларди. Бу тадбирларнинг барчасидан кўзланган асосий мақсад аҳолини коммунистик руҳда тарбиялаш, халқ оммасини атеистик, шўролар большевистик давлатининг бузғунчи, вайронкор ғоялари асосида бирлаштиришдан иборат эди.

Шўролар икки бош байрамининг энг асосий шакли – намойиш ҳисобланарди. Партия-давлат ташкилотларининг раҳбарлари Ленин ҳайкали пойдевори устидаги баланд бир минбарда савлат тўкиб, тик туришарди. Халқ оммаси бўлса майдон бўйлаб уларнинг олдидан катта намойиш килиб ўтарди. Бу намойишларга ишчи-хизматчилар

ҳамда талабалар ихтиёрий-мажбурий равишда кенг жалб этиларди. Намоиш иштирокчилари раҳбарлар гердайиб турган минбарнинг ёнидан ўтаётганида овоз кучайтирувчи техник воситалардан: «Ура! Ура! Яшасин, коммунистик партиямиз! Бор бўлсин, совет халқи! Партия ва халқ бирдир!..» сингари шиорлар янграб турар эди.

Шўролар байрамларида янги пролетар маданият шакллари ўта кенг равишда тарғиб қилинар эди. Шулардан бири миллий заминга мутлақо эга бўлмаган карнаваллар эди. 80- йилларда шундай воқеа бўлиб ўтган эди: Байрам куни Тошкентнинг ўша вақтдаги Комсомол кўлининг худудидаги рақс майдонидаям духовой-эстрада ансамбли турли хорижий куй-қўшиқлар ижро этиб туради.

Маҳаллий йигитлар улардан бирор-бир ўзбекча куйни ижро этишни илтимос қилишади. Шунда эса оркестр аъзолари битта ҳам миллий куйни билмаслиги маълум бўлиб қолди. Ёшлар яна миллий куйни илтимос қилишганида, улар миллий куйлар оркестрда ижро этишга мутлақо арзимади, деб ўзбекнинг йигитларини, шу билан бирга миллий маънавиятимизни қаттиқ ҳақорат қилишади. Бундай ҳолатлар шўро даврида ўтказилган байрамларда маҳаллий миллий маданиятимиз росаям топталганидан далолат беради. Бундай жуда шовинистик мазмундаги хатти-ҳаракатлар ҳам, ўз-ўзидан, турли-туман ижтимоий зиддиятлар ҳам келиб чиқишига маълум даражада асос солган эди.

XX аср 80- йиллар ўрталарида коммунистик ғоялар инкирозга учраб, Шўролар тарғибот-ташвиқот шакллари эскирганлиги яққол сезила бошлаган эди. Шундан кейин эса улар байрам тадбирларига миллий айёмларга хос кўҳна унсурларни: карнай-сурнай овозлари, масҳарабоз-қизиқчилар чиқишлари, миллий рақс ва халқ ўйинлари кабиларни қўшишга роса ҳаракат қилганлар. Лекин, турган гап-ки, тағзамини жуда чирий бошлаган шўроларнинг байрамлари минглаб йиллик буюк тарихга эга бўлган бизнинг миллий аъналаримизга мутлақо пойдевор бўла олмасди.

Шўроларнинг байрамлари уларнинг давлати асосли равишда тарих саҳнасидан тушириб юборилиши биланок, ўз-ўзидан бизлар учун ўзининг мавқеи ва аҳамиятини ҳам йўқотганлигини барчамиз жудаям яхши кўриб-билиб турибмиз.

Шўролар халқ оммаси онги, қалбига коммунистик идеологияни сингдириш мақсадида, шахс ва миллатлар эҳтиёжларини инкор этиб, давлат манфаатларига хизмат қиладиган воситаларгаям таянардилар. Маҳаллий халқнинг миллий урф-одат, анъаналари ва қадриятлари шўроларнинг мақсад-муддаоларига етти марталаб эгилиб, букилиб, кулларча хизмат қилмаганлиги сабаб, уларга қарши расмий ҳамда норасмий равишда тинимсиз тарзда қаттиқ кураш олиб бориларди. Турли халқ урф-одатлари ва байрамларининг ижобий ёхуд салбий жиҳатлари эса уларни мутлақо қизиқтирмасди.

Шўролар ўта улкан империядаги барча этносларни бир бутун совет халқига айлантириб юбориш мақсадида ҳам турли миллатлар миллий қадриятлари ва анъаналарига қарши тургандилар. Шўролар ҳокимиятининг дастлабки йилларидан бошлабоқ уларнинг мазмун-моҳиятини тўла-тўқис англаб етишга мутлақо ожизлиги туфайли ҳам улар томонидан бўйсундирилган ҳамма халқларнинг миллий ва диний байрамлари бутунлай тақиқлаб қўйилган эди.

Айниқса, бир неча минг йилларнинг чинакам синовларидан мардона ўтиб келаётган «Наврўз» айёми ҳам Шўро даврига келиб, амалда расмий байрамларнинг қаторидан чиқариб ташланган эди. Дастлабки даврда шўро сиёсатдонлари Наврўз айёмини тоталитар ва экстремистик моҳиятга эга коммунистик идеологиянинг манфур манфаатларига беминнат хизмат қилдиришга ҳам уришиб кўрган эдилар. Шу ниятда илк баҳор пайтларида шаҳарлардаги катта-катта майдонларда сиёсий томошалар ташкил қилинганди.

Бундай текин томошаларни уюштиришга маҳаллий зиёлилар ҳам, турган гап-ки, ихтиёрий-мажбурий равишда жалб этилганди.

XX аср 30- йилларидаги шўролар давлатининг коммунистик экстремизм ҳамда терроризмга асосланган динга қарши кураш ва қатағон сиёсати оқибатида Наврўз эскилик сарқити, диний байрам сифатида тўхтовсиз қораланган. Ўша пайтда миллий байрамларни таг-туғи билан йўқ қилиб ташлаш мустамлакачиликнинг ўзига хос бир кўриниши сифатида яққол намоён бўлган эди. Аммо, маҳаллий миллатлар вакиллари чекка-чекка, овлоқ жойларда яширин тарзда ўзларининг анъанавий байрам ва маросимларни ўтказавергандилар.

30 – 50- йилларнинг шахсга сизиниш даврларидаям анъанавий халқ одатлари, байрамларини асраб-авайлаб, уни ҳимоя қилмоқчи бўлган зиёлилар эса «шўро давлатининг сиёсатига қарши ёт унсур» ёки «миллатчилар» сифатида айбланган. Ҳаттоки диний мазмунга эга бўлмаган халқона оддий маросимларида қатнашган кишиларга нисбатан турли-туман жазо чора-тадбирлари ҳам кўрила бошланган.

Шўро сиёсатдонлари томонидан қатағон йилларида эзгуликка эш бўлган айём – Наврўз байрамининг ўрнига «Колхоз тўйи» деган янги байрам жорий этилган. Коммунистик маданият тарафдорлари, яъни «эскилик саркити»га қарши курашувчи фаоллар халқнинг ўз миллий, анъанавий байрамларини нишонлашига сира йўл бермас эдилар. Миллий байрамларга, шу жумладан, Наврўз айёмига ҳам «эскиликнинг саркити» сифатида ўта салбий муносабатда бўлиниб, унга диний байрам деган тамғаям босилганди. Шўро сиёсатдонлари Наврўз байрамини ёқлашга журъат этган минглаб зиёлилар ҳамда оддий юртдошларимизни «халқ душмани» сифатида айблаганлар ва уларни қатағон тегирмони тошининг остига ташлаб юборганлар.

Аммо, барча тақиқлов ва қаттиқ чора-тадбирларга қарамай, аждодларимиздан бизларга мерос миллий диний байрамлар аҳоли томонидан яширинча нишонланаверган. Одамлар гўё дала сайлига чиққандек бўлиб, у ерларда Наврўз байрамини тантана қилганлар. Бундан ўз айғоқчилари орқали хабар топган шўронинг фаоллари эса уларни турли шаклларда тинимсиз таъқиб этганлар.

Шўроларнинг ҳукмронлиги даврида Наврўз айёмини пинҳона нишонлаётган турли фидойи кишиларни қўлга олиш кампаниялари уюштирилган. Наврўз байрами тантаналарининг ташкилотчилари ҳамда иштирокчиларнинг айримлари бўлса, коммунистик давлатга қарши фитналар уюштирилаётганликда айбланиб, ҳибсга олинган, айримлари бўлса, ҳатто, судланиб қамоққа ҳам ташланган.

Босқинчилар томонидан миллат ҳаётига бутунлай бегона ва ёт бўлган, минглаб йиллик миллий-маънавий кадриятларига мутлақо тўғри келмайдиган урф-одатлар ва анъаналарни сингдириш орқали халқ турмуш тарзини ўзгартириш нияти кўзланганди. Маълум бир даражада, турли-туман йўллар ва воситалар орқали, элни ўзининг асл ўқ илдизидан узиб қўйишга ҳам муваффақ бўлинган эди.

Аммо, ҳаётнинг фалсафаси, тарихнинг фалсафаси миллатнинг маънавий борлиғига зўрлаб сингдирилган сунъий байрамлар ҳеч қачон абадий қолиши мумкин эмаслигидан юзлаб, минглаб марта сабоқ берган ва ҳамон шундай сабоқни бериб келмоқда. Эл тақиққа учраган ўз миллий байрамларини очиқ-ошқора нишонлай олмасда, доимо қалби, юрагининг энг тўрида эъозлаб, ардоқлаб келган.

60- йиллар бошларида шўро мамлакатидаям миллий масалада бир озгина «илиқлик» пайдо бўлиб, байрамларни ва маросимларни ўтказишда салгина жонланиш рўй берганди. Матбуотда халқ урф-одатлари, байрамлари ҳақида турли мақолалар ҳам пайдо бўлганди.

Жуда илғор фикрли зиёлилар, маданият соҳасининг баъзи бир раҳбарларининг ташаббуси билан ҳам жойларда Наврўз байрамини нишонлаш ҳаракатлари бошланди. Аммо, асрлар бағридан келган шодиёна, анъаналарни абадиётга айлантирган асл айём – Наврўз шўролар давлати байрами сифатида тан олинмади.

Кўпгина зиёлилар, айрим бир раҳбарлар Наврўзнинг чинакам дунёвий ва чинакам халқчил байрам эканини чин дилдан, қалбдан сезиб, англаб турсалар-да, яқин ўтмишдаги зуғум ва қатағонларни эсга олган ҳолда, башариятнинг боқий байрами, анъанани ошқора кўлаб-қувватлашдан бирозгина чўчиганлар.

60- йиллар ўрталарида маълум даражада халқ байрамларига бирмунча диққат-эътибор берила бошланган бўлса ҳам кишиларда шўролар сиёсатидан ҳайиқиш, кўрқиш, ваҳимага тушиш кайфияти ҳали ҳам анчагина кучли эди. Шунинг учун ҳам миллий анъанавий байрамлар ва диний маросимлар ими-жимиди, кўрқа-писа, яширин равишда амалга оширилганлиги кексалар, нуронийларнинг ёдидан, эсидан ҳанузга қадар кўтарилиб ҳам улгурмаган.

Бирок, 70 – 80- йиллар ўрталарида ўзбек халқи азалдан севиб, бениҳоя ардоқлаб келган урф-одатлар, маросимлар, байрамлар яна қайтадан чеклаб қўйилган эди, Шўролар томонидан ўтмиши ҳам, келажаги ҳам буюк халқнинг миллий байрамларига қарши жудаям кенг кўламдаги навбатдаги норасмий кураш бошланиб кетган эди. Вилоятлардаги маҳаллий ҳокимият вакилларига жойларда миллий айёмларнинг ўтказилишига зинҳор йўл қўймаслик, уларнинг ўрнига бўлса янгича советона байрамлар ўтказилишини уюштириш зарурлиги

ҳақида партиявий органлар томонидан очик ва ёпик, махфий буйруklar тинимсиз жўнатиб туриларди. Чунки, шўровий сиёсатдонларам, турган гап-ки, Ўзбекистонда миллий уйғониш жараёни бошланишидан жуда ҳам қаттиқ чўчирдилар, ўта ҳадиксирардилар, росаям кўрқардилар.

Шу ўриндаям муҳим бир хулосага, сабоқни чиқаришга арзигулик муҳим ҳолатга ҳам дуч келамиз. Наврўз сингари миллий байрамларни тақиқлаш ҳақида гап кетганида ўзимиз ҳам унинг сабабини фақатгина Марказдан, собиқ Шўро тузумидан қидиришга одатланиб қолганмиз. Туғри, бизларам юкорида таъкидлаганимиздек, компартия сиёсати ва мафқураси шуни талаб қилганлигидан мутлақо кўзни юмиб бўлмайди. Аммо, барча айбни фақатгина четдан қидириб, ўзимизнинг орамиздан чиққан, ўзларини эса халқимизнинг «етакчилари» деб билган айрим шахсларнинг даврнинг сиёсати, мафқурасига қандай муносабатда бўлганликларига ҳамма вақт ҳам холисона баҳони беравермаймиз.

Мамлакат раҳбари ёки шахс сифатида уларнинг ўз фикри ҳам бўлганмиди? Минг афсуски, улар ўзини «саллани олиб кел деса, каллани ҳам кўшиб олиб боришга доим тайёр» раҳбар сифатида намоён қилгандилар. Уларнинг бундай «хусусиятларини» бошқа республикалар раҳбарларига таққослаганда росаям ҳайрон қолади киши. Нима учун ўша оғир даврда ҳам, масалан, Тожикистонга энг яқин Денов, Сарийосиё сингари туманларда яшовчи Сурхондарё вилоятининг баъзи фуқаролари Наврўз байрамини Тожикистонга яширинча бориб, ўтказиб келадилару ёхуд Тожикистоннинг ушбу даврдаги раҳбарияти «Наврўз»ни ўтказиш имконини ҳам топди-ю, ўзимиздаги раҳбарларнинг ўзлари эса бунга тиш-тирноқлари билан қарши бўлган эдилар? Нима учундир шундай қилинди? Ўзининг халқини ҳамда унинг миллий қадриятларини эмас, аксинча ўзининг мавқеини сақлаб қолиш, нима қилиб бўлса ҳам амал курсисидан, раҳбарлик лавозимидан сира ҳам кетиб қолмаслик, ўзини ўйлаш, ўзи учун, амал учун яшаш ва ижро қилиш, яъни ўта амалпарастлик илллати шундай бало, кулфатларга олиб келганлиги асло сир эмас. Наврўзнинг қатағон этилишига И. Усмонхўжаев ва Р. Нишоновга ўхшаган айрим бир кимсаларнинг «дўппини ол деса, каллани олиб келганлиги» сабаб эмасмиди? Бу, аслида ўз амалини сақлаб қолиш учун қилинган хунар эмасми? Халқимиз шундай хизмат қилишни

Ўзига роса эп кўрган ва ялоқхўр бўлган бундай малайларни жудаям аччиқ киноя билан «бўзчалар» (русчасига «серый», яъни кулранг, «бўзармоқ» эса ўзимизнинг сўз) деб аташи ҳам асло бежис эмасди.

XX асрнинг 80- йиллари ўрталарида Шўролар давлати инкирози бошланганида улар охириги кучларини тўплаб, коммунистик идеология ҳукмронлигини бир амаллаб асраб қолиш учунам бутун жон-жаҳдлари билан ҳаракатни қилган эдилар. Миллий байрамлар, жумладан Наврўз Ўзбекистонда халқ байрами сифатида янада кенгроқ нишонланишида тагин янгидан-янги тўсиқлар, ғовлар ҳам пайдо бўлган эди.

1985 – 1988 йилларда эса оммавий ахборот воситалари (радио, телевидение, газета, журналлар)га Наврўз байрами ҳақида бирор оғиз ҳам гапирмаслик, у хусусида асло ҳеч нарсаларни ёзмаслик тўғрисида фармойишлар берилганди. Шу даврларда республика оммавий ахборот воситаларида эълон қилинган турли бош мақолалар таҳлил қилинганда инсон ҳуқуқлари ва эркинлиги, унинг озодлиги ва унинг учун бениҳоя қадрли бўлган миллий-маънавий қадриятлар роса таҳқирланганлигига ўзимиз ҳам бемалол гувоҳ бўлишимиз мумкин.

Ўша даврда энг нуфузли газета бўлган «Совет Ўзбекистони»да қандай мақолалар чоп этилганлигига бир диққат-эътиборингизни қаратсангиз. Энг аввало, 1986 йилдан 1988 йилгача 21 март бутун башариятнинг боқий байрами – Наврўз айёми кунинда «21 март – ирқий камситишларни тугатиш кунини» рукнидаги қатор мақолалар чоп этилганига яққол гувоҳ бўламиз. Масалан, 1986 йил 21 март кунги «Совет Ўзбекистони» газетасида «Шарпевиль акс-садоси» сарлавҳали мақола эълон қилинганди.

Унда энг асл миллий байрамимиз Наврўз ҳақидамас, аксинча «Шарпевиль фожеаси Жанубий Африканинг халқи учун бурилиш нуқтаси бўлганлиги ва ирқчи солдатлар уюштирган хунрезликдан кейин бу мамлакатда вужудга келган ижтимоий-сиёсий вазият...» тўғрисида ёзилган ва «эскича методлар билан ҳокимиятни сақлаб қолиб бўлмайди, илгарилари қўл келган нарсалар бугунги кунлар учун бутунлай яроқсиз бўлиб қолмоқда – буниям Жанубий Африка Республикасидаги ирқчилар тобора равшан тушуниб етмоқдалар. Ғарбдаги иттифоқчилари бўлса айнан худди шуниям улар кулоғига қуймоқдалар. Ирқчиларнинг иттифоқчилари қандай қилиб бўлса

ҳам Жанубий Африкада революцион портлашга ҳеч йўл қўймаслик чораларини кўрмоқдалар», – деб таъкидланган эди.

Албатта, бу Африка ҳаётига доир воқеалар хусусида. Бизлар ҳам ирқчиликка бутунлай қаршимиз. Бирок, бундай мақолаларнинг айнан 21 март – Наврўз байрами кунда босилиши ва уни «21 март – ирқий камситишни тугатиш кун» рукнида берилишининг ўзиёқ, очигини айтганда, буюк халқ миллий ва маънавий қадриятларини керагича камситиш, очикдан-очик инсон шаъни, кадр-қиммати ва миллий қадриятларига нисбатан беписандлик билан қараш, уни тап тортмасдан топташдан бошқа нарса эмаслигини кўрсатади. Орадан бир йил ўтгач, 1987 йил 21 мартда яна ўша «Совет Ўзбекистони» газетасида айнан шу рукнда «Миллий масалани ҳал қилишга икки хил ёндашув» номли мақола чоп этилган эди. Мақоланинг кишини ўзига жалб этадиган ва ниҳоятда таҳқирлайдиган жойиям шундаки, унда тагин ўша воқеа тилга олинади ва собиқ СССР давлатининг ирқий камситишларга нисбатан муносабатиям билдирилиб, «СССР ирқий камситишнинг пайини қирқишга оид ҳар қандай қадамларни табриклайди ва уларнинг амалга оширилишини тўла-тўқис қўллаб-қувватлайди», – деб таъкидланган эди.

Шу даврларда КПСС МКга раҳбар, яъни бош бўлиб турган М. С. Горбачевнинг КПСС МКнинг январь Пленумидаям таъкидлаган куйидаги фикри келтирилган эди. Унга бир диққат-эътиборингизни қаратиб кўринг-а: «Айнан социализм миллий зулмни ҳамда тенг ҳуқуқсизликни, одамларнинг барча ҳуқуқларини турлича миллий важлар билан бирон-бир тарзда камситишнинг тўла тугатди, барча миллат ва элатлар иқтисодий, маънавий тараққиётини таъминлади. Хуллас, партиямизнинг миллий сиёсатининг ўта муваффақиятлари билан ҳақли равишда фахрланамиз». Бу фикрни халқимизнинг асл миллий, қадимий ва навқирон байрами бўлмиш Наврўзни йўқотиш учун кўрилган турли чора-тадбирлар биланам таққослаб кўрадиган бўлсак, айнан ўша социализм жойларда халқлар ва миллатларнинг ўзига хос миллий хусусиятлари ва миллий-маънавий қадриятлари билан сира ҳисоблашмаганлиги, унга нисбатан ўзига хос камситиш ва таҳқирлаш сиёсатини юритганлигини чиндан англаб олишимиз ҳеч ҳам қийин эмаслигига ўзингиз ҳам гувоҳ бўласиз.

Ўша пайтда улуг шоир Абдулла Орипов бундай хатти-ҳаракатлар атайлабдан уюштирилгани, «юқорининг» ярамас, бемаъни сиёсатига қарши тузукроқ курашга журъат этилмаганлигига шама ва ўзига хос бир ишорани қилиб, ушбу жудаям оғриқли тўртликни битган эди:

Сен бизни кечиргин эй, Наврўзимиз,
Ғафлатда чалғиди ул кун кўзимиз.
Юзингга шапалоқ тортиб юбордик,
Шўр пахта босамиз энди ўзимиз.

Наврўз ўтказиладиган сайилгоҳ, майдонларга бориладиган йўллар «юқорининг» жуда қатъий равишдаги буйруғини олган, погонини йўқотиб қўйишдан роса ҳам кўрқадиган совет милицияси ходимлари томонидан буткул тўсиб қўйилган. Дорбозларнинг баланд дорлари бўлса томошабинлар сўқинишлари остида гурсиллатиб йикитиб ташланган.

Айрим ашаддий коммунистик раҳбарлар бўлса Наврўз байрамини кўзида қувонч кўз ёшлари билан нишонлаётган аёлларнинг айёмнинг шоҳона таоми бўлмиш – сумалак аста-секин виқирлаб қайнаётган ҳамда уни ёш келинчақлар капгир ила қовлаётган дошқозонларини, маросим иштирокчиларининг илтимос ва ўтинчларига заррача эътибор бермай, сурбетларча ағдариб ташлаганлар. Бундай миллий кулфатларга ушбу ёзувлар муаллифларидан бири – Бахтиёр Исоқовнинг шахсан ўзи ҳам жуда кўп бора гувоҳ бўлган эди.

Сурхондарёлик Йўлдош Насимов ўша вақтда қишлоғида бўлган бир воқеа хусусида шундай ҳикоя қилган эди: «Наврўз тақиқланган йили қишлоқдошлар ўзлариям юпун-оч бўлса ҳам адирга йиғилиб, сайл қилмоқчи бўлишди: сумалак виқирлаб қайнаётган каттакон дошқозон ёнида самоварга ўтинни ташлаб ўтиргандим. Тумандан шляпа кийган уч – тўрт кишилар келиб, элга жудаям ҳайбат билан «ҳозироқ тарқалинглар, эрта-индин колхоз идорасида «Навбаҳор» деган янги байрамни нишонлаймиз», дейишди. Одамлар қўнмагач, ўшалардан бири дошқозонни ағдариб ташлади ва самоваримни ҳам тегиб юборди. Чидолмадим: «шляпа»ни итариб ташладим. Шунда колхознинг раиси менинг юзимга шапалоқ тортиб юборганди. Уйга бориб росаям йиғладим: раиснинг ўзининг мансаби учун халқнинг ёнини олмгани менга жуда алам қилганди. Мана адолат тикланди:

ҳар Наврӯз куни адиримиз роса гавжум. Юзимдаги тарсаки излари кетди, лекин юрагимда бир чандик қолди-да...» («Оила даврасида» газетаси 2015 йилнинг 19 март).

Бундай таҳқирли ҳолатлар миллатпарвар кишилар нафратини ҳам бениҳоя қўзғатгани, бизнинг мамлакатимизда бунёдкор ва вайронкор ғоялар тарафдорлари ўртасида жудаям қаттиқ тортишувларни вужудга келтирган эди. Ёзувчилар, олимлар ва маданият ходимлари томонидан Наврӯз энг қадимдан давом этиб келаётган ҳақиқий халқона байрами эканлиги, унинг мазмун-моҳиятиям табиат қонунилари билан чамбарчас боғлиқлиги ва Наврӯзни энг яхши анъаналар асосида янада тараққий эттириш даркорлиги хусусидаям ниҳоятда жиддий фикр-мулоҳазалар билдирилган эди.

Мустамлакачилик сиёсатиям манфур мақсадига эришиш учун халқимизнинг миллий байрамларига, эл-юрт қўнглига «Авесто» замонидаги Ахриманнинг иблис қизи Бужи сингари қаттиқ ваҳима солиб, таҳдид ва хуруж қилиб турган бир пайтда, айрим маҳаллий раҳбарларнинг большевиклар ашаддий экстремистик сиёсатиниям тўла-тўқис қўллаб-қувватлагани эса дард устига чипқон бўлганди.

1985 йилнинг 10 июлида Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси томонидан «жанговар ҳамда меҳнат жасоратлари билан социалистик Ватаннинг озодлиги ва мустақиллигини ҳимоя қилган, унинг куч-қудратини улуғлаган ва юксалтирганларнинг табаррук хотирасини асраб-авайлаш мақсадида Ўзбекистон ССРда хотира кунини жорий этиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблансин.

У ҳар йили март ойининг учинчи ўн кунлигининг яқшанба кунини нишонлансин», деган бир бемаъни қарор қабул қилинганди. Қарорни диққат-эътибори билан ўқиган киши ундан асл мақсад – ўтганларнинг хотирасини эъзозлаш эмас, аксинча айнан март ойи учинчи ўн кунлигида катта байрам қилинадиган Наврӯз айёмининг ўрнида шундай бир тадбирни бир амаллаб ўтказиб олиш, халқниям чалғитиш эканлигини бемалол англай олади. Демак, ўша Хотира куни атайлабдан, айнан минглаб йиллик тарихга эга бўлган Наврӯз байрами кунларига роса мослаб белгиланганди.

Коммунистик раҳбарият томонидан ишлаб чиқилган дастур ва чора-тадбирларнинг асосий мақсади эса халқимизнинг миллий

урф-одат ва кадриятларига қарши янгитдан ҳаёт-мамонт курашини бошлаб юборишдан иборат эди. Айнан шу пайтда Хотира кунини нишонлаш Наврӯзни йўқотиб юбориш йўлида қўйилган навбатдаги ўзига хос қадам бўлганди. Хотира куни тадбири ташкилотчилари томонидан кутилган ижобий натижаларни бермагач, кейинги йили сунъий равишда «Навбахор» деган янги байрамни ўйлаб топилган эди. Ушбу янги байрам бўлса ҳар йили апрель ойининг биринчи якшанбасида нишонланиши кўзда тутилганди.

Бирок, шўроларнинг раҳбарияти томонидан қўлидан келганча кўрилаётган барча чора-тадбирларга қарамай, эл-юртнинг Наврӯз байрамига бўлган ижобий муносабати ҳеч ўзгармади. Кўрилаётган чора-тадбирлар энг асосий мақсадга олиб келмаётганлигини теран англаб етган Марказий Қўмита эса Наврӯзга қарши янги хужумга ўтган эди.

Марказқўмнинг ўша замонлардаги мафкура бўйича котибаси 1986 йил март ойи иккинчи декадасида, Наврӯз байрами арафасида Республикамизда фаолият кўрсатаётган турли оммавий ахборот воситаларининг масъул ходимлари иштирокида махсус йиғилиш ўтказганди. Котиба Наврӯз байрамини нишонламаслик тўғрисида, унинг халқимиз ҳаёти ва турмушига «ғоятда зарарли» эканлиги хусусида росаям оғзини кўпиртириб, керагича сафсата сотган эди.

Шунда бундай асоссиз тухматларга чидай олмаган мажлис иштирокчиларидан бири, Самарқанд вилояти «Ленинский путь» газетаси муҳаррири Борис Шчеголохин котибага астагина эътироз билдириб, Наврӯз байрами диний эмас, балки бевосита ҳеч қандай дин билан чамбарчас боғлиқ бўлмаган, миллий байрам эканлигини катъий таъкидлаб, уни ҳимоя қилишга ўзида журъат топа олганди.

Ўша машъум йиғилишда иштирок этганларнинг аксарияти эса маҳаллий аҳоли вакиллари бўлса-да, улардан ҳеч бири котибанинг асоссиз ҳамда бемаъни, аҳмоқона иддаоларига қарши чурқ этиб оғзини оча олмаганди.

Ўша пайтлардаги коммунистик раҳбарият томонидан сумалак ва ҳалим сингари миллий байрамонга табаррук таомлар номини ҳам ўзгартиришга бир уриниб кўрилганди. Мафкуравий ишлар бўйича ўша котиба «Наврӯз» байрами муносабати билан тайёрланадиган

«сумалак» ҳамда «ҳалим» каби миллий таомларни ҳақорат қилиб, уларни оддийгина бир «каша» (бўтқа?!) деб ҳисоблаганди.

Баҳорий таомларга нисбатан бундай мутлақо нотўғри таъриф-тавсифни эшитган ва ҳайрон бўлган рус миллатига мансуб фуқаро бўлса бу таомлар «сира ҳам каша эмас!», дея ўзининг эътирозини билдиришга журъат этолганди.

Ўзбекдан ўзга бир миллатнинг вакили ушбу муқаддас таом нима эканини яхши билган бир вақтда ўзбегимиз мафкура котиби унинг фарқига мутлақо бормаганлигини қандай қилиб ва нима деб изоҳлашимиз ҳам мумкин?

«Наврўз» айёмига қарши коммунистик экстремизм, терроризм руҳидаги бундай асоссиз, бемаъниларча кураш усули аслида «қош кўяман деб, кўз чиқариш»дан мутлақо бошқа нарса эмасди. Бундай хатти-ҳаракатларнинг ниҳоятда оғир оқибатларини ўша даврдаги коммунистик раҳбарият ўзининг кўз олдига бирозгина келтириши ҳам ниҳоятда мушкул эди.

1986 йил январь – феввалида бўлган Ўзбекистон Компартияси XXI съездида «Дин миллатчилик ва шовинизмга ҳар доим катта йўл очишини, иқтисодий-социал тараққиётга тўсқинлик қилишини, социалистик турмуш тарзи ва коммунистик маънавиятнинг қарор топишига тўсқинлик қилишини ҳар доим эсда тутмоқ керак», – деган кўрсатма берилганди. Шу боисдан ҳам Ўзбекистоннинг айнан ўша пайтдаги раҳбарлари халқона маросимлар, жумладан, «Наврўз»ни байрам сифатида нишонлашни расмий тарзда тақиқлаб қўйгандилар.

1986 йилда Ўзбекистон телевидениеси намойишлари дастуридан Наврўз байрамига бағишланган барча кўрсатувлар олиб ташланган эди. Унинг ўрнига эса «Ассалом, баҳор!» номли концерт дастури намойиш этилган эди. Наврўз байрами ўтказилишини асоссиз равишда таъқиб қилиш сиёсати истибдодга қарши истиқболли истиқлол иштиёқидаги кишиларнинг ниҳоятда ҳаққоний норозилигини уйғотиб юборган эди.

Шунда шўролар сиёсатдонлари томонидан «Наврўз»нинг ўрнига «Навбаҳор» номли янги бир байрамни ўтказилиши тақлиф этилганди. Бу янги байрамнинг тадбирлари сифатида илгари, қадим-қадимдан Наврўзнинг таркибида бўлган ҳашар, кўчатлар ўтқазил, хотирлаш

маросими, қабристонларни обод қилиш ва бошқа кўхна маросимларга ҳам янгича тус, қиёфа беришга чираниб уринишлар юз берган эди.

Республиканинг ўша пайтдаги раҳбарлари қутлуг Наврўз байрами нишонланишини фақат икки йил – 1986 – 1988 йиллардагина тўхтатиб туришга муваффақ бўла олгандилар, холос. Шунда ҳам улар Наврўзнинг Республикамиз миқёсида расмий равишда нишонланишини, оммавий ахборот воситалари (телевидение, радио, газеталар)да бу буюк байрам ҳақида маълумотлар беришни тўхтата олгандилар. Бирок, миллий онги анчагина уйғониб қолган зиёлилар, илғор фикрли ёзувчилар, олимлар Наврўз байрамининг тақиқлаб қўйилишигаям қарши ўзларининг эркин фикр-мулоҳазаларини бироз истихола билан, сал-палгина кўрқа-писа бўлса ҳам халқининг эътиборига ҳавола қилишга астойдил киришган эдилар. Натижада, энг асл миллий Наврўз байрамини саклаб қолиш – неча минглаб йиллик миллий-маданий анъаналаримизни мафкуравий ғанимлардан асраб қолиш ҳаракатига айлана бошлаган эди.

Гапимиз қуп-қуруқ бўлиб қолмаслиги учун халқимизнинг севимли ёзувчиси Ўткир Ҳошимовнинг эл-юртимиз орасидаги машҳур «Дафтар ҳошиясидаги битиклар» номли китобига киритилган «Энг «аниқ» жавоб» сарлавҳали битиги билан тагин бир бора танишиб қўйсак:

«Наврўз – диний байрам, деган гаплар авж олган кезлар эди. Самарқандга бордик. Мезбонлар бизни Ургутга – Тўпхона деган жойга олиб боришди. Одамлар ҳашар қилиб тоғнинг устида Наврўз учун махсус курган оромгоҳни кўрсатишди...

Тушдан кейин эса Самарқанд давлат университетида учрашув бўлди. Саид Аҳмад негадир менга меҳрибонлик қилиб, «аввал сен гапирасан», деб туриб олди. Бунақа ғамхўрлик тагида нима маъно ётганини кейинроқ тушундим. Ёзма саволлар орасида «Наврўз нега тақиқланди?» деган сўроқ бир неча марта такрорланган эди. Жавоб бермай қўяқолгандим. Гапимни тугатай, деб турганимда бир киши ўрнидан туриб сўраб қолди.

– Битта савол жавобсиз қолди. Наврўз байрамининг динга сираям алоқаси йўқ. Нега шундоқ байрам бекор қилинди?

Нима дейман? Чиндан ҳам бу байрамнинг динга алоқаси йўқ, шу иш нотўғри қилинди, десам, зуғумли раҳбарлардан роса балога

коламан, бу байрамнинг кераги йўқ десам, виждонсизлик бўлади. Шумлик қилдим.

– Гап бундай, – дедим. – Орамизда кўпни кўрган устозимиз, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Саид Аҳмад ака ҳам ўтирибдилар. Бу саволга шу киши жавоб бермоқчилар.

Ёнига келиб ўтиришим билан Саид Аҳмад ака шивирлади:

– Ярамас! Шу саволга сени рўпара қилиш учунгина аввал сен гапиргин, дегандим.

У кишиям бошқа ҳамма саволларга жавоб берди-ю, Наврўзга йўламади. Шунда бояги одам тагин ўрнидан турди.

– Домла, ҳалиги савол жавобсиз қолди-ку?

Саид Аҳмад ака ясама жаҳл билан жеркиб берди:

– Нима, мен сенларга авлиёманми? Анави редактор билмаган нарсани мен қаёқдан билай? Жудаям билгинг келса, бугунги кунни дафтарингга ёзиб қўйгин. Бу саволингга роппа-роса икки йилдан кейин жавоб оласан!..

Икки йилни кутишга ҳам тўғри келмади. Оқсоқолнинг гапига фаришталар омин, деган экан. Мустақилликнинг шарофати билан Наврўз тагин тикланди» (Ўткир Ҳошимов. «Дафтар ҳошиясидаги битиклар», Тошкент, «Шарқ» НМАК Бош таҳририяти, 2005. 245 – 246-бетлар).

Илмий-амалий анжуманларда ва конференцияларда, атоқли шоирлар ва ёзувчилар иштирокидаги турли йиғинларда қатнашган кишиларнинг фикрлариям аста-секинлик билан ўзгариб, эл-юртни ҳамиша ҳамжиҳатлик ҳамда ҳамкорликка чорловчи энг улуғ айём – Наврўзни ҳимоя қилувчиларнинг сафиям тобора кенгая бошлаган эди. Ватан ичра кичик Ватан бўлмиш маҳаллаларнинг жуда илғор фикрли ва миллатпарвар раҳбарлари Наврўз айёмини нишонлаш юқори идоралар томонидан қатъий тарзда тақиқланишига қарамай, турли жойларда муборак байрамни аҳоли билан ҳамжиҳатликда нишонлайверганлар. Тураржойлар, кўча-кўйларни обдон тозалаш, янги кийимларни кийиш, бир-бирини самимий қутлаш, далаларга, қирларга чиқиб сайр қилиш, сумалак пишириш, зиёфатлар ва ўйин-кулгилар уюштириш орқали Наврўз айёмини нишонлаш амалда сира тўхтамаган. Бундай ижобий хатти-ҳаракатларнинг натижасида

миллий анъаналар ҳамда байрамларимизни тагин ҳаётга қайтариш масаласи жиддий даражага кўтарилган. Қадимий ва асл анъаналар учун кураш масаласи амалда миллатнинг равнаки учун курашга, миллатнинг равнаки учун кураш бўлса, ўз навбатида, ҳурлик, эрк ва миллий истиқлолга эришиш учун ижтимоий, маънавий курашга айланиб кетган эди.

XX аср 80- йиллари ўрталарида жанговар атеизм – даҳрийлик тарғибот-ташвиқотигаям етакчилик қилган ашаддий коммунистлар томонидан берилган ушбу ниҳоятда қаттиқ зарба, аслини олганда, умуман ислом динига эмас, аждодларимиз қадимдан чин эътиқод қилиб келган ханафийлик мазҳабига қарши қаратилган эди. Айнан таҳликали пайтларда миллий маънавиятимизга берилган бундай «қақшатқич зарба» халқимизнинг минглаб йилларнинг синовидан ғолибона равишда ўтиб келаётган диний эътиқодига (ханафийлик мазҳабининг ўта муътадил бўлган, ақидавий масалаларда Куръон, ҳадис ва ақлу идрок, мантиқ, ҳақиқатга энг яқин турган мотуридия оқими)га ҳам зид бўлган ваҳҳобийлик (ҳанбалийлик мазҳабининг салафийлик оқими. Ғарб адабиётида эса салафийлик мафкурасига таърифлар бериш жараёнида «тиклашчилик», «традиционализм», «фундаментализм» каби терминлар ишлатилади) оқимига мансуб экстремист кимсалар ва уларнинг хориждаги турли, чўнтаги чет эл валютаси билан роса қаппайган раҳнамолари томонидан олдиндан кўзланган, режалаштирилган баъзи мақсадларига етишига, жудаям кўп бўлмаса-да, маълум бир тарафдорларини ўз атрофига тўплашга муваффақ бўлишларига анчагина катта ёрдам берганди.

Аҳолининг динга муносабатини доимо зоҳир этиб турадиган бир неча кўрсаткичлари мавжуд. Улардан бири – халқ томонидан қадимданам эъзозлаб келинган азиз-авлиёларнинг, алломаларнинг муқаддас қадамжоларига қарши фаол курашда партия органлари ва маъмурий идоралар ходимлари мутлақо ожиз эдилар. Ўша замонда қайси бир туман ва шаҳарда муқаддас қадамжолар мавжуд бўлса, одатда катта-катта партия мажлисларида ҳам айнан ўша ҳудудлар раҳбарларининг бошида кўпроқ ўша коммунистик таёк, калтаклар росаям қарсиллаб, тарсиллаб синиб ётверар эди.

Шундай бир ғоятда мураккаб шароитда бундай коммунистик раҳбарларга, уларнинг ўзлари ҳам истамаган ҳолда ақидапарастлар жиддий кўмаклашиб юборгандилар. Улар ҳам, «ўз эътиқодларига» асосланган ҳолда муқаддас қадамжоларни аҳолининг кенг қатлами томонидан зиёрат қилнишига қарши ўзларича «жиҳодга» – ҳаёт-мамотнинг жангига чиққан эдилар (Изоҳ: Жиҳод истилоҳи аслида росаям «ғайрат қилиш», «кучни ишга солиш», «ҳаракат қилиш», «интилиш», «бор кучини сарфлаш» каби маъноларини англатади. Унинг қалам, қилич, сўз, қўл, қалб... жиҳоди каби шакллари ҳам мавжуд. Қўли ҳамда тили билан бировларга озор бермаган киши – мужоҳид ҳисобланади. Ушбу атама эса аслида «уруш» маъносини билдирмайди, бунинг учун араб тилида «қитол» деган бир истилоҳ деган ишлатилади – Б. И., Н. И.). Азиз-авлиёлар, улуғ алломалар қадамжоларини зиёрат қилиш улар наздида эса бидъат ҳисобланиб, ақидапарастларнинг ақидаларига мутлақо зид эди.

Шундай пайтларда коммунистик ҳамда диний ақидапарастлик, баъзи ҳолларда, бир-бирини гоҳида очик, гоҳо эса яширин равишда кўллай бошлаган. Тўй ва аза билан боғлиқ баъзи бир маросимларга қарши жон-жаҳди билан қаттиқ курашган ашаддий ақидапарастлар айрим партия раҳбарлари назарида прогрессив ва тараққийпарвар, улар ортидан эътиқод масаласида бемалол эргашса бўлаверадиган обрў-эътиборли диний уламолар сифатида гавдаланарди.

Шундай қилиб, кўпчилик тасаввурида ашаддий атеист бўлиб, барча динларга қарши тинимсиз кураш олиб борган коммунистлар аслида ислом динидаги мўътадил ва энг бағрикенг бўлган ханафий мазҳабининг ақидаларига қарши ғояда қаттиқ жангларга киришган ақидапараст оқимларнинг, жумладан, диний ақидапарастликнинг бениҳоя кенг тарқалиши учун жуда қулай шарт-шароитни яратиб берган эдилар.

Марксист – атеистлар дин, миллий ва маънавий кадриятларга қарши курашиб, уни халқнинг онгидан чиқариб ташлашга уринган бўлсалар, диний ақидапарастлар ҳам худди улар каби анъанавий миллий байрамлар, турлича тантаналарга, муқаддас қадамжоларга, оламдан ўтиб кетган азиз инсонларни хотирлаш, уларнинг қабрига

ёдгорлик тошини кўйишга, қабристонларни зиёрат қилишга, турли дафн маросимларидаги баъзи удумларга қарши чиқадилар.

Ўша ниҳоятда мураккаб даврларда Ўзбекистонимизнинг Бош мафкурачиси бўлмиш «опача» атеистик курашни яна кучайтириш мақсадида Фарғона вилоятига қилган сафари чоғида бир галатирок воқеа содир бўлган эди. Бир йиғилишда ўзини аслида диндор деб ҳисоблаётган бир художўй сўз сўраб, «биз дафн маросимларига қаршимиз», деган фикрни айтганди. Бундан гоётада хурсанд бўлиб кетган бош мафкурачи «диндорлар орасида чинакам прогрессиви ҳам бор экан», – деб уни ўзи билан олиб юрган эди.

Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти ҳақли таъбири билан айтилганида: «Ақидапарастлик эса, у қандай қиёфада бўлишидан қатъи назар – бу диний ақидапарастлик бўладими ёки коммунистик ақидапарастлик бўладими – ўз мафкурасига, ҳаётий қарашларига мос келмайдиган ҳамма нарсани инкор этади ва «кимки биз билан эмас экан, у бизга қарши» деган тамойил асосида ҳаракат қилади».

Ўша даврда ўйламай-нетмай, халқ вакиллари билан бир огиз маслаҳатлашмай қилинган турли-туман ноҳўя хатти-ҳаракатлар эл дилини қаттиқ оғритганди. Халқимиз сиёсий таққ ва таъқибларга, янги-янги номдаги турли-туман байрам ҳамда одатларнинг ўйлаб топилганига қарамасдан, эзгуликка жуда эш бўлган айём – Наврўз байрамини сираям ўзининг ёдидан, эсидан чиқармаган эди. Турли-туман фикр-мулоҳазалар тўқнашуви оқибатида ушбу муаммонинг ечими борасида олимлар, ёзувчиларнинг орасида анчагина қаттиқ баҳс-мунозара, тортишувлар вужудга келган эди.

Республикамизнинг илғор ёзувчилари, олимлари – зиёлилари томонидан «Наврўз» қадим-қадим замонлардан буён давом этиб келаётган халқона байрам эканлиги, унинг асл моҳияти дин билан эмас, табиатнинг табиий қонунлари биланам бевосита боғлиқлиги, азиз айёмни энг яхши анъаналарнинг асосида такомиллаштирилган ҳолатда тараққий эттириш лозимлиги хусусида жиддий ва илмий асосланган фикр-мулоҳазалар айтилганди.

Қашқадарё вилоятидаги «Муборак» қоракўл наслчилик ширкат хўжалиги раҳбари Ҳайитмурод Оқмаматовнинг ниҳоятда, беҳад завқ-шавқ билан ҳикоя қилишига кўра, «Ислом ака (Каримов –

вилоят раҳбари) ҳар сафар бизнинг хўжалигимизга келган чоғида, албатта, кўнглимизни ғоятда кўтариб, тагин бирон-бир янгиликни ҳаётга татбиқ этишга ҳам ундаб кетарди. Шу тариқа, кўпдан-кўп ишлар, қурилишлар амалга оширилганди.

1988 йили у кишининг кўрсатмаси бўйича муҳташам чойхона барпо этгандик. Ҳадемай бу жой кексаю ёшнинг росаям сеvimли масканига айланиб кетди. Ҳозирги пайтда эса бизнинг тўйларимиз ҳам, маъракаларимиз ҳам шу ерда ўтади.

Ўша вақтда Наврўз байрами қатағон этилган пайт эди. Гарчи шундай бўлса-да, Ислом Абдуғаниевич яхши ният билан бу ғоятда кўркам қошонага «Наврўз» деган ном қўйиб берганини бугунгидек яхши эслаймиз» (Поён Равшанов. Қашқадарё: истиқлол арафасида. 1986 – 1989. – Т.: «Маънавият», 2003. 121- бет).

Фикрлар ҳамда ғояларнинг тўқнашуви ўзининг авж палласига чиққанлиги натижасида, Ўзкомпартия МҚ идеология комиссияси ушбу масалани қайтадан кўриб чиқишга мажбур бўлган. Комиссия мажлиси баёнида энг яқин ўтмишда халқ турмушининг маданий ва маънавий соҳасида маъмуриятчиликларга ям йўл қўйилганлиги, неча асрлар давомида таркиб топган барча анъаналарни ёппасига менсимаслик ва айни бир пайтда тўқиб чиқарилган тадбирларни халқнинг онгига ям тиқиштириш республикадаги социал-маънавий муҳитга салбий таъсир қилганлиги алоҳида қайд этилган эди...

XX асрда ўзбек халқининг турмуш тарзига кириб келган киш фаслида ўтказилувчи улкан тантаналардан тагин бириям ханузгача ғоятда шод-хуррамлик билан нишонланаётган Янги йил байрами ҳисобланади. Марказий Осиёда бу Янги байрам қадимдан баҳорда нишонланиб келинганлигини ўзингиз ҳам яхши биласиз. Советлар даврига келиб умумий ҳисобга, тақвимга ўтилганидан сўнг Янги йил байрамиям ҳар йили икки марта – 1 январда ҳамда 21 мартда нишонлана бошланган. Демак, ушбу байрам рус миллатига мансуб аҳолининг турли маросимлари орқали ўзбек халқи турмуш тарзига кириб келган. Россияда 1492 йилга қадар янги йил 1 мартда, 1492 йилдан 1700 йилгача бўлса 1 сентябрда, 1700 йилдан бошлаб эса император Пётр Iнинг буйруғига биноан 1 январдан нишонлана бошлаганлиги мактаб тарих китобларида ҳам битиб қўйилган.

Ўзига хос йил сарҳисоби бўлмиш бу байрамда ҳар бир оила, корхона, маданият саройлари, ресторанларда янги йил дастурхони ёзиларди. Ҳозирги кунларда ҳам, айниқса болаларимиз интиқлик билан кутадиغان мазкур байрам арафасида шаҳарларнинг марказий майдонлари, маданият саройлари, умумтаълим мактаблари, боғча ва оилаларда байрамнинг тимсоли бўлган арча дарахти ғоятда зўр ҳафсала билан безатилишини ўзингиз ҳам ниҳоятда яхши биласиз.

Қадимги славян, латиш ва эстон халқларининг наздида арча – тинчлик, омад ва саодат рамзи бўлган. Мазкур байрамнинг доимий қахрамонлари бўлмиш Қорбобо – сахийлик ва раҳмдиллик, Қоркиз эса ёшлик, хурсандчилик ва қувноқликнинг тимсоли ҳисобланади.

Янги йил байрами арафасида арча дарахтини безатиш кўпгина давлатларда Иккинчи жаҳон урушидан кейин, баъзиларида бўлса 1960 йиллардан кейингина бошланган.

Жумладан, Сиз ва Бизнинг Ота юртимиз – Она Ватанимиз – Ўзбекистонда мазкур байрам XX аср иккинчи ярмидан нишонлана бошлаганди. Ушбу байрам амалда 31 декабрь куни эрта тонгданок бошланиб, айнан 1 январга ўтар кечасида, яъни тунги соат 24⁰⁰ да ўзининг жудаям авж нуктасига чиқишини эса ўзингиз ҳам жуда яхши биласиз.

Дунё бўйича янги йилни хурсандчилик билан кутиб олиш ҳар хил вақтларга тўғри келади. Масалан, Эфиопияда янги йил сентябр ўрталарида, Бирма (Мьянма)да эса апрель ойидагина кириб келади, Индонезиянинг баъзи оролларида янги йил айёми 10 кунгача давом этади ва ҳар йили турли ойларда нишонланади.

Масалан, Ҳиндистоннинг жанубида ўша янги йил март ойида, Шимолда эса – апрелда, Фарбда – октябрь ойида, Керала штатида бўлса гоҳ июль, гоҳида эса августда кутилади.

Янги йилни нишонлаш тадбирлари ҳам турли мамлакатларда қадимдан турли-туман одатлар ҳамда маросимлар билан ўтади.

Италияда янги йил кирар куни деразадан барча эски нарсалар пастга ташлаб юборилади. Японияда эса янги йил куни ярим тунда кўнғироқдан роппа-роса 108 марта кучли зарба берилади. 100 ва 8 рақамлари Японияда бахтли ҳисобланади. Кўнғироқнинг сўнги

зарбидан кейин ҳамма ётиб ухлайди. Янги йил куёш чиқиши билан кутиб олинади. Байрам бутун январь ойида давом этади.

Янги йил японлар учун фақат байрам бўлиб қолмасдан, ҳамма кишилар учун туғилган ўзига хос кун ҳам ҳисобланади. Уларда янги йил арафасида барча идишларга тоза сув тўлдириб қўйилади, бамбук ва қарағай новдалари осиб қўйилади, дастурхонга гуручли шўрва, балиқдан тайёрланган турли-туман таомлар тортилади.

Кубада қок ярим тунга яқин хонадонлардаги барча идишларга сув тўлдирилиб қўйилади. Соатнинг миллари эса роппа-роса 12ни кўрсатгач, ўша сув деразадан пастга тўкиб ташланади. Бу келгуси йилда улар ҳаётлари сув мисоли шаффоф ҳамда покиза бўлишини таъминлар экан. Бундан ташқари, ҳар бир кубалик 12 дондан узум ейиши шарт ҳисобланади, ушбу удум йил бўйи барчамиз бахтиёр бўлайлик, деган эзгу орзу-ниятда амалга оширилади.

Венгрияликлар Янги йилда хуштак чалишни яхши кўрадилар. Бунда улар болаларнинг хуштакли ўйинчоқлари ва найдан унумли равишда фойдаланадилар. Улар наздида, чалинган хуштак овози хонадонлардан ёвуз рух, инс-жинс, бало-қазоларни ҳайдаб юбориб, оилаларга ҳақиқий бахт-саодатни олиб келар экан. Венгрияда Янги йил дастурхонига паррандалар гўшти қўйилмайди, чунки парранда учади. Уларнинг наздида ушбу куни парранда гўштини истеъмол қилинса, оиладан бахт, омад, қут-барақа узоқларга учиб кетар экан.

Шотландияда бу кун ҳар қандай киши ўзи хоҳлаган хонадонга меҳмонга кириб келавериши мумкин. Бунинг фақатгина бир шarti бор – меҳмоннинг қўлида пирог, стаканда вино ва бир бўлак кўмир бўлиши шарт. Меҳмон бу уйга киргач, қўлидаги кўмирни печкага ташлаб юборади. Бу билан у ушбу хонадонда йил бўйи, егулик, ичкиликка муҳтож бўлинмаслиги ҳамда узоқ даврлар мобайнида ҳаёт манбаи олов ўчиб қолмаслиги тарафдори эканини билдиради.

Швецияда Янги йил ёруғлик байрами сифатида нишонланади. Байрамнинг бош қахрамони – ёруғлик қироличаси Лючия бўлиб, у болаларга байрам совғаларини улашади. Бу куни барча хонадонлар чироғи сира ҳам ўчирилмайди.

Хитойда Янги йил билан табрикланаётган кишининг устидан ўша чоғдаёқ сув қуйиб юборилади. Шу боис, байрам кунида уст-боши жикқа хўл бўлиб юриш хитойликларга одат бўлиб қолган.

Корея Республикасидаги кишлоқларида эса янги йил кириб келганидан сўнг кўчаларда оммавий сайил бошланиб етади, қизлар ўртасида бўлса узоқликка сакраш бўйича мусобақалар ўтказилади.

Монголлар эса Янги йил байрамида кўй гўшти пиширадилар, чучвара тайёрлайдилар. Уларнинг эътиқодича янги йил кечасида ким одатдагидан кўпроқ овқат егудек бўлса, у узоқроқ умр кўради. Уларда туғилган болалар ёши ҳам айнан янги йилдан бошланади.

Колумбияда Янги йил шодиёналарининг бош қаҳрамонлари турли кўғирчоқлар ҳисобланади. Ҳар хил эртақлар қаҳрамонлари кийимидаги «Кўғирчоқлар» болаларни жудаям хушнуд этадилар.

Руминияда Янги йил дастурхонига жудаям чиройли варақилар пишириб қўйилади. Улардаги одатга кўра варақининг ичига танга, узук, митти чинни, кўғирчоқ ҳамда қалампирга ўхшаш нарсалар солинади. Варақиларни еган одам, унинг ичидан чиққан нарсаларга қараб, ўзига хос равишда ўзининг бахт-иқболини синаб кўради.

Кенияда йил бошида ҳамма иложи борича чўмилгани боради, аксарият кишилар қайиқларга ўтириб сайр қилади. Суданда бўлса шу куни одамлар бир-бирларига ёнғоқ ҳадя этадилар, бу ирим эса бутун йил мобайнида сизга бахт, омад доимо ҳамроҳ бўлсин, деган эзгу маънони англатади.

Ўзингизга жуда яхши маълумки, ҳозирги давр янги йил арча байрамини қувноқ ашула, дилрабо куйлар, шўх ўйинлар, оммавий рақслар бадий-маънавий жиҳатдан безаб туради. Арча байрами – бу ўзига хос тарздаги карнавал томошаси ҳамдир. Унда кўпчилик турли хил образларни гавдалантирувчи ниқоблар ва кийимларда иштирок этади. Албатта, арча байрамининг анънавий қаҳрамони бўлиб қолган Қорбобо, Қорқиз шодиёналарнинг бошқарувчиларига айланадилар...

Йил тақвими билан бевосита боғлиқ турли-туман маросимлар таркибида бўлган Наврўз ҳамда Янги йил байрамлари бошқа барча байрам ва маросимлардан анчагина фарқ қилади. Яъни, мазкур байрамлар барчада ўзига хос кўтаринки кайфият, рухият уйғотади,

уларни нишонлашга бўлса алоҳида тайёргарлик кўрилади. Янги йил байрами ўзбек халқининг турмуш тарзига нисбатан кейинроқ кириб келган бўлишига қарамасдан, алоҳида кўтаринки рух билан нишонланувчи улуғ байрамга айланиб улгурганлигини ўзингиз ҳам яхши биласиз. Бу даврда эса мактаб ўқувчиларига кишки таътил берилгани сабабидан байрамона кайфият ўн кунгача давом этади.

Юқорида Сизнинг эътиборингизга ҳавола этилган барча фикр-мулоҳазалардан хулоса қиладиган бўлсак, кўхна тарихнинг ҳамма синовларидан муваффақиятли тарзда ўтиб келаётган байрамлар ва маросимлар, урф-одатлар халқимизнинг энг ажойиб фазилатлари, миллий, фақат ўзигагина хос хусусиятларини, энг юксак маънавий қадриятга айланиб кетган халқчиллик руҳи билан роса суғорилган жиҳатлари, яъни ҳалоллик, ўта меҳнатсеварлик, самимийлик билан мужассамлашган барча хислатлариниям намоён этади.

Бундай эзгу фазилатлар, ўз навбатида, бизлар ўз олдимизга жуда юксак мақсад сифатида қўйган озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишимизда таянч нуқталардан бири бўлиши эса шубҳасиз.

МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ДАВРИНИНГ НАВРЎЗИ

Ислом Каримов томонидан 1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон Олий Кенгашининг навбатдан ташқари олтинчи сессиясида Ота Юртимиз мустақиллиги Жумлаи Жаҳонга ғоят тантанали равишда эълон қилинди.

Шу кундаёқ Олий Кенгашнинг «Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида»ги буюқ тарихий қарори қабул қилинганлигидан ўзингиз ҳам яхши бохабарсиз. Ушбу ўта муҳим ҳуқуқий ҳужжат иккинчи бандига кўра 1 сентябрь – Ўзбекистон Республикаси Мустақиллик куни – умумхалқнинг байрами ва дам олиш куни сифатида белгилаб қўйилган эди. Шу тариқа биз озодликка чиққан илк кунимиздаёқ бутун мамлакат (Мустақилликка эришгунимизга қадар Ота юртимиз – Ўзбекистон Республикаси сираям мамлакат деб аталмас эди, у метрополия томонидан бор-йўғи иттифокдош республика деган кичкина бир мақомгагина лойиқ кўрилган эди. – Б. И., Н. И.), тагин такрорлашгаям тўғри келади, бутун мамлакат бўйлаб истибдоднинг интиҳоси, истиқболнинг ибтидоси бўлмиш энг улуғ ва энг азиз ва муқаддас Истиқлол айёмини ниҳоятда катта тантаналар билан нишонлагандик.

Камида 3,5 минг йиллик давлатчилик тарихига эга Ота Маконимиз – Мустақил Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган, очиқ ташқи сиёсатга эга ҳуқуқий демократик давлат, адолатли фуқаролик жамияти қуриш йўлидаги дастлабки қадами катта байрам билан бошланди. Истиқлол айёми мустақиллик йилларида халқимизнинг энг улуғ, энг азиз байрамига айланганлигини бўлса байрам тантаналарининг ташкилотчиси, тарғиботчиси ва иштирокчиси сифатида ўзингиз ҳам яққол кўриб-билиб турибсиз.

Ўзбекистон мустақилликка эришиши арафасида давлат ва ҳукумат томонидан халқ байрамларини тиклаш борасида беҳад улкан маънавий-маърифий ишлар амалга оширилиб, жараёнга кенг жамоатчиликнинг диққат-эътибори жалб этилганди. Натижада,

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан «Халқ байрамларини тиклаш муаммолари» бўйича махсус ишчи гуруҳи тузилди. Ушбу гуруҳ фаол зиёлилар вакилларидан таркиб топган эди. Мазкур гуруҳ томонидан ҳар йилида 21 мартдан 21 апрелгача бўлган бир муддатни «Инсонийликни ва табиатни эъзозлаш ойлиги» сифатида белгилаб, айнан бу вақтда «Наврўз», «Хотира куни», «Биринчи экин», «Дон, майса ва сув куни», болалар учун «Бойчечак» байрами, «Лола сайли» ва бошқа байрам маросимларини ниҳоятда катта тантаналар билан ўтказиш тавсия этилганди.

Ушбу таклиф-тавсиялар эса, ўз навбатида, кейинги хайр-саховатли ишларга дастлабки дебоча бўлган эди.

XX аср 80- йиллари иккинчи ярмига келиб, яъни миллий истиқлол арафасидагина халқона байрамларимизда «Катта томошалар» намойиш этилиб, элга кўрсатилиб, масхарабозлар, кизиқчилар, кўғирчоқбозлар, дорбозлар ҳамда полвонлар иштирокида минглаб йиллик тарихнинг гувоҳи бўлмиш азалий халқона томошаларни ўша халқнинг ўзи юртга тагин намойиш эта бошлаганди.

Айнан шу пайтлардан халқона байрамларимизда қадим замонда бўлганидек, аскиябозликлар, мушоиралар, халқ ўйинлари ўтказилиши тагин анъанага айлана бошлаган эди. Байрамлар халқимизга хос энг яхши урф-одатлар ва анъаналарни намойиш этадиган муҳим маънавий тарбия воситаларидан бири эканлиги, шўролар даврида эса атайлабдан азалий халқона маросимлари, анъаналари, байрамлари ҳам йўқотила борганлиги, инсонпарварлик анъаналарини қайтадан тиклаш зарурлиги ўша даврнинг оммавий ахборот воситаларида ва турли мулоқотларда жиддий равишда таъкидлана бошланганди.

Шўроларнинг ҳукмронлиги даврида минглаб йиллик тарихга эга бўлган улуғ халқимизнинг миллий байрамларидан бирортасиям расмий байрам сифатида йиллик календар (тақвим)ларда кўрсатилмаган эди. Мустақиллик арафасида ҳам миллий байрамларни тиклаш ҳақида гап-сўзлар анчагина кўп эди-ю, аммо уларни у ёки бу тарзда нишонлаш ҳақида расмий ҳуқуқий ҳужжатлар мавжуд эмасди.

Ислом Каримов Республикамиз биринчи рахбари бўлганидан кейингина шундай расмий ҳуқуқий ҳужжат пайдо бўлган эди. 1990 йилнинг 28 феврида унинг ташаббуси билан Ўзбекистонда ушбу Наврӯз байрамини нишонлаш тўғрисида ўта муҳим тарихий қарор қабул қилинганди. 1990 йилдаёқ, ҳали мустамлака зулмидан тўлиқ халос бўлишга улгурилмаган ўзбек юртида Наврӯз айёми ниҳоятда тантаналар билан нишонланганди. Бу биз учун ўзаро меҳр-оқибат, кадр-қиммат ва хайру саховат рамзи бўлган энг қадимий ва энг асл байрамимизнинг амалда қайтадан тирилиши эди. Президент Ислом Каримов томонидан «Наврӯз» халқ байрамини ўтказиш якуналари тўғрисида махсус Фармонгайм имзо чекилган эди ва бундан кейин ҳар йили 21 мартни умумхалқ, эл-юрт байрами – дам олиш куни сифатида нишонланиши эълон қилинганди. Бу унутилмас тарихий воқеани, жуда буюк анъаналарни абадиятга айлантирган айёмнинг расмий равишдаям нишонланишини мамлакатимиз бутун аҳолиси беҳад чуқур мамнуният ва кўтаринки руҳ билан кутиб олганди.

Келинг яхшиси, шу ўринда айнан мавриди келиб қолганлиги туфайли ҳам, ўша замонларда Шўролар армиясида хизмат қилган Фахриддин Содиқнинг «Садо» газетасида (2016 йил 1 сентябрь) босилган «Мутолаа ичра жонланган ҳаёт» сарлавҳали битигидан мавзуга оид кичик бир парчани эътиборингизга ҳавола этсак: «Биз ҳарбий хизматни, йигитлик бурчини ўтаётган 1989 – 1991 йилларда дунё ҳайратда, тизгинсиз қизиқсиниш билан тарихнинг навбатдаги эврилишига яққол гувоҳ бўлиб турганди. Зеро, дунёнинг харитаси кун сайин ўзгача ранглар ва қалин чизиқларнинг эвазига тинимсиз равишда ўзгариб бораётганди...

«Бепоён мамлакат»нинг деярли ҳар бир бурчида ой сайин, кун сари янгидан-янги «можаро»лар чиқиб турарди, аҳолининг эртанги кунга нисбатан буткул ишончсизлиги ва алланечук бир саросима кайфият ҳукм сурарди.

Бу қисмга дастлаб биз – ўзбекистонликлар келгандик, кейин Москва, Новгород, Рига, Куйбишев, Доғистондан келишди...

Бизнинг ротамизнинг командири бўлмиш Тисленко бир куни эрталабки саф тортиш (развод) вақтида:

– У узбеков отныне свой Президент есть – деб қолди.

– У нас же есть президент, и государство, и президент! – деб кимдир лукма ташлаб қолди.

– Значит у них государство! – деди Тисленко ҳамда бошқача лукмаларга сира ўрин қолдирмасдан, взвод командирларига ротани бошқаришлари учун буйруқ берди.

Бу бизлар – ротадаги ўзбеклар учун учун янги хабар эди ва дабдурустдан уни тушунмагандик. Бирок, ўша куніёк телевизор ёки газета орқалими, ишқилиб, ушбу янгиликдан – она юртимизда Президентлик бошқаруви жорий қилинганидан воқиф бўлгандик. Тўғриси айтганда – биз, айна шу пайтда Ватандан четда хизмат қилаётган йигитлар жуда чексиз бир ғурур билан қувонч ҳиссини туйганмиз, аммо айна шу хурсандчилик билан бир вақтнинг ўзида яхшигина хавотирни ҳам ҳис қилганмиз. Зотан, хавотиримиз бежиз эмас эди, негаки, худди шундан кейин, ҳатто офицерлар ҳам биз билан «сермаъно» янгича муносабатга ўтишганди.

– Вы такие отдельные, особенные, да нашли или вдруг вы узбеки узнавали сами себя – мана шунга ўхшаш гапларни мен ва хизматдош дўстларим кўп эшитганмиз. Бу каби қочирим ёки ўз номи билан айтганда «писмиқ» гапларга эса жавоб қайтариш керак эди. Табиийки, хизматдаги шароитнинг тақозосига кўра, жавоб ҳам фақат гапу сўзлар билан бўлмайди – кимдир яхшигина «кўкаради» ёки ўзимиз ҳам тузуккина «кўкараамиз»... Дарвоқе, энг қизиғи ёки энг муҳим воқеа фақатгина бу эмасди. Ҳаммамизни роса ҳаяжонга солгани, барчамизга тоғлардан-да баланд ифтихорни бахш этиб, ўзимизга бошқача – муносиб қарашларига ундовчи сабаб бўлган воқеа эса кейинчалик содир бўлган...

... Совуқ ўлкада, Верхняя Сальдада қор йилнинг ноябридан бошланиб, келаси йилнинг июни бошигача эримасдан тураверади. Шундай ўлканинг табиати ҳам ўзига яраша бўлар экан-да. Чунки, фақат таквимдагина келадиган баҳор эса табиатни ўзининг ҳукмига бўйсундира олмайди – чини билан, чин кўнгилдан баҳорни ҳам ҳис қилолмайсан киши. Агар ишонсангиз, ўшанда Наврўзимизни эсга олишга олдиғу, бир-икки йигитлар билан баҳор айёмини ўзимизча нишонлагандек бўлгандик. Бизларнинг нишонлашимиз ҳам қандай бўларди дейсиз, имконимиз қадар тушликни бироз бойитгандик...

Айнан ўша куни махсус хонада «кип-қизил» русча «Красная звезда» газетаси, учинчи саҳифасининг қоқ ўртасида кўзларимга кип-қизил чўғ янглиғ кўришиб турган ўзбекча сўзларни, матннинг энг бошидаги **«БАРЧА ҲАРБИЙ ҚИСМЛАРДА ХИЗМАТНИ ЎТАЁТГАН ЙИГИТЛАРИМИЗГА!»** деган жумлани ўқигандим. Ич-ичимдан гупириб келаётган алланарсаларни босиб-босмай эса, матн остидаги ўзимизнинг Президентимизнинг имзосини кўрдим. Унда эса шундай самимий тилаклар мавжуд эди:

«Азиз ва кадрдон Ўзбекистон ўғлонлари!

Барчангизни улуғ ҳамда муқаддас Наврўз байрами билан чин дилдан табриклайман. Табиатнинг уйғониш фаслида сизга Она юрт соғинчи ва меҳр-муҳаббатга тўла саломларини йўллайман...

Бугун дастурхондаги насибангиз узра олисдаги сиз азизларни яна бир бор эсга олиб ҳар бирингизнинг азиз бошингизга омонлик тилаймиз. Мунис ва меҳрибон ота-оналарингизнинг бағрига, сизни кўз тикиб интизор кутаётган яқинларингиз бағрига тез кунларда эсон-омон, соғ ва саломат қайтишингизни тилаймиз.

Катта-кичик, барча дўсту биродарларингизга бизнинг Наврўз саломимизни етказинг.

Ўзбекистон жумҳуриятининг Президенти И. КАРИМОВ».

Тезда ўқиб чиққан матнни пахтакорлик хизматдош дўстим Олимга кўрсатгандим. Ўзбекча табрикни кўриб, унинг ҳам кўзлари порлаб кетган эди: «Қара, ўзимизнинг Она тилимиздаги сўзларни бошқа сўзлардан ҳам қизганаркансан одам», деганди»...

Наврўз айёми, шак-шубҳасиз, кўпгина халқ байрамларининг ҳам отаси, ҳам онаси ҳисобланади. Асрларнинг бағридан қийналиб етиб келган беҳад улкан шодиёна, байрамнинг энг катта фазилати ҳам шундан иборатки, айём, энг аввало, турли-туман тоифаларга мансуб бўлган, миллатидан қатъи назар барча одамларни ўзаро яқинлаштиради, биродарлаштиради ва дўстлаштиради.

Байрам кунларида қариндош-уруғлар ҳамда кўни-қўшнилар бир-бирларини ўзаро йўқлайдилар, совға-саломлар йўллайдилар, зарурият туғилгудай бўлса, муҳтожларга моддий ёхуд маънавий ёрдам, кўмакни сидқидилдан берадилар.

Биринчи Президентимиз Ислом Каримов нуқтаи назаричаям: «Кундалик турмушда учраб турадиган гина-аламларни ҳам юракда олиб юрмаслик, кечиримли бўлиш, ҳар қандай вазиятда ҳам энг ёруғ кунларнинг умиди билан, эртанги кунга қатъий ишонч билан яшаш – Наврӯзи оламнинг ўзи бизларни чорлайдиган аломат».

Шу боисдан ҳам ушбу куни одамлар ўртасида хафагарчилик, адоват, гина-кудратларни унутишга ҳаракат қилинади. Урушганлар ярашиб оладилар. Ёшлар эса кексалар, нуронийларни зиёрат қилиб, уларнинг олтинга тенг, аслида бўлса тилладан ҳам қимматбаҳороқ, инсон руҳи, қалбига беқиёс куч бағишловчи дуосидан, олқишидан баҳраманд бўладилар...

21 мартнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан 1999 йилда «Бутун дунё шеърят куни» деб эълон қилинганлигида ҳам улкан рамзий маъно бор. Халқимизнинг ғурур ва ифтихори манбаи, эзгуликка беҳад эш бўлган айём – Наврӯз байрами ҳамиша ижодкорлар қалбиниям ўзига ром этиб, улар учун битмас-туганмас илҳом, завқ-шавқнинг ўзига хос бир манбаи бўлиб келган.

Кўҳна Шарқнинг улуғ мутафаккирларидан тортиб, эндигина назм бўстонига астагина ёки ловуллаб ёниб кириб келган ҳаваскор шоирларгача Наврӯз талқини орқали гўзаллик, нафосатни, эзгулик ҳамда бунёдкорликни мадҳ этиб, шеърлар битганлар, ҳамон битиб келаётганларини эса ўзингиз ҳам, бир қалам тебратувчи сифатида, ниҳоятда яхши биласиз. Шоирларнинг кўнгил тубидан ҳаётбахш нур янглиғ аста сизиб чиққан шеър, дostonларида инсон, инсоният, жамиятга ўзларининг орзу-умидларини, тилаклари ва ниятларини изҳор этганлар. Чунки, шеър ёзиш ҳам ўзинг билмаган ҳолатда бировга, ўзга инсонларга астойдил яхшилик қилишдек бениҳоя бир савоб иш эканлигини ҳақиқий ижод аҳли, вакиллари ва уларнинг ижодидан баҳраманд кишилар жуда ҳам яхши биладилар.

Адабиётимизнинг кўҳна тарихига назар ташлагудек бўлсак, Наврӯз ҳақидаги биринчи газални XIII асрнинг шоири Рабғузий ёзганлиги гувоҳиям бўламиз. Ва, бу ўзбек адабиётидаги илк газал ҳисобланади. XX аср ўзбек адабиётида бўлса Наврӯз ва бойчечак ҳақидаги биринчи шеърни Абдулҳамид Чўлпон ёзган эди.

Унинг дилбар мисраларини ўзингиз ҳам шошилмасдан ўқиб кўринг-а: «Ҳар йили бир келадиган баҳор севинчи яна кўнгилларни қитиклай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югурди...

Толларнинг кўм-кўк сочпоуклари қизларнинг майда ўрилган кокилларидай салкиллаб тушмоққа бошлади.

Муз тагида лойқаланиб оққан сувнинг ғамли юзлари кулади, ўзлари ҳорғин оқсалар-да, бўшалган қул каби эркинлик нашъасини кемира-кемира аста илгари босадилар. Симёғочларнинг учларида эса якка-якка қушлар кўрина бошлади. Биринчи кўринган кўклам қуши биринчи ёрилган бодроқ нашъасини беради... Ҳаёт нега бу қадар гўзал ва ширин бўлади баҳорда?..».

Ҳа, ҳаёт, айниқса, эртаги кўклам маҳаллари ниҳоятда ўзгача кўринади. Бу синоатнинг боиси эса боқий Наврўз айёмидир.

Чўлпоннинг «Баҳор келди» сарлавҳали шеърдан баҳра олинг:

Йўқсилларни ингратгучи қиш кетиб,
Баҳор келди, гулбарралар очилди.
Ваҳимали қиш биноти йиқилиб,
Гўзал баҳор эшиклари очилди.

Бу севгили кўноқ учун қувониб,
Кўнгил очмоқ истаб қирга чиқармиз
Ўйнаб-қулиб, гулбарралар теришиб,
Югуришиб, адирларга чиқармиз.

Баҳор билан бирга келган булбуллар,
Бокчаларда нола қилиб сайрашар.
Қизил гулнинг қаршисига кўнишиб,
«Гунча тугиб, очилгин», – деб сўрашар.

Булбулларнинг мусикадек овози
Рухимизга ширин озиқ берадир.
Жилва билан турса баҳор шамоли,
Димоқларга шодлик иси келадир.

Куллуқ сенга, гўзал баҳор, хуш келдинг,
Энди тоғда қизил гуллар очилсин.
Олма, ўрик, шафтолилар гуллашиб;
Майдонларда кўк майсалар кўкарсин.

Наврўз байрами, баҳор фасли, халқ шодиёнаси, тантаналари
барча замонларда шеърият аҳлига алоҳида завқ, илҳом бағишлаган.

Мавлоно Муқимийнинг:

Навбаҳор очилди гуллар, сабза бўлди боғлар,
Сухбат айлайлик келинлар, жўралар ўртоқлар!
Хуш бу махфида тириклик, улфату ахбоб ила,
Ўйнашиб гоҳи табиатни қилайлик чоғлар...

каби байтлари билан бошланадиган содда ва нафис оҳанглари ҳам
Наврўз кунлари беҳад гўзал табиатнинг сеҳрли кучоғида, назмни
нозик тушунгучи дўст-биродарлар даврасида шоир қалбининг энг
покиза мавжидан тўғилгандир.

Наврўз ва Навоий... Бир-бирига нақадар боғлиқ тушунчалар.
Гарчи Наврўзни нишонлаш ўзбек учун Навоийдан минглаб йиллар
олдиндан беҳад маънавий мерос сифатида келаётган бўлса-да, бу
байрамга даҳо шоиримизнинг муносабатини билиш бугун учунам,
келажак учун ҳам жуда-жуда зарур. Аввало, Наврўз – Навоий учун
муҳим бир бадиий восита вазифасини ўтаганди. Маълумки, Навоий
жами олтига дoston яратган. Уларнинг бештаси энг буюк «Хамса»
эпопеясини ташкил этади. Ўз умрининг сўнгги йилларида эса улуг
шоир олтинчи маснавийси – «Лисон ут-тайр»ни битганди. Ана шу
дostonларнинг барчасидаям Наврўз қаламга олинган. Шу сабабдан
ҳам Наврўз айёми ҳақида гап кетганида ҳазрат Навоийнинг гўзал
бир сатри, ҳамиша оҳорли тилаги беихтиёр ёдимизга тушаверади:

Эй юзунг боғи насимида ҳавойи наврўз,
Лаъли тожинг бўлуб ул богда бўстонафрўз.

Зулфи рухсор ила комимга мени еткурсанг,
Ҳар тунинг кадр ўлубон, ҳар кунинг ўлсин наврўз.

«Садди Искандарий» достонида бўлса Наврўзнинг байрам қилиниши хусусида шундай сатрлар мавжуд:

Баҳор эрдию гул арусига зеб,
Арусона булбулға андин фиреб.
Гулу сабза айёмида бўлди тўй,
Бўлиб гулшан ойин била шахру кўй.
Аёкчи, кетур жомни лабба-лаб!
Ки тўй ўлди айёму айшу тараб.
Ки бу сурур оламафрўз ҳам.
Хусусан эрур фаслу наврўз ҳам.

«Хазойин-ул-маоний»да бўлса Наврўздаги тун ва куннинг ўзаро тенглиги жудаям ажиб бир тарзда баён этилади:

Васли аро, кўрдум, тенг эмиш бўйию сочи,
Тун-кун тенг экан зоҳир ўлур бўлди Наврўз.

Бу асарда Наврўз хусусида тагин шундай битиклар мавжуд:
Мувофиқ кийдилар, бўлмиш магар ила байрам,
Чаман сарви ёшил хилъат, менинг сарви равоним ҳам.

Чаман сарви қолиб ҳайрон, менинг сарвим қилиб жавлон,
Анинг шайдоси бир деҳқон, мунга шайдо бари олам.

Огаҳийнинг лирик меросида «Наврўз» ҳақида ўнлаб асарлар учрайди. Уларда Наврўз байрами ўтказилиши тартиблари ҳақида жуда қизиқарли маълумотлар анчагина. Шоирнинг тасвирлашича, аввало, байрамда яқин кишилар бир-бирларини янги йил билан чин дилдан табриклаб, энг эзгу ниятларини билдирадилар:

Эй, ёр санго тангри таборак бўлсин,
Наврўз ила тоза йил муборак бўлсин.

Аҳбоб сарафроз ўлубон лутфингдин,
Аъдо боши манкуби балорак бўлсин.

Бобокалонимиз Носириддин Рабғузий эса шундай ёзганлар:

Кун ҳамалга кирди эрса, келди олам наврўзи,
Кечти баҳман замҳарир қиш, қолмади қори, бузи.

Кун келу минг курки ортиб, тирилур ўлмиш жаҳон,
Тонг бадизлаб нақши бирла безанур бу ер юзи.

Тонг отарда эснаюр тўрт булунгдин шамол, зиё,
Кин тузар киндик йипор йизланур ёбон ёзи.

Ёрлиги епгун – бағирдин обуғи ёшил, кизил,
Ораси бутоқ, ябурғоқ, тол чечаклар туб тузи.

Ўрласа булутлар гулчирар боғу бўстон,
Тол йиғочлар энг солишур ўйнаюртек қўй-қўзи.

Киршани қор қани энглик боқса тоғлар сурати,
Тўнлиқи тангсук йипордин Рум хитой атлас чузи.

Лола сагроқин ичарда сайрар усруб сандувоч.
Турна ун тортиб ўтарда сакрашур бақлан қўзи.

Кўкда ўйнар қўл солишур кугу қоз қил қарғулоч,
Ерда юғруб жуфт олишур ос, тийинг, киш, кундузи.

Тол йиғочлар минбаринда тўти куш мажлис тутар,
Қумри, булбул муқри бўлиб ун тузар тун кундузи.

Яғиз ер, кўк менгизлик яшнаюр майдон бўлуб,
Оғрушим ойтак чечаклар теграсинда юлдузи.

Хури ин ужмоҳ ичинда энг солиб таҳсин қилур.
Ёз уза мундоғ ғазаллар аймишда Носир Рабғузий.

Замонасининг беҳад забардаст, заҳматкаш ва зиёли забондони
Заҳириддин Муҳаммад Бобур баҳор айёмини йигитликнинг росаям
кучга тўлган, ниҳоятда навқирон даврига киёс қилади:

Баҳор айёмидир, доғи йигитликнинг равонидур,
Кетур, соқий, шароби нобким, ишрат замонидур.

Наврӯзда инсон қалбиям ғам-аламлардан тозаланади. Фурқат
дўстларни кенг байрам даврасига чорлаб шундай дейди:

Навбахор айёми бўлди, келинг, эй аҳбоблар,
Боғ аро нўш айлайлик, биз ҳам шароби ноблар.

Шоира Бону қаламидан бўлса мана шундай соҳир сатрлар
кордек оппоқ қоғозга бутун кўрк-таровати билан тўкилганди:

Келди Наврӯзи ажойиб, сайри гулзор айлангиз,
Тўти-ю булбулсифат, оҳанги дилдор айлангиз.
Жам бўлиб ахбоб ила тузмоқда базми боғаро,
Ошиқу девона айтмай бизни ҳам ёд айлангиз.

Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Ориповнинг ўта
соҳир қаламига мансуб «Халқ сўзи» газетаси 2014 йил 21 мартда
чоп этилган «Наврӯз» шеърини ҳам Сиз маза қилиб ўқишингизни
Бизлар ҳам чин дилдан иштаймиз:

Аввал юрагингга мўралайди у,
Сўнгра куртакларга ўргатади сўз.
Заминнинг кўзидан қочади уйқу,
Демак, Баҳор келди,
Келмоқда Наврӯз!

Қишнинг аҳволига боқиб, ҳойнаҳой,
Юм-юм ёш тўкмоқда эриётган муз.
Жилва қилаётир тенгсиз бир чирой,
Демак, Баҳор келди,
Келмоқда Наврӯз!

Она бағри каби илиқдир олам,
Ҳарир ҳовур ичра яйрар дала-туз.
Қолди пучмоқларда хазон янглиғ ғам,
Демак, Баҳор келди,
Келмоқда Наврӯз!

Яна кўнгиллардан рутубат кетди,
Яна шуълалардан камашмоқда кўз.
Яна дилдорликнинг фурсати етди,

Демак, Баҳор келди,
Келмоқда Наврӯз!

Шавкат Раҳмоннинг Наврӯз илҳомиданам баҳраманд бўлинг:

Тоғларга чоп, далаларга чоп,
Бағрингни оч мовий навога.
Тупроқни ўп, майсаларни ўп,
Дардингни айт субҳи сабога.
Гулга айлан, ёмғирга айлан,
Сайхонларга қуйил зиёдай.
Қайта тугил, ёруғ юз билан,
Водийларни кезгин пиёда...
Тоғларга бор, далаларга бор,
Нурга тўлдир умрнинг дамин,
Тупроқни ўп, ялиниб ёлбор,
Гуноҳингни кечирар замин.

Ўзбекистон Халқ шоири Муҳаммад Юсуф қаламига мансуб
ушбу сатрларни бўлса ўзингиз ҳам ёддан айтиб бера оласиз:

Сочимда оқ, мен баҳордан ўтиндим,
Кўкламойим, кўкингдан бер бир чимдим.
Қор қўйнидан зўрға сенга етиндим,
Кўкламойим, кўкингдан бер бир чимдим.

Кўнглимга кўк бинафшалар сочилсин,
Кокилига толпопукдан соч илсин.
Бойчечакка борар йўллар очилсин,
Кўкламойим, кўкингдан бер бир чимдим...

Кўкинг билан кийинтирай даламни,
Оёқяланг суюнтирай боламни.
Ўзинг олгин кўксимдаги аламни,
Кўкламойим, кўкингдан бер бир чимдим.

Гинам йўқдир кузда кетган оққушдан,
Ийманмасин қайта эшик қоқишдан.
Кумри билан бирга чиқдик биз қишдан,
Кўкламойим, кўкингдан бер бир чимдим...

Бундай олиб қараганда, баҳорни ким куйламайди дейсиз. Ҳар бир тоза қалб эгаси борки, Наврўзга ошно, баҳорнинг шайдосидир.

Шу ўринда, ушбу кўлланма муаллифларининг отаси ҳамда бобоси Робиддин Исҳоқовнинг ҳам бундан ярим асрлар муқаддам инсонларни истиқболга етакловчи ва истибодга барҳам берувчи миллий истиқлол орзусида удумларни роса яшартган, анъаналарни абадиятга айлантирган энг азиз айём, башариятнинг боқий байрами хусусида битган бир неча шеърларини Сиз азизларнинг диққат-этиборингизга ҳавола этишдек эзгу бир истак ҳам туғилди:

Рубобингни чалгин, созанда Наврўз,
Рақега тушсин қора қош каклик.
Қаҳратон қаҳри-ю, бўрон шаштин буз,
Гул фасли бу – хандон кулайлик!
Булбулларинг чақир базмга,
Базм ўтмас бизда куйсиз навосиз.
Наврўз латофати кўчсин назмга,
Сатрларда қолсин лолалардан из ...
Олам яшаради – Наврўз юзидай,
Наврўз кияр яшил шоҳидан либос.
Олча гулларини узатиб ёрга,
Бахтимиз олқишлаб,
Янгратайлик соз!
Рубобингни чалгин, созанда Наврўз...

Шоирнинг «Манзара» номли шеърисида эса Онажон табиатнинг шундай ажиб бир тасвирига дуч келамиз:

Ёмғир ёғди.
Жажжи новданинг
кўз очмаган куртагин ўпди.

Бирок,
Хали табиат дўки,
Шамолу сел,
Бўрони кўпдир.
Сахий куёш ёғдуси билан
Йўртаклагач куртак – гўдагин,
Қалбин очиб, Она табиат –
Беланчак айлади –
Наврўз этагин...

Қогозга шоир қалбининг тубидан тўкилган сўзлар воситасида
чизилган тагин бир ажиб манзараям гўзал Наврўзни кўз ўнгимизда
яққолроқ намоён этади:

Қор кўрпаси йиғиб этагин
Жилга бўлиб оқди адирдан.
Аста куйлаб севги эртагин –
Ниҳол майса кўз очди кирдан...
Чарх уради бошида тўрғай,
Япроғидан ўпиб учади.
Янги кўшиқ,
янги куй ила
Наврўз аста дилга кўчади...

Энди шоир Асад Асил томонидан соҳир сўзлар воситасида
чизилган «Манзара»дан баҳраманд бўламиз:

Қиш ётарди писиб тоғда ой-ойлаб,
Бирдан босиб тушди пайтини пойлаб.
Қиру тоғда, боғу роғда қизгин жанг,
Кўз ҳам кетди бўлиб қолгач ҳоли танг.
Оқ момикқа ўраб олди ўлжасин:
Қор босибди ҳатто шаҳар кўчасин...
Зафар завқи кишни мағрур этган чоғ,
Тўрт томонга кучи тарқаб кетган чоғ,
Пистирмадан чикди баҳор лашкари –
Исиб кетди хона, ҳатто ташкари.

Увададек қора булут елади,
Кўз очирмай қорни қувиб келади...
Кўклам отлиг зўравондан тап тортиб,
Қочиб борар қиш кўч-кўронин ортиб...

Миллий Истиқлолга эришганимиздан кейин Ислом Каримов томонидан асрлар бағридан қийналиб, қаршилиқлар билан бўлса-да, етиб кела олган, майин саболари эса бошлаган улуғ шодиёна боқий Наврўз умухалқ байрами сифатида эълон қилинган, Махмуд Ҳасаний бутун дунёга дoston диёримиздаги азиз айёмга бағишлаб ҳақиқий шукроналик ҳамда зафар қувончи ила қуйидаги ёрқин бир манзумани битганди:

Водийларни яёв кезганда,
Бир ажиб ҳис бор эди манда...

(Ҳамид Олимжондан)

Кўриб бунда Наврўз жамолин,
Балогатга етган камолин,
Бошларимдан учар эмиш хуш,
Кўрганларим гўёки бир туш.
Афсонадек гўзал бу бўстон.
Наврўз билан яна гулистон.
Қолар қочиб тоғнинг бошига,
Ерлар қониб унинг «ёшига»,
Чаман билан бурканиб Ватан,
Шодликларга тўлди ҳар бир тан.
Наврўз билан келади шодлик,
Наврўз билан элда ободлик.
Наврўз келса гуллайди боғлар.
Наврўз келгач яшнайдиган тоғлар.
Наврўз келса дарахтларда гул,
Наврўз келса гул очади чўл,
Наврўз келса ариқларда сув,
Наврўз келса далада сурув.

Наврӯз келса тилда ашула,
Дам дилига тушар ғулғула.
Наврӯз келса ҳамма ёру дўст,
Унутилар барча каму кўст.
Наврӯз келса суманбар малак,
Икки кўллаб тутар сумалак.
Кўк сомсадан қувонади кўз,
Чучварага тополмасман сўз.
Бир томонда найнинг навоси,
Бир томонда карнай садоси.
Бир томонда рубобнинг сози,
Бир томонда ҳофиз овози.
Бахтимизга Наврӯз бор бўлсин,
Катта кичик бахтиёр бўлсин.
Омон бўлсин элу юрт, омон,
Омон бўлсин тургунча замон!..

Шоир Баҳодир ИСОнинг ниҳоятда соҳир сатрлар воситасида оппоқ қоғозга кўчира олган жудаям гўзал «Баҳор» дея номланган манзарани бемалол ўзингизнинг кўзингиз, кўнгил кўзи билан кўра олишингиз, завқланишингизга ҳамда ушбу шеърни такрор-такрор мириқиб ўқиб чиқиб, ўз дўстларингиз ва дугоналарингизга тавсия этишингизга ҳам ишонамиз:

Ернинг сийнасидан тошди ҳарорат,
Ҳайкал дарахтларга такрор кирди жон.
Томларнинг лабида туриб омонат,
Ялқов мушуклар ҳам бошлади фиғон...

Шифокор қуёшнинг малҳам тиглари
Бемор жуссасини узди тўшакдан –
Ана, кўтарилди бугдой туглари
Чорбоғда қор босиб ётган хашакдан...

Ўчоқлар оғзига исланиб қайтди
Мўрилар бўғзидан тутган тутунлар.

Эшитдим – Худога шукрона айтди
Охири кўриниб қолган ўтинлар...

Тупроқ кўпчиб берди етилган қиздай,
Чапани кетмонга боқди сузилиб...
Бўғотда ханжарга айланган музда
Қартайган қиш жони кетди узилиб...

«Тиббиёт ва замон» журнали ҳамда «Тамаддун» газетасининг муҳаррири, шоир Мусо АКМАЛнинг 2015 йилда «Наманган» нашриётида чоп этилган «Пайғом» номли бир шеърини китобидан муносиб даражада ўрин олган «Фасллар алмашинуви» сарлавҳали битиклари ҳам Сизнинг диққат-эътибрингиздан четда қолмайди, деган умиддамиз:

Қиш қиличин сермаб чарчади,
Етолмади ўй, муродига.
Охири муз юзларин тирнаб,
Аччиқ қамчи босди отига.

Ҳайдаб кетди шамоллар уни,
Уввос тортиб бўзлаб, йиғлади.
Ёмғирлардан кейинги куни
Қуёш яна нари қувлади.

Оғир экан айрилмоқ дарди,
Сочларини ёйиб ташлади.
Ниманидир излаб ахтарди,
Мавжудотнинг қалбин ғашлади.

Ялпиз ҳиди таралди, хулё!
Ирғишлади асов от – анҳор.
Сабзаланди бус-бутун дунё,
Сепин ёйди келинчак баҳор.

Ана шундай бошланди кўklam,
Алҳол, офтоб килди тантана.
Наврўз менга ёқади бирам.
Гўё қувват олар жон-тана.

Энди Суннат Убайдулло тмонидан битилган «Наврўз назми» билан мириқиб танишамиз, оқибатда кўнглимиз ҳам ором олади:

Ўсмадин сув эмди қош ва сурмадин бу кўзлар,
Мушкидин айланди бош, келдими боз Наврўзлар.
Новдаларда во ажаб, гунчалар очмиш чирой,
Гулми, дей анга қараб, ё шохдаги юлдузлар?
Сабза урмиш майсалар, бойчечаклар қирда шох,
Хумор этиб бўсалар, сайрибоғ истар қизлар.
Сумалакдин лабда бол, сайилдин дилда кўп хузур,
Мени этди масту лол, хуш бўйидин ялпизлар.
Қайга бормай мен бугун, дилкушолар жамулжам,
Қадахда маю гулгун, тилларда шакар сўзлар.
Хуш бу айёмда Суннат юзни бур бир гўшага,
Анда бўлсин жаннату, хуррам ўлсин ёлғизлар.

XX асрнинг 20- йилларига қадар ўзбеклар орасида туғилган кунини нишонлаш одатиям унчалик тараққий этмаганди. Илгари кўпгина Шарк халқларида, Марказий Осиёликларда, шу жумладан, ўзбеклардаям «йил боши» («Наврўз») келганидан сўнг, ҳар қандай инсоннинг умрига яна бир ёш қўшилди, деб ҳисоблана бораверган.

Шу сабабга биноан кутлуғ Наврўз байрами фақат табиатнинг қайтадан уйғониши, янгиланиши бўлибгина колмай, барча-барча кишилар учун ўзига хос «йил ошди», туғилган кунининг ҳақиқий тантанаси ҳам бўлган.

Халқимиз кишиларнинг таваллуд топган куни ёки ёш тўйида: «Фалон баҳорингиз муборак бўлсин!» – дейди.

Демак, ёш тушунчасиям қадимдан Шарқда бевосита йилнинг боши билан боғлаб айтилади.

Льюис Базен қаламига мансуб «Қадимги туркий халқларда ёш концепцияси» деган жудаям муҳим илмий тадқиқотда ёзилишича,

кадимги туркийлар йилнинг янгиланганлигини илк баҳорда ўсиб чиққан ўт-майсаларга қараб аниқлаганлар. «Ёш» сўзи «Намлик», «Кўз ёши», «Янги униб чиққан кўклик» маъносини билдирган.

Қадимги туркий боболаримиз кунни бевосита Қуёшга нисбат қилиб «кун», ойни эса Ойга нисбат қилиб «Ой» деганлари сингари, йилни ҳам эрта баҳорда яшил майсаларнинг дилларни қувонтириб, аста-секин униб чиқишига нисбат бериб «ёш» деб атаганлар.

Шундай қилиб, бугунги даврдаям доимий ишлатадиганимиз – «Йигирма тўртга кирдим» деган бир ифода: «Йигирма тўртинчи марта янги майсани кўряпман», яъни салгина бошқачароқ қилиб ифодалаганимизда: «Йигирма тўртинчи баҳорни қарши оляпман», – деганиям бўлади-да.

Лекин, қадимги туркийлар янги йилни баҳорнинг муайян бир кунидан бошлаб ҳисобламаганлар: ҳар йили кўкламнинг қайси пайтга тўғри келишига ҳам қаралган. Кўклам эса, табиийки, баъзан эртароқ, баъзан бўлса нисбатан кечроқ келишини ўзингиз ҳам жуда яхши биласиз, ўзингизнинг кириб келган ёшингизга биноан кўп бора бунга шахсан гувоҳ ҳам бўлгансиз.

Ана шундай мулоҳазадан келиб чиққан ҳолда, адабиётшунос олим Султонмурод Олим томонидан бир этимологик тахмин ҳам ўртага ташланганди: Балки «яшил» атамаси ҳам «ЁШ» ва «ЙИЛ» сўзларидан келиб чиққандир? Ҳар йили эрта Баҳорда ёш майсалар униб чиқади, ва ёш йил ҳам бошланиб кетади...

Маҳмуд Қошгарий жаҳонга жуда машҳур «Девону луғатит-турк»да 12 мучал йиллари, ойлар, ҳафталар ва кунлар, Наврўз тўғрисида турли хил маълумотларни бериб, шу масалага дахлдор халқ кўшиқларидан намуналар келтирган. «Турклар ўн икки хил ҳайвон исмини ўн икки йилга от қўйганлар... Кўчманчилар ва мусулмон бўлмаган турклар ойларни тўрт фасл билан атайдилар. Ҳар уч ойни эса бир исм билан юритадилар. Йил ўтишини шундай биладилар. Масалан, Наврўздан кейинги аввал баҳорга оғлақ ай (ой), сўнгра эса улуғ оғлақ ай дерлар. Чунки, ой бу вақтда (анча) катта бўлиб қолади. Бундан кейингисига улуғ ай дейилади. Чунки, бу ой ёзнинг ўртасида бўлиб, бу вақтда сут ва ер неъматлари кўп бўлади».

Қадимдан аждодларимиз Наврӯз айёми чоғларида ҳам мучал ёшини катта тантана билан нишонлаганлар. Мучални нишонлаш маросими қуйидаги тартибда ўтган: ўн икки ёшга тўлаётган барча ўғил-қизлар олдиндан махсус тикилган оппоқ либослар кийганлар (аждодларимиз наздида оқ ранг тозаллик ва поклик рамзи бўлган).

Наврӯз кунида мучал ёшига тўлган барча ўғил-қизлар бир-бирлариникига кириб, дўстлари ҳамда дугоналарини сидқидилдан табриклаганлар, ундан кейин эса олдиндан белгилаб қўйилган бир жойга тўпланганлар, кўча-қўйлардаям сайр қилганлар. Одатда «оқ либосли» айнан ўша ёшлар Наврӯз айёми бениҳоя катта тантаналар ўтказилаётган жойларга, сайилгоҳга ташриф буюришганида, барча уларни қутлаган, уларга эзгу истаклар билдирилган. Ёш болалар мучал ёшига етиб келганларга баҳор гулларини тақдим этганлар. Қариялар бўлса уларни роса дуо қилганлар. Хуллас, мучал ёшини нишонлаётган барча болалар башариятнинг беҳад боқий байрами бўлмиш – Наврӯз айёмининг рамзий қаҳрамонларига айланганлар.

«Оқ либос»ликлар асосий тўдадан ажралиб, ўзлари алоҳида тоғ ён бағирлари ёки дала-боғларда сайр қилганлар, ўйнаб-кулиб, завққа тўлиб ўз уйларига қайтганлар. Хонадонларда эса ота-оналар мучали тўлган болалари шарафига зиёфатлар берганлар. Бухорода зиёфатдан олдин қизиқ бир одат бўлган. Дастурхон ёзилган уйнинг қоқ ўртасига зағома тарозини остирилган (зағомалар таги чармдан қопланган бўлиб, улар тарозига палла вазифасини ўтаган). Мучали нишонланаётган болалар ана шу зағомалардан бирига ўтқазилиб, иккинчисига каллақанд солинган. Каллақанд ўз оғирлигида бола турган паллани босгач, уни дастурхоннинг энг тўрига ўтқазганлар. Шу боланинг вазни бараварлигидаги каллақандни бўлса дастурхон атрофидагиларга тенг тақсимлаб, кулча устига қўйиб улашилган, болалар росаям хурсандчилик қилганлар ҳамда шундан кейингина маросим якунига етган. Бундай зиёфатлар турли жойларда турлича ўтган. Баъзи ерларда барча катта-кичик меҳмонлар учун умумий катта дастурхон ёзилган бўлса, бошқа жойларда эса олдин болалар, кейин бўлса катталар – қариндош-уруғлар, кўни-қўшнилар учун ҳам алоҳида базмлар уюштирилган.

Одатда, Наврӯз байрами, сайли, тантаналари иштирокчилари дини, миллати ва ижтимоий ҳолати, уларнинг қайси ирққа мансуб эканлиги сираям ҳисобга олинмайди. Ушбу жиҳатларнинг ҳеч ким учун ҳеч қандай аҳамияти ҳам йўқ. Шу маънода 1966 йилдан БМТ 21 мартни «Халқаро ирқий камситишларни тугатиш учун кураш куни» деган махсус бир ном билан эълон қилганлигида ҳам ўзига хос улкан рамзий маъно-мазмун бор. Бу хусусдаги айрим фикр-мулоҳазаларимизни юқоридаям баён этган эдик.

Бундан ташқари эса, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 2012 йилдаги мажлисида 2013 йил 21 мартини Халқаро ўрмонлар куни сифатида ҳам эълон қилинган эди.

21 март Курраи Замин микёсида «Она сайёра куни» сифатида ҳам нишонланади. Айни бу куни БМТ Бош Ассамблеяси қарорига биноан ҳар йили баҳорги тенг кунликнинг муносабати билан Дунё кўнғироғи жаранглайди. Демак, барчамизга улуг аждодлардан асл мерос, асрлар бағридан келган шодиёна, эзгуликка эш бўлган айём – Наврӯз аслида фақатгина Шарқ халқларини эмас, амалиётда БМТ Бош Ассамблеяси қарорига биноан, юқоридаям қайд этилганидек, юридик жиҳатдан ҳам бутун инсониятнинг, башариятнинг бебаҳо, боқий байрамига айлантирилди...

Бизнинг маънавий кадриятларимиз ва ўзлигимиз фақатгина Ислом дини ва унинг таълимотлари билангина чекланиб қолмайди. Шу боисдан ҳам миллий анъаналарга чиндан содиқ қолган ҳолда, ўта узок ўтмишдаги аждодларимиз томонидан амалга оширилган удумларга ҳурмат-эҳтиромниям бажо айлаб, Наврӯз тантаналари ўтказиладиган бош сайилгоҳга Она Ватаннинг тимсоли сифатида, унинг пойида Мангу олов ёниб турган рамзий ҳайкални ўрнатиш ва Наврӯз шодиёналарини эса айнан шу ердан бошлаш мақсадга жуда ҳам мувофиқ бўлар эди.

Республикамизнинг Биринчи раҳбари Ислом Каримов 1990 йил бошида халқ вакиллари, депутатлар, зиёлилар билан бўлган кенгашда шундай эзгу гоёни илгари сурганди: «Миллий анъаналар халқнинг энг нозик ва энг ҳурматталаб фазилатларидир. Афсуски, четдан келган баъзи бир одамлар шу нарса билан ҳисоблашмаган пайтлар бўлди. Ҳатто, ўзимиздан чиққан айрим (бир) раҳбарлар

«Наврўз» байрамига, миллий кийим-кечакка (ҳам жудаям қаттиқ) қарши чикди. Шу даражага бориб етдикки, ўз қариндошини кўмиш маросимида қатнашишга ҳам эскилик сарқити деб қаралди, бундай одамларга, айниқса, раҳбарларга нисбатан тазйқ ўтказилди.

Диндорлар билан мулоқотда бўлиш, улар билан бамаслаҳат иш юритиш масалаларини қўяверинг. Хуллас, (ҳаммаси) бўлганича бўлди. Шунинг учун бугун бу ишларни қаттиқ қоралашимизни, халқ анъаналарига, унинг меросига, одамларнинг диний эътиқодларига қатъий ҳурмат ва (жиддий) эътибор билан қараш кераклигини яна бир бор (сизларга) уқтириб ўтмоқчиман» (Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: «Ўзбекистон», 2011, 143 – 144- бетлар).

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йилнинг 19 февралдаги «2016 йилги Наврўз умумхалқ байрамига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисида»ги муҳим қарорининг 1- бандида «Наврўз байрамини пойтахт Тошкент шаҳрида Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларнинг марказларида, барча шаҳар, туман ҳамда қишлоқларда умумхалқ сайиллари шаклида жудаям юқори даражада ўтказишга қаратилган ташкилий..., маданий-маънавий тадбирларнинг режасини ишлаб чиқиш» масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратилганди. Яъни, Наврўз юртдаги 130дан зиёд миллат ва элатлар вакиллари бўлмиш якка-ю ягона Ўзбекистон халқининг умумий шодиёнаси, асл миллий байналмилал айёми ҳисобланади.

Буюк халқимиз азал-азалдан барча тўйларни ва шодиёналарни алоҳида тараддуд ва катта тайёргарлик билан қарши олади. Ҳашар халқимизга хос бўлган зўр фазилатларнинг бири бўлиб, байрамлар, тантаналарнинг арафасида шаҳар-қишлоқлар, кўчалар, хиёбонлар, ташкилот ҳамда муассасаларни обдон тозалаш, ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш беҳад яхши анъанага айланган. Жумладан, ҳар йили эрта баҳорда жуда ҳам уюшқоқлик билан ўтказиладиган тадбирларда Ота юртимизнинг турли ҳудудларида янги кўчатлар, гуллар ўтқазилади, дарахтларнинг шох-шаббалари бўлса тартибга келтирилиб, гўё оппоқ пайпоқ кийдирилгандек окланади, ариқлар-зовурлар эса турли-туман чиқиндилардан тозаланади. Қолаверса, ҳашар туфайли одамларнинг ўртасидаги меҳр-оқибат ришталариям

ниҳоятда мустақамланади, ўзининг хонадони, мактаби, ишхонаси, кишлоғи, шаҳри, Ватани учун дахлдорлик ҳисси ҳам кучаяди.

Шуни ҳам алоҳида қайд этишимиз жоизки, башариятнинг бебаҳо боқий байрами бўлмиш Наврўз Ўзбекистоннинг асл миллий истиқлоли давридагина ҳақиқий ва чинакам байналмилал байрамга айланиб кетди. Бунисини эса ўзингиз ҳам кўриб-билиб турибсиз.

1995 йили Республика санъаткорларининг катта бир гуруҳи, Туркияда биринчи бор давлат миқёсида тантанали нишонланаётган Наврўз айёмида фаол иштирок этиш ва унда буюк ўзбек халқининг юксак санъатини намойиш этиш мақсадида ижодий сафарда бўлган эдилар. Ўзбекистон Республикасининг Туркиядаги элчихонасида эса Наврўзга бағишланган жуда катта тантаналар уюштирилганди.

Ўзбекистон санъаткорларининг 25 дақиқали дастур бўйича чиқишлари айниқса, Қозоғистон, Туркия, Кипр, Япония, Корея каби давлатлар вакиллари диққат-этибориниям ўзига тортганди. Бундан ташқари эса, санъаткорларимиз 2 маротаба 15 дақиқалик дастур асосида ўз санъатларини «Евроосиё» телеканали орқали намойиш этгандилар. Бу ижодий сафарнинг беҳад ижобий томони шундаки, у дунёнинг қатор давлатларининг вакилларига шўролар замонида деярли унутилаёзган ўзбек халқи миллий анъаналари ва қадриятлари мазмун-моҳиятини тушунишлари ва аждодларимиз, бизларнинг маданиятга ҳурмат-эҳтиром кўзи билан қараш ҳиссини ўзининг уйқусидан уйғотиш имконини ҳам берганди.

Мустақиллик арафаси ва истиқлолнинг дастлабки йилларида халқ маросимлари ҳамда байрамларини қайтадан тиклаш жараёни бошланиб кетганлигидан эса катта ёшли ҳамюртларимиз яхшигина бохабарлар. Тарихий манбалар асосида қадимий урф-одатларимиз, халқимизнинг жуда ажойиб, кишиларни бирлашув, ҳамжиҳатликка чорловчи байрамларни ўтказишга доир мавжуд тажрибаларини бениҳоя кунт билан ўрганишга астойдил киришилган эди.

Миллий-анъанавий байрамлардан қайси бирларини қайтадан тиклаш ва уларни қандай ташкил қилиш ҳақидаги кишиларнинг турли-туман фикрлари жиддий равишда ўрганилиб, байрамларнинг тарихи ҳамда уларнинг асл мазмун-моҳиятига бағишланган қатор илмий-амалий қўлланмалар ҳам яратилди. Аждодларимизнинг неча

асрлар давомида асраб-авайлаб, эъзозлаб авлоддан-авлодга ўтказиб келган жуда яхши урф-одат ва анъаналари тагин ҳам сайқал топиб, янада бойитилиши ва ривожлантирилиши, тараққий эттирилишига ниҳоятда катта аҳамият берилди.

Халқимизнинг энг қадимий Наврўз, Қовун сайли, Узум сайли, Ҳосил байрами каби байрам маросимлари ҳам оммавий равишда кенг нишонлана бошланганлигини бўлса ўзингизам яхши биласиз.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлабоқ миллий анъаналар, миллий кадриятларни қайтадан тиклаш масаласи давлат сиёсати даражасигача кўтарилган эди. Ўзбекистон раҳбарияти, энг аввало, халқимизнинг маънавий эҳтиёжлари ва орзу-истакларидан келиб чиқиб, азалий байрамларни тиклашга ниҳоятда катта эътибор бера бошлади. Ўзбекистоннинг Биринчи Президентининг фармон, фармойиш, қарорлари асосида халқимизнинг буюк тарихий мероси бўлган *Наврўз* билан бир қаторда, диний байрамлар – Рўза ҳайити ва Қурбон ҳайитлари ҳам расмий равишда қайтадан тикланганлигидан унинг фаол иштирокчиси сифатида ўзингиз ҳам яхши бохабарсиз.

Кадр-қимматимиз, таянчимиз ва ифтихоримиз бўлмиш миллий Истиқлолимизни жуда шарафлайдиган айёмлар: Мустақиллик куни, Конституция куни, Ўқитувчилар ва мураббийлар куни, Хотира ва қадрлаш куни каби янги байрамлар ҳам жорий этилди.

«Давлат тили ҳақида»ги қонунимиз қабул қилинган кун (21 октябрь) Она Ватанимиз – Ота Маконимизда Тил байрами сифатида ниҳоятда кенг нишонланадиган бўлганлигиниям биласиз.

Умуминсоний кадриятларни оммавий тарзда тарғиб қилувчи «Янги йил байрами» ҳамда «Хотин-қизлар байрами»нинг мазмун-моҳияти янада кенгайтирилди ҳамда истиқлолга эришилганидан кейин амалда ҳам миллий, ҳам расмий байрам сифатида ниҳоятда кенг даражада тантана қилинмоқда.

Ўзбекистонда бўлиб ўтаётган Тошкент кинофестивали, «Шарқ тароналари» (ҳар икки йилда Самарқандда), «Театр фестивали», «Симфоник мусиқа фестивали» сингари халқаро анжуманлар ҳам буюк халқимизнинг жуда катта маънавий-маърифий байрамларига айланиб кетмоқда...

Булардан ташқари, қадим замонларда мавжуд бўлган, лекин, кейинчалик удумдан чиқиб кетган ёки атайлаб чиқариб юборилган бир неча турдаги халқ сайиллари ҳам миллий истиқлол йилларида тагин қайтадан тикланди.

Бойчечак сайли Сурхондарё вилоятининг Бойсун, Фарғона водийсининг тоғли Янгикўрғон, Чуст ва Косонсой туманларининг айрим қишлоқларида ҳозирга қадар ўтказилмоқда.

«Бойчечак» атамаси қадимги туркий тилдаги «бой» (давлат, муқаддас, бойлик, тақиқланган, яъни руҳлар учун қурбонликка аталган нарса) ҳамда чечак (гул) сўзларининг бирикувидан ҳосил бўлган. Худди «Бойбўри» – муқаддас бўри ва «Бойқўл» (Байкал) – муқаддас қўл маъносини билдиргани каби «бойчечак» сўзининг этимологик маъноси ҳам «муқаддас гул»дир. Шу боис, бойчечак билан бевосита боғлиқ барча маросимлар, урф-одатлар ҳамда ирим-сиримлар тарихан мағик-ритуал аҳамиятга эга бўлиб, аввало, ҳосилдорлик, тўкин-сочинлик, фаровонлик сингари гоёлар билан боғланиб кетади. Болалар териб келинган бойчечагини, даставвал, кекса ёшдаги қариялар, нуронийларга беришади. Чунки, бу гул, энг аввало, улар учун ниҳоятда қадрли бўлиб, қаттиқ, қаҳратон қишдан эсон-омон чиқиб олинганлиги, тагин баҳор келганидан, янги ҳаёт бошланганидан ҳам яққол далолат берган.

Ёз ва қишнинг олишуви билан бевосита боғлиқ «Бойчечак» маросимида бойчечак тутган ва эчки ниқобини кийган жўрабоши ўзларини кўклам гуллари билан ниҳоятда безаган шериклари билан уйма-уй юриб, хонадонлардан қишни тўла-тўкис ҳайдаган. Уларга бўлса бўри ниқобидаги қишининг бошчилигида пўстинни тесқари кийган қиш тарафдорлари жуда қаршилиқ кўрсатган. Одамлар эса бойчечакчиларга кўмак бериб, қаҳратон қишни қувиб юборганлиги учун тортиқлар берган. Енгилган тараф (қиш) эса, энг аввал, ушбу хонадонни, сўнгра бутун қишлоқни тарқ этган. Маросим якунидаги оммавий шодиёнада барча тортиқлар катта қозонга солинган, ушбу удум эса «қозонтўлди» деб аталган.

«Қошингни қаро дейдилар...» қўшиқ-рақсида йигитлар (қиш) қизлар – кўкламнинг сочи, қоши, кўзи, юзи ҳамда бели тавсифида баҳорни сўроқлайди. Қизлар эса «қалдирғоч келди, толпопуклар,

чучмомалар чикди, менинг даврим етди, энди эса сен кет!», дейди. Айтишувда голиб бўлган қизлар «Кичкинажон кичкина» кўшигини айтадилар, айнан шу ерда ҳозир бўлган йигитлар бўлса бутун жонжаҳдлари билан рақсга тушадилар. Бунда раққос йигит (киш)нинг тимсоли рамзий жиҳатдан аста-секин кичиклашиб бориб, охирида тарикқа – урукқа айланиб қолади. Бундай ҳолат бўлса кишнинг енгилиб, уруғ бўлиб, ернинг остига кириб кетганини англатади...

Наманган шаҳри ва атрофларидаги кишлоқларда ҳам болалар кир-адирлардан бойчечак теришиб, белбоғ ёки рўмолга солишиб, кишлоқ хонадонларини бирга айланганлар. Болалар бир хонадонга кириб боришса, ўша уйдаги кекса ёшли кишилар ўша бойчечакни юз-кўзларига суртиб, «Омонлик-омонлик, ҳеч кўрмайлик ёмонлик, янаги йил шу кунларга ҳам биргалашиб эсон-омон етайлик!»,- дея эзгу ниятларни қилганлар ҳамда хурсандлик, шодлик олиб келган болаларга мева-чева ва турли-туман ширинликларни иззат-эҳтиром ила сидқидилдан ҳадя қилганлар.

Этнолог Ш. Устоевнинг қайд қилишча, Сурхондарё вилояти Бойсун туманидаги, Дарбанд кишлоғида бойчечакни териш удуми Наврўз айёми билан бевосита боғлиқ ҳолда ўтказилган.

Дарбандликлар хут ойидаги 28 – 29- кунларда, яъни 18 – 21- мартда Наврўзни нишонлаганлар. Наврўзнинг биринчи куни ҳар бир хонадон соҳиби эрта тонгданоқ ўз болаларини уйготганлар. Ёш болакайларни уйларнинг лой томи устига, баланд тепаликларгаям чиқариб қўйганлар. Кўчалар, ҳовлилар ўртасида гулхан ёққанлар. Болалар бошларини кўтарганча, осмонга тикилиб, наврўз ҳақидаги турли-туман хил кўшиқларни куйлаганлар. Ўсмирлар эса бойчечак ҳақида кўшиқ айтганча, бу баҳорий чечакни териб келиш учун кир-адирларга йўл олганлар. Дарбандликларнинг эътиқодича, болалар тезроқ ўсишлари учун уларни Наврўзнинг илк кунида уйларнинг томига чиқариб қўяр эканлар. Гулхан бўлса «эски йил»даги барча ёмонликларни куйдиради, деб қаралган, болакайларнинг осмонга, кўкка кўзларини тиккан ҳолатда кўшиқ айтишлари бўлса баҳор шодиёнаси кунида осмонда росяма чарх уриб учади, деб тасаввур қилинган «бахт қуши» – Лайлатулқадрни кўриш орзу-умидининг ўзига хос бир ифодасидир.

Дарбандликлар орасида жудаям кенг тарқалган афсонага кўра, қадимда бир киши Баҳоройни ўз кўзлари кўрган экан. Баҳорой – пушти рангли ҳарир матодан кўйлак кийган бир гўзал қиз бўлиб, кўлида оппоқ гулли бир новдани кўтарганча далалар узра ялангоёқ чопиб юрган эмиш. Ўз кўлидаги новдани қайси дарахтнинг шохига тегизса, у ўша заҳотиёқ гулларга бурканармиш. Баҳоройнинг оёғи теккан жойларда бўлса бойчечаклар бодроқдай сочилар, боши узра Лайлатулқадр ниҳоятда гўзал, чиройли куш бўлиб учиб юрармиш.

Бу қишлоқда оқ ва сарик рангда очиладиган бойчечак ўсади. Оқ бойчечакларни териб келган болаларини ўз ота-оналари уйга киритишмаган: улар бу гулларни тезда йўқ қилишни буюрганлар. Чунки, халқона қарашларга биноан, оқ бойчечаклар қишнинг «кўз ёшлари» бўлганлиги сабабли ҳам у кирган уйдан кут-барака буткул кўтарилиб кетар эмиш. Бу бойчечаклар эса ҳар йили ердан бошини кўтарганида теварак-атрофига қараб: «Бу одамни мен ўтган йили ҳам кўрган эдим, у ҳалиям тирик экан», – дер эмиш. Шу боисдан одамлар оқ бойчечакни унчалик ҳам хуш кўрмас эканлар. Сарик бойчечаклар бўлса ҳар бир хонадонга гўёки зиё, нур янглиғ кириб, кут-баракани ҳам ўзи билан олиб келади, деб беҳад қувонадилар.

Қадимги аждодларимиз бошлаб берган ва ҳозирги авлодларам давом эттираётган Наврўз сайлининг ўзига хос ажойиб хусусияти ҳам шундаки, ҳали-ҳануз унинг очилиш маросимини яққол кўриш мумкин-у, аммо яқунланишини сезиш жудаям амри маҳол. Чунки, у ҳозирги замонда ишлаб чиқариш корхоналарида, ташкилотлар, ўқув юртлари, дехқон – фермерлар даласида, маҳаллалар, кўчалар ва оилаларда давом этаверади.

Қадимдан Ўзбекистоннинг турли жойларида Наврўз турлича кутиб олинган. Айём одатда 3 кундан 15 кунга қадар нишонланган. Масалан, Хоразмда Наврўз байрамини нишонлашдан аввал махсус йиғинлар ўтказилган. Унда айём тантанасини ташкил этиш раиси, яъни корфармони тайинланган. Тантаналар жадвалида эса, турган гап-ки, томошалар, сайиллар, мусобақаларни ўтказишнинг тартиб ва қоидалари ҳақида сўз борган.

Қашқадарёликлар удумига кўра, ўша кун мабодо ёмғир ёғиб қолса ёхуд ўзга бир сабабларга биноан Наврўз кириб келган кунни

кўнгилдагидек тантана қила олмасалар, ўша кун «куни бекор» деб аталган. Натижада, «ҳечдан кўра кеч» тамойилига амал қилинган ва эртасига байрам, тантана қилинаверган.

Водилликлар улуғ айёмни «Наврўз гули»сиз нишонлашмайди. Ёш-яланг ушбу гулни териб келиш учун тоққа чиқадилар. Кечга яқин кучоқ-кучоқ гулларни териб қайтадилар. Кўпчилик «Наврўз келди, кут-барака келди, шу кунларга етказганига ҳам минг бора шукур, тинчлик-омонлик бўлсин, шу яшнатиш фаслида янаги йил, янаги баҳорга ҳам эсон-омон тўрт кўз тугал бўлиб етайлик!» – дея «Наврўзнинг гули» – бойчечакни меҳр билан ҳидлайдилар, уни юз-кўзларига суртадилар:

Бойчечак айтиб келдик эшигингизга,

Худойим ўғил берсин бешигингизга.

Бойчечак айтган билан тўямизми,

Қадимги расмимизни қўямизми?..

Сизнинг қўлингиздаги қўлланма муаллифларининг туғилиб ўсган Ота юрти – Янгиқўрғон туманидаги гўё арслон сингари юрт, Ватанимиз сарҳадини қўриқлаб ётган ҳайбатли Ўнғортоғ пойидаги «Юксакликдаги қўрғон» – Поромон қишлоғидаям бу удум ханузга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ўзимиз ҳам ўтган XX асрнинг 60- йиллари 2- ярми – 70- йиллари ибтидосидан бошлаб доимо ўзимизники деб ҳисоблайдиган Поромон тоғининг «Сассиқ унгур», «Тешиктош», «Кийикбой чўкки», «Узун осқа», «Етти зиндон» ва «Сариқ осқа» деб номланган ўзимиз учун жуда азиз, қалбларни, юракларни хаприктирадиган жойларидан бойчечакни териб келиб, бувиларимизга, оналаримизга совға қилиб, ҳамон улар шодлигидан баҳраманд бўлиб, бойчечак эвазига эса олтиндан ҳам қимматлироқ ва улуғроқ дуоларни, олқишларни олиб келмоқдамыз.

Бундан ташқари, миллий истиқлол йилларида қишлоғимизда ўзгалар ҳам ҳавас қиладиган даражада Наврўз айёми тантаналари нишонлаб келинмоқда. Бунинг учун қишлоқда аждодлари оламдан ўтиб кетган оилалар фарзандлари, неваралари, қариндош-уруғлари бутун қишлоқ аҳлига буюк байрамни ўтказиб бериш орзу-ниятида,

аввалдан, яъни бир неча йил аввалроқ Поромон қишлоқ фуқаролар йиғинига махсус ариза билан мурожаат қиладилар.

Ҳар бир йилнинг айнан 19 мартада қишлоқ марказидаги айём тантаналари юз берадиган рамзий маънода қишлоғимизнинг Онаси ҳайкали пойида келгуси йилда бир қатор номзодлар орасидан эса қайси оила ва сулола (фамилия, яъни, Мўминовлар, Исроиловлар, Мусабеков, Қаюмовлар...) Наврўз тантанасининг асосий мезбони деган юксак шарафга лойиқ бўлганим барчага тантанали равишда эълон қилинади. Улар келгуси йилда бўлажак байрам сценарийси хусусида махсус режа тузишга киришадилар. Байрам мезбонлари айнан 19 мартда бутун қишлоқ аҳлига Хотира ошини тортадилар.

Санъаткорлар, полвонлар, дорбоз, хўроз уриштирувчиларга совғаларни топширадилар. Байрамни ўтказиб берувчи бир фамилия тимсолида қишлоқдаги барча аждодлар эсланади ва хотирланади. Ҳар ким қўлдан келганича бу тантанага ўзининг улушини қўшади: кимдир қўшиқ куйлайди, тагин бири рақсга тушиб беради. Барча кишилар, бутун қишлоқ аҳли гўё бир тану бир жон бўлиб ҳаракат қиладилар. Шу боисдан ҳам Поромонимизда тантана қилинадиган Наврўзнинг овозаси узоқ-узоқларга, ва ҳатто қўшни вилоятларгаям алақачон тарқалиб кетгандир. Назаримизда, бу сингари ўзига хос танлов асосидаги Наврўз байрамига мезбонлик қилиш Ўзбекистон Республикасининг бошқа жойларида ҳозирча бўлмаса ҳам керак.

Ҳозир ҳам одамлар ҳар баҳорни бениҳоя интизорлик, жудаям интиқлик билан кутадилар. Чунки, навбаҳорнинг элчиси сифатида энг биринчи – бойчечак, бинафша, лолалар қалбларни қувонтириб роса очилади. Айни шу сабабдан ҳам қадим замонлардан қизларга Бойчечак, Бинафша, Гунафша, Лола, Наврўза, Озода, Навбаҳор деб исмлар қўйилган, бу ажойиб маънавий анъана ҳозирда ҳам давом этиб келаётганлигини ўзингиз ҳам жуда яхши биласиз.

Қадим-қадимдаям тоғ, қир-адирлардан терилган бойчечаклар хонадонма-хонадон юриб бошқалар кишига ғурур-ифтихор билан кўрсатилган. Беморлар, хасталарнинг ҳузурига улардан ҳол-аҳвол, кўнгил сўраш мақсадида бориб уларга «Бойчечак» қўшиғи куйлаб берилган. Баҳорни беҳад интиқлик билан кутаётган беморлар ушбу

жарангдор қўшиқни мириқиб эшитиб, ўзлариниям анчагина енгил, худди зудлик билан соғая бошлагандек ҳис қилганлар.

Ўсмир болалар бойчечак териб келиб, хонадонларга улашиб, ушбу термаларни айтиб юришган:

Бойчечакнинг онаси, боласи, ей,

Қулоғимда донаси, донаси, ей.

Онасини териб олсам,

Бодраб чиқди боласи, боласи, ей...

Халқ термаларидан бирида шундай тилак билдирилади:

Бойчечак чиқибди, бугун Наврўз экан,

Олам ҳам баробар бир кеча-кундуз экан.

Ҳой деҳқон бобо, далангга берсин барака,

Ҳой чўпон бобо, қўрангга берсин барака,

Ҳой боғбон бобо, ниҳолга берсин барака,

Янги йилингиз муборак бўлсин, ҳой момо,

Бойчечак чиқибди, бугун Наврўз экан...

Ўз аждодарига муносиб меросхўр халқимизнинг азал-азалдан гулларни жуда суйганлиги, гулларга жудаям мафтунлиги хусусида рус этнографи Н. П. Остроумов 1890 йили Тошкентда чоп этилган «Сартлар» номли китобида шундай деб ёзганди: «Мен фаросатсиз бўлиб кўринган мардикор, камбағал аравакаш ёки мешкобчининг, ҳаттоки гадонинг ҳам қулоғига тақиши, дўпписи тагига қистириши учун гул ахтаришини кўриб ниҳоятда ҳайратда қолдим».

...Бойчечак, бинафша, лола баҳор элчиси, даракчиси сифатида росаям эъзозланган ва қўшиқларда куйланган. Тоғ-тошлар ва қир-адирлардан кидирилаётган бойчечакни ким биринчи бўлиб топиб олса, ўша энг бахтли ҳисобланган. «Бойчечак» қўшиғи бениҳоя кўп турли-туман мавзуларни ҳам ўз ичига қамраб олган. Умуман, ушбу қўшиқ орқали инсоний энг эзгу туйғулар тараннум этилган:

Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак.

Юмшоқ ердан югуриб чиққан бойчечак.

Бойчечагим бойланди.

Қозон тўла айронди.

Айронингдан бермасанг

Қозон-товоғинг вайронди.
Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак.
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак.

Бойчечакни тутдилар,
Тут ёғочга осдилар,
Қилич билан чопдилар,
Бахмал билан ёпдилар...

Мазкур қўшиқ бир қаралганда анча жўн ҳамда тушунарсиздек туюлади. Лекин, бу фақат юзаки қараганда шундай. Ушбу қўшиқда бойчечак беҳад муқаддас саналиб, у «қурбонлик» қилиниши билан боғлиқ қадимий бир маросим ҳақидаям сўз бормоқда. Қиш узоқроқ чўзилиб кўклам келиши интиқлик билан кутилганида «Бойчечак» маросими ўтказила бошлаган. Бу маросим улус ҳаётида бениҳоя муҳим саналган ва унга махсус равишда тайёргарликлар кўрилган. Даставал катталар ижросида ўтказилган ушбу маросимлар бўлса кейинчалик болаларнинг асл фольклари кўринишини олган. Зеро, унутиб юборилган кўпгина маросимларнинг излари айнан болалар фольклорининг таркибида ҳанузга қадар сақланиб келамоқда.

Бойчечак қўшигини айтаётган ушбу болакайлар бойчечакнинг қаҳратон қишнинг қўнжидан қандай қийинчилик билан чиққанини хикоя қилишмоқда. Яъни бойчечакни ернинг тагида ушлаб турган жудаям қудратли куч қиш эди. Қиш ҳукмдорлик пайтида ҳаммаёқ қозонлар тўла айрондек оппоқ қор билан қопланган. Бойчечаклар астагина ниш уриб, кўклам келадиган вақтлар яқинлашди. Айрон – қор ерга бутунлай сингиб кетиб, бойчечаклар бўлса бир юмалаб, қаттиқ ерни қаталаб, бошини астагина кўтариб ён-атрофга боқади.

Бойчечагим бойирон,
Гуллар ичра айирон.
Айронингдан ичмайман,
Баҳоримдан кечмайман.

Бойчечак терган болалар уйма-уй юриб, барча хонадонлардан қишни ҳайдаворганлар. Бу маросим қанчалик тантанали ўтса, унда куйланган кўкламни улуғловчи қўшиқлар қанча баланд куйланса,

қиш ҳам шунчалик тез хонадонларни тарк этган. Хонадон эгалари бойчечак келтирган болаларга улар айнан қишни қувиб юборгани, уйга кўкламни бошлаб келгани учун ҳам совғаларни улашадилар.

Бойчечакни кўриб қувониш, уни кўзига суртиш кўкламнинг галабасини – қиш бўлса туғаб баҳор бошланганини англаган. Она Табиатни жонлантириб тасаввур қилиш, бутун борлиқни эса қиш пайтида ўлиб, кўклам келгач яна қайтадан тирилади деб тушуниш, айна жараён эса қиш ва ёзнинг аёвсиз курашида ўтади, деб талқин этиш дунёдаги барча халқларнинг ҳаётини тажрибасидаям учрайди. Шу асосда кўпчилик халқлар қиш ҳамда кўклам курашини махсус театрлашган ҳолда оммага тасвир этувчи магик мазмундаги турли маросимларни уюштиришган. Келаётган кўкламнинг бу курашда қишни енгиши Она табиатга албатта таъсир қилади, деб англаган.

Улуғ аллома Маҳмуд Қошғарийнинг ўзингизам юқорида ўқиб чиққан қиш ва кўкламнинг мунозараси бойчечак маросими билан ниҳоятда уйғун эканлигим алоҳида диққат-эътиборга моликдир...

Бойчечак айтган билан тўямизми,
Бурунгининг қаъдасини қўямизми,
Бойчечагим билла, бойчечак, бойчечак,
Ҳамён тўла тилла, бойчечак, бойчечак,
Ўша тилладан берсангиз, бойчечак, бойчечак,
Ўғлингиз бўлсин мулла, бойчечак, бойчечак.

Қўшиқнинг ижро усули ва унинг матнидаги айрим мисралар айнан рўза кунларида болалар томонидан айтиладиган анъанавий «ё рамазон» қўшиқларига жуда ўхшаб кетади. Бу эса «ё рамазон» қўшиқлари ижро шакли аслида Марказий Осиё халқларининг аграр культлар аввал ўлувчи, кейин тирилувчи табиатни ўзида бевосита мужассам этган ҳар-хил мифологик персонажлар билан алоқадор календарь (таквимий) маросимларидан бири – бойчечаклар чиққан пайтида хонадонма-хонадон юриб, янги «кўклам даракчиси»нинг хабарини етказиш анъанасининг ислом дини таъсиридаям қайтадан поэтик мушоҳада этилиши натижаси эканлигини кўрсатади.

Ўзингизга ҳам яхши маълумки, «Бойчечак хабари» маросими қўшиғида ҳам хонадон соҳибларига эзгу истакларни баён қилиш,

айниқса, «бойчечак» айтиб келинган хонадон эгалари бешигигаям қўчқордек ўғил тилаш мазмуни етакчилик қилади:

Бойчечагим боласи, кулоғида донаси,
Донасини олай десанг, югуриб чиқади онаси,
Бойчечак айтиб келдик эшигингизга,
Қўчқордек ўғил берсин бешигингизга.
Бойчечак айтар экан Ҳаким ота,
Бошида катта дастор, белида пўта,
Бойчечак, бойчечак.

«Бойчечак хабари» маросими қўшиғининг қуйидаги намунаси таркибий тузилиши жиҳатидан ҳам ўзига хос бўлиб, кўклам гулини юз-кўзларига ва пешоналарига суриб навбахорга етиб келганларига шукрона қилган кишиларнинг турли-туман эҳсонларини олволган болаларнинг хонадон эгаларини чин кўнгилдан алқаши анъанавий фотиҳа – алқаш жанрига хос хусусиятни касб этган:

Сув қайнаган қозонингда мой қайнасин,
Тўрингда тўрт-беш ўғлинг жайрангласин,
Насибаси ортиқ бўлсин болаларинг,
Ўйнаб-кулиб ёнбошингда мой чайнасин,
Эшигингнинг олди ўр бўлсин,
Сенга келган балонинг
Икки кўзи кўр бўлсин,
Жабагадаги кигизидан,
Ёмғир ёгса ўтмасин,
Худой берган кенг давлат,
Тепкиласа кетмасин,
Ичкани қатиқ бўлсин,
Насибаси ортиқ бўлсин,
Бойчечак, бойчечак.

Бойчечак қўшиғининг махсус куйловчилари ҳам бўлган эди. Қўшиқ ўзингиз ҳам яхши биладиган «Ёр-ёр», «Ўлан» усулларида айтилган. Қиш қаҳратонини енгиб, гуллар орасида илк дафъа Она

Ердан астагина ўз бошини кўтарган, ёругликка – Қуёшга интилган Бойчечакнинг жасурлиги, мағрурлиги ниҳоятда улуғланган.

Ушбу мўъжиза гул – тугилиш ва яшашнинг рамзи сифатида ўта шарафланган. Зеро, баҳорнинг илк кунларидаёқ қир-адирларда Бойчечак, Чучмома, Гулбарра, Бинафша, Қизгалдоқ териб одамлар роса суюнчиланган, толбарглардан узун кокиллар, бинафшалардан эса беҳад чиройли исирғалар ҳамда қоқигуллардан ниҳоятда гўзал зулфчамбарлар қилиб тақилган...

Бойчечак кўшиғи тугаллангач, бойчечакчиларга турли совғасаломлар берилган, болалар совғаларни ўзаро бўлиб олишган ёхуд ҳаммалари биргаликда баҳам кўрганлар. Қўшиқда таърифланган бойчечак – эрта баҳорда росаям очиладиган оддийгина гул эмас, аслида умумлашма даражасига кўтарилган рамзий образ ҳам. Унда мурғаккина болалик образи ўзининг тажассумини топган.

Халқ ёш болани эрта баҳорнинг илк гули тимсолида кўрган, ўша бола шундай позик, ёқимли навниҳол, чиндан ҳам башарият баҳорининг илк гунчаси сифатида ниҳоятда эъзозланган...

2009 йилнинг 30 сентябрида бўлса Наврўз ЮНЕСКОнинг инсониятнинг номоддий буюк мероси сифатида рўйхатга олинган ҳамда дунё аҳли томонидан асраб-авайлаб ўта тантана қилинмоқда. ЮНЕСКОнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси раҳбари Криста Пиккат фикрига кўра («Халқ сўзи» газетаси, 2014 йил 12 март), «Наврўз айёми Марказий, Ғарбий ва Жанубий Осиё мамлакатлари, Болкон ҳамда бошқа турли минтақалардаги миллионлаб одамлар томонидан кенг нишонланади. 2009 йилда бу байрам инсониятнинг чинакам номоддий мероси сифатида ЮНЕСКОнинг Репрезентатив (кимгадир, нимагадир вакил этилган, кўрсатишга арзийдиган – Б. И., Н. И.) рўйхатига киритилди. Мазкур рўйхат турли халқларнинг асрлар давомида асраб-сақланиб ва аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган урф-одатлари ҳамда анъаналарини, миллий, маънавий кадриятларини ўз ичига олган. Бу ҳолат номоддий маданий мерос ва унинг дунё маданиятида тутган ўрнини янада теранроқ англашга ҳамда маданий хилма-хилликни ҳам хурмат қилиш асносида турли халқларнинг ўртасидаги дўстлик ришталарини мустаҳкамлашга хизмат қилади...

ЮНЕСКОнинг самарали фаолияти маданият соҳасидаги қатор хужжатлар, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган Жаҳон маданий ҳамда табиий меросини муҳофаза қилиш тўғрисидаги Конвенцияга (1972 йил), Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш бўйича Конвенцияга (2003 йил) тўла-тўқис асосланади. Бу ЮНЕСКОнинг Жаҳон мероси рўйхатиغا киритилган Самарқанд, Бухоро, Хива ва Шаҳрисабз шаҳарларини янада асраб-авайлаш ва Инсониятнинг номоддий маданий мероси Репрезентатив рўйхатидан ҳам жой олган Наврўз, Бойсун маданий мероси, Шашмаком, Катта ашула (ва 2014 йил ноябрда рўйхатга кирган Аския санъати, 2016 йилдаги палов ҳам – Б. И., Н. И.) каби маданий мероснинг номоддий элементларини кенг тарғиб-ташвиқ этиш, барқарор тараққиётга эришиш жараёнида маданият ролини мустаҳкамлаш борасидаги самарали фаолиятимизга асос бўлади».

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 2010 йилда бўлиб ўтган 64- сессиясининг кун тартибига 49- рақам билан киритилган «Жаҳон маданияти» масаласи ҳам муҳокама этилган ва «Наврўз халқаро куни» номли махсус резолюция қабул қилинганди. Унинг лойиҳаси бўлса БМТ Бош Ассамблеясига Ўзбекистон, Афғонистон, Озарбайжон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон, Эрон, Туркия давлат делегациялари томонидан таклиф қилинган эди. Шундай қилиб, БМТнинг Бош Ассамблеяси резолюциясига биноан 21 март БМТ қароргоҳида ҳам, жаҳон миқёсида ҳам башариятнинг бокий айёми – Халқаро Наврўз куни сифатида ниҳоятда кенг нишонланмоқда.

БМТнинг бу резолюциясида баҳор айёмини ўзининг миллий байрами сифатида тантанали нишонлайдиган барча мамлакатларга Наврўзнинг асл тарихи, айёмнинг турли-туман урф-одатлари ҳамда расм-русумларини кенг тарғиб-ташвиқот қилиб, бошқа миллат ва халқлар вакилларини ҳам ғоятда шукуҳли байрамнинг улуғ тарихи, мазмун-моҳияти ва аҳамияти билан доимо яқиндан таништириб бориш бўйича махсус тавсияси ҳам берилган эди.

Ушбу Резолюцияда, шунингдек, қайд этилишича, Наврўз 3 минг йилдан зиёд Марказий Осиё ва Кавказ, Қора денгиз ҳавзаси, Яқин Шарқ, Болконда ва бошқа минтақаларда тантанали тарзда

нишонланади. Бош ассамблея БМТга аъзо-давлатларни Наврўзнинг тарихи ҳамда анъаналарини ўрганиш ва ушбу билимларни халқаро ҳамжамиятнинг орасида татбиқ этиш, ва шунингдек мазкур байрам муносабати билан ҳар йили навбахор чоғида турли-туман байрам тадбирларини ташкил этишга чақирган.

Шунингдек, Бош ассамблея манфаатдор аъзо-давлатларга ҳамда Бирлашган Миллатларнинг Ташкилотига, ва хусусан, унинг тегишли ихтисослашган муассасалари, Фондлар ва дастурларига, асосан таълим, фан ҳамда маданиятга доир масалалари бўйича, манфаатдор халқаро ва турли минтақавий ташкилотларига Наврўз байрами нишонланадиган давлатларда ўтказиладиган тадбирларда фаол равишда қатнашишни ҳам тавсия этган.

Япониянинг Ўзбекистон Республикасидаги Фавқулодда ҳамда мухтор элчиси Фумихико Като башариятнинг асл боқий байрами хусусида ўзининг шундай фикр-мулозаларини билдиргани: «Мен биринчи мартаба сизнинг юртингизда – Ўзбекистонда Наврўзни нишонламоқдан ҳамда ушбу байрам менга жудаям ёқиб қолди. Айниқса, татиб кўриш имкониятига ҳам эга бўлганим сумалакнинг росаям ажойиб таъмини алоҳида қайд этишни жуда истардим.

21 март Японияда ҳам байрам сифатида кенг нишонланади. Бу кунда биз кўкламнинг кириб келишини байрам қиламиз. Бу эса, ўз навбатида, халқларимизнинг ўртасидаги тарихий ва маданий яқинликнинг тагин яққол бир тасдиғи ҳисобланади».

Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг юртимиз ҳудудидаги лойиҳалари координатори Дьерд Сабо шундай дейди: «Мен икки йилдан бери Сизларнинг гул диёрингизда фаолият кўрсатиб келяпман. Наврўзни халқингиз билан бирга нишонлаш менга доимо катта мамнуният бағишлайди... Мен дунёнинг бошқа бир томонидан келганман, шу сабабдан ҳам анъаналарингизни кўриш, уни сизлардан ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Баҳор ҳамма жойда жудаям орзиқиб кутилади, аммо юртингизда баҳор кириб келишининг нишонланиши қизиқарли ва яхши намунадир».

Германия Федератив Республикасининг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва мухтор элчиси бўлмиш Найтхарт Хёфер-Виссинг ўз мамнуниятини шундай сўзлар билан изҳор этгани: «Мен Наврўз

муносабати билан ташкил этилган тантаналарда биринчи мартаба катнашдим. Айнан шу орқали ўзбеклар маданияти ва санъатининг бутун ранг-баранглигини кўрдим, халқ оғзаки ижоди ва мумтоз асарлари, мамлакатингиз барча вилоятлари маданиятини намоён этувчи ашула ва рақслардан ҳам баҳраманд бўлдим» («Халқ сўзи» газетаси, 2014 йил 26 март).

Бирлашган Араб Амирликлари Фавқулодда ва мухтор элчиси Муҳаммад Ҳароб Ал-Меҳаирбий юртимизни бошқаларга нисбатан анчагина яхши биладиган дипломат. У анъаналаримизни абадиятга айлантирган айём хусусида шундай деган эди: «Мен саккиз йилдан буён Ўзбекистонда фаолият юритяпман. Ҳар гал ушбу байрамни орзиқиб кутаман. Наврўзга багишланган тантаналарда қатнашиш ҳамда ўзбек халқининг қувончига шерик бўлиш мен учун ниҳоятда катта шарафдир. Ҳамма жойда байрамона ҳамда дўстона муҳит, ижобий кайфият ҳукм сурмоқда. Мамлакатингизда ягона ва аҳил оила сифатида истиқомат қилаётган турли миллат вакилларининг чиқишларини томоша қилиш кишига ниҳоятда катта мамнуниятни бағишлайди. Наврўз тинчликни ва осойишталикни мустаҳкамлаш нуқтаи назаридан ҳам ўта муҳим ва улкан воқеа экани баробарида, кўплаб мамлакатлар учун яхши намуна сифатида хизмат қилади. Буюк ўзбек халқининг жуда кўҳна тарихи, миллий урф-одатлари, маросимлари ва анъаналари, бениҳоя меҳнатсеварлиги Ўзбекистон эришаётган барча муваффақиятларнинг асл асосиям ҳисобланади» («Халқ сўзи» газетаси, 2014 йил 21 март).

«Наврўзни тўртинчи марта Тошкентда нишонламоқдаман, – деган эди, Польшанинг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва мухтор элчиси Марианн Пшезьедецки, – афсуски, жорий йилнинг сўнгига келиб менинг Ўзбекистондаги миссиям ҳам ниҳоясига етади. Аммо умрим охиригачаям Ўзбекистондада ўтказган ажойиб дамларимни ёдимда доимо сақлаб қоламан».

Покистоннинг диёримиздаги элчиси Риаз Хуссаин Бухари гурур билан айтганидек, «Ушбу ёрқин байрам бизнинг Покистонда ҳам жудаям кенг нишонланади, у «Жашне Баҳар» деб аталади. Бу давлатларимиз халқларининг анъаналари, тарихи ва маданияти

ниҳоятда муштарак эканидан ҳам далолат беради» («Халқ сўзи» газетаси, 2014 йил 27 март).

Ҳиндистон элчиси Анумула Гитеш Сарма ҳақли равишда қайд этганидек: «Наврӯз байрамининг мазмун-моҳиятида ниҳоятда эзгу гоғлар мужассам. Бу айём ҳам инсонларни тинчлик-осойишталик, тотувлик, бағрикенглик, меҳр-оқибат сари бетиним равишда ундаб туради. Ободлик, бунёдкорлик ҳисси билан яшашни тарғиб этади. Ўзбекистонда Наврӯз ўзгача кўтаринки шукуҳ билан тантанали нишонланади. Наврӯз Ҳиндистоннинг гарбий қисмидаям, хусусан, Мумбай шаҳрида анча кенг байрам қилинади. Бу куни ёшу қари бир жойга йигилиб, байрам таомларидан тановул қилади. Дўстона ришталар бўлса янада мустаҳкамланади.

Ҳиндистондаям шунга ўхшаган байрам – Холи нишонланади. Бу куни одамлар бир-бирига турли рангдаги сувлар ва кукунларни сеиади. Ранг-баранг кўчалар, куй-кўшиқлар айёмнинг файзига файз кўшади. Одамлар бир-бирининг ҳол-аҳволдан хабар олади, турли ширинликлар ҳамда сонғалар улашилади. Бу кунда ўзаро адоватга барҳам берилиб, гина-кудуратлар эса унутилади» («Қишлоқ ҳаёти» газетаси, 2014 йил 11 март).

Ҳозирги замонда башариятнинг бебаҳо боқий байрами БМТ қароргоҳи ҳамда Европа парламентида ҳам доимий равишда катта тантана билан нишонланиб келинмоқда. Бунга газета-журналларни мутолаа қилиб, телевизор кўриб ҳамда радиони тинглаб, Интернет сайтларига кириб ўзингиз ҳам жонли гувоҳ бўлиб турганингиздан Биз ҳам яхши хабардормиз...

Эндиликда Наврӯз байрамини ўтказиш маросимлари замон руҳи, талабига мослаб ўзгартирилмоқда ва қадимий анъаналарнинг ҳақиқий моҳиятини сақлаб қолган ҳолда янги мазмун ва замонавий белгилар билан янада ҳам бойитилмоқда.

Ҳозирда Наврӯзнинг ўзига хос рамзий тимсолини ўзида яққол гавдалантирувчи «Баҳорой» ушбу айёмнинг энг асосий қаҳрамони ҳисобланади. Одатда, Наврӯз келиши биланок Баҳорой безатилган очиқ машина ёхуд аравада маҳалла ҳамда кўча-кўйларни карнай-сурнай садолари остида астагина айланиб чиқади. Баҳорой ўлкага баҳор кириб келгани билан аҳолини табриклайди, ҳаммани Наврӯз

байрами тантаналарига чин қалбидан ҳамда самимий таклиф этади. Жойларда эса, гоятда шўх-шодон ўйин-кулгилар уюштирилади.

Бугунги кунлардаги Наврўз байрамининг гоъвий мазмун-моҳияти, **биринчидан**, халқимизнинг энг юксак меҳнат фаолияти билан чамбарчас боғланиб келган ёрқин ва ўта кўп қиррали улуғ интилишлари, юксак орзу-умидларига асосланганидадир;

иккинчидан, халқимизнинг турмуш тарзи, миллий руҳи, халқ санъатининг ажойиб шакллари ва турлари, турли мусобақалар билан диққат-эътиборни ўзига жалб этувчи ушбу байрам халқнинг маънавий турмушини бойитиш, англаш ҳамда халқимизнинг гўзал анъаналарини асраб-авайлаш ва сақлашга холис хизмат қилмоқда;

учинчидан, наврўз байрамини тантанали ўтказиш жисмонан ва маънавий жиҳатдан баркамол авлодни тарбиялашда, халқимиз барча соҳалардаги ижодиётининг жуда яхши намуналари мисолида уларнинг дунёқарашини шакллантиришда ҳамда миллий ўзликни англашда беҳад катта аҳамият касб этади.

Ислом Каримов 2008 йилги Наврўз байрамига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида ҳам таъкидлаганидек: «Халқимиз доимо орзиқиб ва интизор бўлиб кутадиган янги кун ва янги фасл дебочаси шарқона янги йилнинг бошланиши бўлмиш Наврўз айёми ўзининг маъно-мазмуни, кўрки ва таровати, теран фалсафаси билан бошқа байрамлар орасида алоҳида ўрин тутати, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди.

Нега дейилганда, Наврўз табиат очилиши, уйғониши ҳамда янгиланиш фасли бўлиб, Шарқ дунёсидаги энг қадимий, бизлар учун асл миллий, гоятда ардоқли ҳамда эъвозли байрамдир.

Наврўз ўзига хос бетакрор гўзал олам бўлиб, инсон зотини табиат билан доимо уйғун ва ҳамоҳанг бўлиб яшашга доимо даъват этадиган ўзаро меҳр-окибат, кадр-қиммат, хайр-саховатнинг рамзи ва ўзига хос бир белгисидир».

Хуллас, қадимий қадриятлар жамланган Наврўзимиз кўп ва ҳўп улуғ, буюк хосиятларга эга бўлган айёмдир. Наврўзни улуглар ва ардоқлар эканмиз, фикр-мулоҳазаларимизнинг исботи сифатида шоира Зулфия Мансурова битган «Табрик» сарлавҳали шеърдаги

қуйидаги соҳир сатрларни сизнинг эътиборингизга ҳавола этишни ҳам ўринли деб топдик:

Истиқболи буюк халқнинг баҳоридир бу,
Юртбошига суюк халқнинг баҳоридир бу,
Истиқлолу эрки нақднинг баҳоридир бу,
Мангу ёруғ пешонаси элимнинг бешак,
Ўзбекистон, янги кунинг – Наврўз муборак!

Бугунги Наврўз айёми моҳиятан Мустақиллик мазмуни билан уйғунлашиб кетганлиги ўзингиз ҳам ҳис этиб турибсиз. Биз бугун Наврўзни янгидан-янги орзу-умидлар, гўзал баҳор ҳамда яшариш маъноси билан биргаликда, миллий равақ, миллий тараққиётимиз, буюк келажак учун интилишнинг бунёдкор ғоялари ила муштарак ҳолда англамоқдамиз.

Шу боисдан ҳам меҳнат фахрийси Содиқжон Тўхтамурадов қаламига мансуб «Дунё ва давр» газетасининг 2016 йил 22 мартда босилган «Қадрдон юртим» сарлавҳали битигиниям Сиз азизларга чексиз ҳурмат-эҳтиром ила, улуғ айём табриги сифатида илдиндик:

Истиқлолга юз тутдинг, гурурим чексиз,
Дилимда ҳаяжон, илҳомим тубсиз.
Субҳи содиқ онлари қаламим тинмас,
Мадҳингни ёзишдан тинмагай ҳаргиз.
Бутун дунё тан олган, табаррук элим,
Наврўзинг муборак, қадрдон юртим!

Ватаним бағри кенг, ҳамиша шодлик,
Бир пиёла чойи бор, нони ҳам тотлик.
Асли кимлармиз бугун билолдик,
Ҳаксевар миллатлар дуосин олдик.
Бутун дунё тан олган, табаррук элим,
Наврўзинг муборак, қадрдон юртим!

Она диёр, боримсан, Ўзбекистоним,
Халқимга тухфа деб ёзай достоним.
Раббим қўллаб турар, тўла иймоним,

Ватанимга фидодир, Содик жон-таным.
Бутун дунё тан олган, табаррук элим,
Наврўзинг муборак, кадрдон юртим!

Наврўз байрами воситасида халқимизнинг жуда бой миллий-маънавий мероси қайтадан қаддини баланд кўтармоқда. Жойларда маданиятмизнинг негизлари ва миллий қадриятларимиз тикланиб, унга янги ҳаёт, янги умрни бахш этилмоқда. Наврўз мустақиллик ҳамда элнинг ўзига росаям хос ва мос бўлган жудаям бой миллий маънавияти негизлари билан янада уйғунлашиб бормоқда.

Зотан, Наврўз ва Мустақиллик бизлар учун тенгдош бўлиб янгидан дунёга келди ва Дунёга ўзлигини росаям кўз-кўз этмоқда. Айни пайтда бўлса, қайта тикланган Наврўз қайтадан тикланган Миллий Истиқлол тантанаси, тараққиёти туфайлигина ўзининг асл, ҳақиқий, чинакамга ўзига хос ва мос мавқеига эга бўлганлигини ўзингиз жудаям яхши кўриб-билиб турибсиз.

Миллий Истиқлол ғоялари халқимизнинг қадимий удумлари, чинакам турмуш тарзи, урф-одатларини ўзидаям мужассам этган, анъаналарни абадиятга айлантира олган айём, башариятнинг боқий бебаҳо байрами бўлмиш – Наврўздан мададни олди, руҳни олди.

Ана шу қудратли руҳият эса элнинг жон-жонига, қон-қонига, тарихий илдизларигача сингиб кетди.

Демак, эндиликда бизлар миллий Истиқлол тушунчаси билан Наврўз нашидасини бир-биридан сира ҳам ажрата олмаймиз.

Умуман, Наврўз асрлар мобайнида биз учун эзгулик, хурлик, озодликнинг тимсоли, инсон қалби ва онгида бунёдкор, ёруғ орзумидлар астагина куртак очадиган фасл бўлиб келган ва келажакда ҳам, албатта, шундай бўлиб қолажак.

Чунки, бутун башариятнинг боқий байрами бўлмиш – Наврўз биз қандай улуг аждодларнинг энг асл авлоди эканимизни, қандай буюк, бой мерос, қадриятларнинг ҳақиқий ворислари эканимизни, маррани жуда баланд олаётганимизни, ўша юксакликларни эса забт этаётганимизни Жумлаи Жаҳонга яққол намоён этадиган улкан бир маънавий кўзгу ҳисобланади.

ХОТИМА

Ҳар қандай этнос, халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажагини улар ҳаётининг маънавий кўзгуси, қувончи ва шодлиги манбан бўлмиш байрамларисиз тасаввур қилиш ғоятда мушкул. Ўзининг гўзал, завқли, хушчақчақ байрамларига эга бўла олган халқнинг келажаги ҳам, истиқболи ҳам ниҳоятда порлоқдир.

Зотан, ота-боболаримиз неча минг йиллар давомида юксак маънавият сифатида эъзозлаб, аждодлардан авлодларга маънавий мерос қилиб қолдирган байрамларини эҳтиёткорлик билан оқилона равишда тиклаб, ҳозирги замон руҳи билан роса бойитиб, истиқбол йўлини белгилаш ҳамда келажак авлодларга асраб-авайлаб етказиб бериш муқаддас вазифамиз ва маънавий бурчимиз эканлигини ҳеч қачон унутиб қўймаслигимиз даркор.

Она Республикамининг Биринчи Президенти Ислом Каримов «2016 йил Наврўз умумхалқ байрамига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисида»ги қароридан «Наврўз байрамининг тарихи, уни нишонлаш билан боғлиқ урф-одат, анъана ва қадриятларимизнинг моҳияти ва аҳамиятини ғоятда кенг ёритиш» масаласи тарихчилар, олимлар, этнологларнинг зиммасига юксак зиёлилик масъулияти сифатида қўйилганидан ўзингиз ҳам ниҳоятда яхши бохабарсиз.

Байрамлар инсон, жамият, давлат ҳаётининг теран маънавий илдизларидан бири, унинг ғоятда муҳим қисмидир. Байрам шахс, оила, жамият, миллат, давлат, халқаро ҳаётдаги энг муҳим ҳодиса, воқеа, саналарни қайд этиб боради ва уларни тантанали равишда нишонлашга шарт-шароит ва имкониятни яратиб беради.

У кишилар ҳаёти ва меҳнат фаолиятида эришган ютуқларини турли тантаналар орқали яққол ифодалайдиган маънавий-маърифий ҳодисадир. Ўзбекнинг халқида қадим-қадимдан йирик бунёдкорлик ишларнинг бошланиши ва якунланиши жараёни одатда жуда катта байрамга айланиб кетади.

Байрамлар инсониятнинг ўзи минг машаққатлар билан босиб ўтган йўллари чуккур англашга, эришилган ғалабалардан ҳақли

равишда фахрланишга, эртанги кун учун асосли режалар тузишга, келажакдаги фаровон ҳаётга катта умид боғлашга ёрдам беради. Айни шу боисдан ҳам, байрам арафасида кишилар бир-бирларини самимий табриклайдилар, кексаю ёшларга энг эзгу орзу-ниятларни, хоҳиш-истакларни билдирадилар.

Байрам кунларида кишилар «Орадан шунча... вақт ўтибди-я?!» деган сўзларни жуда кўп бора айтадилар. Байрамлар инсон учун энг улўф, кадрли, орқасига сираям қайтариб бўлмас мулк – вақтнинг кадрига етишга, уни бениҳоя эъозлашга, асраб-авайлашга даъват этади.

Байрам кунлари халқимиз учун азал-азалдан тинчлик-тотувлик палласи ҳисобланган. Ўша кунни уруш-жанжал ва низо-можаролар тўхтатилган. Бу кунда кишилар ўртасидаги адоват, гина-кудуратлар унутилган, ўзаро аразлашиб қолган кишилар эса байрам баҳонаси билан ярашиб ҳам олганлар. Байрамлар чоғида шундай ниҳоятда кўтаринки бир руҳий ҳолат вужудга келадики, унда ҳамма кишилар ғоявий-маънавий жиҳатдан бирлашадилар, натижада эса, эл-юртда бунёдкорлик учун асос бўлмиш ўзаро бирдамлик, тинчлик-омонлик ва ҳамжиҳатликнинг руҳи ҳам шаклланади.

Байрамларда вужудга келадиган ниҳоятда кўтаринки кайфият, роса ҳам обод бўлган кўнгил эса, ўз навбатида кишиларни эртанги кунга орзу-умидни боғлашга, келажакка бўлса қатъий ишонч билан қарашга тинимсиз тарзда ундаб туради.

Байрамлар ижтимоий-маданий ҳаётнинг кўзгуси сифатида ҳар бир халқнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ютуқларини ҳам дунё аҳлига бениҳоя кенг равишда намоиш қилади.

Байрамнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий аҳамияти шу билан белгиланадики, у муҳим анъаналарни қўллаб-қувватлаш асосида башарият маданиятининг ютуқларини янада мустаҳкамлайди.

Байрамлар моддий ҳамда маданий ҳаётда эришилган каттақон муваффақиятларнинг ўзига хос бўлган намоишиям ҳисобланади. Чунки, байрам кунига бағишланган тантаналарда иштирок этувчи барча муассасалар, корхоналар, ташкилотлар ўзлари эришган катта муваффақиятларни эл-юртга ҳам намоиш қиладилар.

Айнан байрамлар бутун дунё маданияти хазиначисига йирилган кимматли маънавий бойликларни ўз руҳида мужассамлаштиради. Шу боисдан ҳам байрамлар инсоният маданиятининг ғоятда муҳим шаклларида бири бўлиши билан бир қаторда, кишилик жамиятини ривожлантиришнинг самарали воситаларида бири ҳисобланади.

Зардуштийлик динига эътиқод қилиш давридаёқ, яъни бундан 3500 йил муқаддам қадимий аجدодларимиз байрамлари тизимиям шаклланган. Бунда Наврўз, Меҳржон, Сада, Ангом каби байрамлар айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлган. Уларда яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва қоронғулик, иссиқлик ва совуқлик, ҳаёт ва ўлим, савоб ва гуноҳ ўртасидаги зиддиятлар акс этиб, ўша давр одатларида биз учун ниҳоятда азиз инсонийлик белгилари – эзгулик, яхшилик, одамгарчилик, меҳрибонлик, меҳр-мурувватлилиқ ва раҳм-шафқат, хайр-саховат маънавий-инсоний фазилатлари қадрлана бошланган.

Ўрта асрлардан бошлаб эса диний байрамлар – Рўза ҳайити, Қурбон ҳайити сингари бир қатор айёмлар ота-боболаримизнинг маънавий-маърифий ҳаётига ҳам катта таъсир ўтказа бошлаган эди.

Хуллас, тарихнинг чин мулкига айланиб бўлган минг йиллар мобайнида буюк халқимизнинг турли-туман диний эътиқодлари анъанавий маҳаллий байрамлар руҳияти билан чамбарчас боғланиб кетган. Уларнинг ўзаро муштараклигисиз улуғ ўзбек халқининг байрамлари мазмун-моҳиятини ва шакл-шамойилини ҳам тасаввур қилиш ниҳоятда мушкул.

Ҳозирги ғоят мўрт, беҳад қалтис, мураккаб ҳамда таҳликали даврда ўзбек халқи анъанавий байрамларининг ахлоқий-тарбиявий жиҳатларига ҳам алоҳида диққат-эътибор бермоғимиз лозим. Зеро, халқ байрамларида энг қадимий миллий ҳамда диний одатлар ўзаро чатишиб кетиб, улар одамлар ўртасида меҳр-оқибат, иззат-ҳурмат, қадр-қиммат, мурувват сингари чинакам инсоний фазилатларнинг раванқ топишига жуда катта хизмат қилади.

Буюк ўзбек халқи анъанавий байрамлари аجدодларимизнинг энг яхши, улуғ фазилатлари, фикрлари, ғоялари, чинакам ҳаётий тажрибалари, ютуқлари, қадриятларини мужассамлаштиргани учун ҳам жамиятни ахлоқий соғломлаштирувчи ва инсонпарварликни

барқарор этувчи, аҳолининг маънавий жиҳатдан камол топишига хизмат қиладиган муҳим бир омил сифатида намоён бўлади.

Шунингдек, байрамлар одамлар орасидаям одоб-ахлоқ, имон-этикод, инсонпарварлик, меҳр-мурувват, саховат, одиллик, ҳалол-поклик, биродарлик, ватанпарварлик, меҳмондўстлик хислатларини равнақ топтиришда ниҳоятда муҳим таянч ҳам ҳисобланади.

Байрамлар моҳияти уларнинг мазмуни, илгари сурилаётган ва тарғиб-ташвиқ этилаётган ғоясига бевосита боғлиқ бўлади.

Мазмун-моҳият, ғоя ҳар қандай байрамнинг асосини, образли қилиб айтганда, «жони», «қони»ни ташкил этади. Узоқ давом этган тарихий тараққиёт жараёнида байрамларнинг асл маъноси, ғояси халқнинг ўйлари, дардлари, орзу-умидлари асосида пайдо бўлган ва турли-туман даврларда ўзгариб, ё йўқолиб кетган, ё худ заифлашган ёки аста-секинлик билан ривожланиб бораверган.

Мустамлакачилар ҳам, маҳаллий ҳукмдорлар ҳам халқимиз азалий ва абадий байрамларининг мазмун-моҳиятига ўзларининг бузғунчи – вайронкор ғояларини сингдириб юборишга ўта ҳаракат қилганлар. Масалан, Наврўз ҳамда Меҳржон сингари айёмларга мустамлакачилар ўз мафқураси ёки ислом дини пешволари диний ғояларни сингдиришга интиланганлар. Шўролар эса Ҳосил тўйини социалистик ғоялар билан бойитишга ҳам урингандилар.

Зўравонлик билан мажбуран сингдирилган ғоялар ўз-ўзидан анъанавий байрамлар мазмун-моҳияти, шаклига анчагина путур етказишга улгурган. Бундай ҳолат эса, ўз навбатида, одамларнинг байрамларга бўлган табиий қизиқишларини сусайтириб юборган. Ушбу сабабларга кўра, айрим қадимий байрамлар бутунлай унутиб юборилган ёки улар давом эттирилмагани учун йўқолиб кетган.

Ҳукмдорлар халқ урф-одатлари, расм-русумлари, анъаналари ва байрамларига фақат ўзларигагина хизмат қилувчи ғояларини сингдириб қолган пайтларда бўлса уларни тақиб қўйишга ҳаракат қилганлар. Бироқ, аҳоли учун қулай шароит пайдо бўлиши биланоқ байрамлар мазмунига яна «жон» кириб кетган. Жумладан, миллий мустақиллик даврида шундай янги имконият яратилдики, халқнинг табиий-маънавий эҳтиёжиям қондирадиган байрамлар

(Наврӯз, Ҳосил байрами) янгича мазмун ва янгича бунёдкор гоялар билан янада бойиган ҳолда қайтадан тикланди.

Қадимдан турли-туман босқинчи, кўчманчилар ва бошқалар Ватанимиз маданиятига маълум бир даражадаги ижобий ёки салбий таъсирни кўрсатишга улгурганлар. Бироқ, ўзгаларнинг анъаналари ва байрамлари ҳеч қачон маҳаллий ўзбек халқининг асл маданияти ва урф-одатларининг ўзагини, ўқ илдизини ташкил эта олмаган.

Аждодларимизнинг урф-одатлари, анъаналари ва маънавияти ўз Ота юртимизда – энг қадим-қадимдан Турон, Мовароуннахр, Туркистон, Ўзбекистон деб аталмиш айнаи ўзимизнинг ҳудудимизда пайдо бўлган ва ривож топиб келган.

Республикамизнинг Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг ҳақли равишда ва ниҳоятда кўп бора қайта-қайта таъкидлаганидек, «...кўчманчилар, босқинчилар келиб кетаверади, лекин халқ, боқий қолаверади, унинг маданияти абадий яшайди».

Советлар замонида, айниқса, коммунистик мафқуранинг ёвуз қарашлари ўзининг энг юқори нуқтасига эришган XX асрнинг 70 – 80- йилларидан бошлаб кўплаб миллий анъаналар қаторида Наврӯз байрами ҳам «ўтмишнинг сарқити» сифатида жуда қораланган. Баъзи маҳаллий раҳбарларнинг ноҳўя хатти-ҳаракатлари туфайли мазкур байрамни «Навбаҳор» деб номлашга ҳам ҳаракат қилинган, уриниб кўрилган эди.

Мустақиллик йилларида миллий ва анъанавий байрам бўлмиш Наврӯз қайтадан ўзининг муносиб ўрниниям топди ва 1990 йилдан бошлаб 21 март куни оммавий дам олиш куни сифатида мамлакат миқёсида кенг нишонлана бошланди. Наврӯз байрами орқали ўзбек халқининг жуда бой тарихи, маданий мероси, миллий қадриятлари тикланиб, унга янгидан чинакам ҳаёт бахш этилмоқда.

Самарқанд давлат музей-кўрикхонаси археология фондида қадимий ҳамда навқирон Афросиёбда ўтказилган қазилма ишлари пайтида топилган мил. авв. VI – V асрларга тегишли бўлган ўғир сақланмоқда. Аждодларимиз Наврӯз кунини меҳр-мухаббат билан пишириладиган сумалак учун ундирилган буғдойни айнан мана шундай ўғирда янчиб, ширасини олганлари тарихий манбалардаям анчагина кенг тарзда баён этилган.

Ушбу фонддаги Наврӯз билан бевосита боғлиқ жудаям нодир ашёлардан яна бири VII – VIII асрларга оид ошиқлар ҳисобланади. Ошиқ ўйини қадимий миллий ўйинлардан бўлиб, у асосан баҳор пайтларида, айнан байрамлар чоғида ўйналган. «Абадий барҳаёт шаҳар» – Самарқанддаги музейда сақланаётган ўртаси тешик бу ошиқлар айнан ушбу ўйин учун мўлжалланган экан. Бу ҳақда эса кўплаб тарихий китобларда маълумотлар бор. Этнография фонди бўлимида авайлаб сақланаётган, Наврӯз байрами чоғида хотин-қизлар кийган миллий либослар, турли тақинчоқ ва безаклар ҳам ўзига хос тарихга эга. XIX аср охири ва XX аср бошларига оид бу ашёларда Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё, Хоразм, Тошкент ҳамда Фарғона водийси аҳолисининг ўзига хос турмуш тарзи ва кийиниш маданияти ҳамда анъаналари ўзининг ифодасини топган.

Бундан ташқари, музей-қўриқхона тасвирий санъат фондида Наврӯзга оид маросимлар ва халқ сайиллари ифода этилган кўплаб рангтасвир ҳамда графика асарлари ҳам мавжуд. Ушбу ашёлар ҳам ушбу байрамнинг асл тарихи, у билан боғлиқ қадриятлар ҳақида узоқ мозийдан ҳикоя қилади.

Жумладан, самарқандлик машҳур мусаввир Намоз Султонов томонидан 1977 йилда ишланган тасвирий санъат асарида сумалак пишириш маросими ўзининг аксини топган.

Тагин бир таниқли ижодкор Мирсаид Самадов асарида бўлса Наврӯз маросимидаги кураш миллий ўйинини тасвирлаган. Бундай ғоят гўзал рангтасвир асарлари Наврӯз тақиқланган пайтларда ҳам, халқимиз ўзлигини сира йўқотмаган ҳолда, бу байрамни гарчи тор доирада бўлса-да, нишонлаганини, анъаналарни сақлаб қолганини кўрсатади.

Кейинги йилларда эса Наврӯз байрамининг арафасида музей-қўриқхонада ниҳоятда асраб-авайлаб сақланаётган ноёб тарихий экспонатларни жамлаган ҳолда махсус кўргазмаларни ташкил этиш ҳам жуда яхши, эзгу бир анъанага айланиб бормоқда

Наврӯз байрамининг энг асосий қисми томоша ҳисобланади. Бизда қадимдан «Майдон томошаси» деган бир тушунча ҳам бор. Яъни, махсус равишда тайёрланган саҳнада эмас, кенг далаларда кизиқчилар, халқ театри вакиллари, дорбозлар, аскиячилар ва халқ

ансамбллари чиқишлари бўлганки, буни «Майдон томошаси» деб айтилган.

Ана шундай жуда кенг майдон томошаларидаги қадимий урф-одатлар ва ҳаракатлар Наврӯз байрамини нишонлаш муносабати билан қайта тикланди. Масалан, халқимизда қадимдан ковуш рақси бўлган. Шу рақс қайсидир бир қишлоқларимизда сақланиб қолган экан ва бугунги кунларда Наврӯз байрами дастурига киритилди.

Бу сингари қайтадан тикланган кўшиқлар, рақслар, лапарлар аллақанча, сон-саноксиз. Ва айнан шу муносабат билан юртимизда фольклор-этнографик ансамбллари фаолияти ниҳоятда кенг қулоч ёйганлигини ўзингиз ҳам кўриб-билиб турибсиз. Ҳозирги даврда нафақат ҳар бир вилоятда, балки ҳар бир туманда ҳамда кўпгина қишлоқларимиздаям фольклор-этнографик ансамбллари жуда кенг миқёсда халқимизнинг қалбига, кўнглига қувонч бағишламоқда, руҳини бўлса янада юксак-юксакларга кўтармоқда.

Уларнинг репертуарларида асосан Наврӯз билан боғлиқ урф-одатлар, кўшиқлар ва лапарлар ўзининг саҳнавий талқинини ҳам топмоқда. Биргина мисол — келин салом. Саҳнада сиз кўрганингиз келин салом реал ҳаётимиздаги, турмушимиздаги келин саломдан анча фарқланади. Демакки, турмушда бўладиган келин саломнинг янги саҳнавий талқини яратилган. Ушбу саҳнавий кўринишларда ўша кўҳна анъаналардаги энг асосий ҳолатлар сақланиб қолинган. Буларнинг таркибига бўлса қўш ҳайдашда, хирмон совиришда ва хунармандчиликда айтиладиган ўнлаб кўҳна халқона кўшиқларни киритишимиз мумкин. Уларнинг барчаси Наврӯз байрамида жуда кенг равишда талқин этилмоқда. Бу маданий ҳаётимиздаги улкан маънавий воқеалардан бири ҳисобланади.

Аждодларимизнинг буюк маънавий меросини тиклаш бўйича қилинаётган ишларимизни бутун жаҳон аҳли ҳам тан олмоқда. Бу борадаги оламшумул ишларимизни ўрганиш мақсадида дунёнинг кўп мамлакатлари (чунончи, АҚШ, Норвегия, Голландия, Франция, Германия, Туркия, Япония)дан келган мутахассис-олимлар бизнинг чинакам ўзбекона анъанавий маданиятимизни, жумладан, миллий байрамларимизни қайтадан янгиланган, замонавийлашган ҳолатда тиклаш бўйича қилинаётган саъй-ҳаракатларга қойил қолмоқдалар.

Агар, керак бўлса, биз ўзга халқлар баҳорий байрамларидаги ижобий жиҳатлардан фойдалансак, сираям ортиқчалик қилмайди. Японияда баҳорнинг дастлабки ҳафтасида «Мома-но сэкку», яъни ўрик гули байрами нишонланади. Таиланднинг Чиангмай шаҳрида ҳар йил февраль ойининг биринчи жумасида «Гуллар сайри» деган маросим бошланади. Руминия ва Молдовада баҳорнинг илк куниси «Мэрцишор» тантанаси бўлади. Шу куни одамлар бир-бирларига оқ ва қизил дастурмоқларни совға қилишади. Дастурмоқни олган кишилар эса уни бир ой авайлаб сақлаб, 1 апрелда дарахтга илиб қўядилар. Бу ҳолат улар учун кўкларнинг даракчиси ҳисобланади. Асосий тадбирлар эса айнан шундан кейин бошланиб кетади...

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғида беҳад улкан тантаналар билан нишонлаган 2015 йилги Наврўз байрамида Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларнинг бадиий-фольклор ва этнографик чиқишларига ҳам бениҳоя кенг ўрин берилган эди. Ҳар бир ҳудуднинг ранг-баранг дастурларида уларнинг ўзига хос анъаналари, лапару ўланлари, рақс ва ҳазил-мутойиба, бахшилар айтишуви ижро этилди. «Оламни маҳлиё айлаган диёр»имизда гўё бир тану бир жон бўлиб ва ҳамжиҳатликда яшаб келаётган барча миллатлар ҳамда элатлар вакилларининг гўзал бадиий чиқишлари эса қалбларимизни бениҳоя улкан фахр-ифтихорга тўлдирди.

Фахр ва ифтихор билан шуни ҳам қайд этиш лозимки, Ота юрт – Ўзбекистон Республикасида турли-туман миллий ва анъанавий байрамларни ташкил этилиши масаласи МДХда энг илгор тажриба сифатида ҳам тан олинмоқда. Шунинг учун бўлса керак, дунёнинг кўпгина юртларидан мамлакатимизга келган мутахассис олимлар Ўзбекистон байрамлари савиясига тан бериш билан бир қаторда, юртимиз маънавий тикланиш, миллий тикланиш тажрибаларини янада жиддийроқ ўрганиш бўйича илмий тадқиқотларни ҳам амалга оширмоқдалар.

«Олдиндан оққан сувнинг қадриям йўк», деганларидек, ўзбек миллий ҳамда анъанавий байрамларининг тарихи, мазмун-моҳияти муаммоларини биздан кўра кўпроқ чет эл олимлари жиддий тарзда ўрганмоқдалар. Балки бизлар ўзимизнинг муваффақиятларимизга ўзимиз маълум бир даражада ўрганиб ва кўникиб колгандирмиз.

Эҳтимол, хорижликлар бизнинг минглаб йиллик улуғ тарихга эга бўлган маънавият-маърифат соҳасидаги буюк ютуқларимиз ва тажрибамизни узоқроқдан теранроқ кўра олсалар керак. Европадан, Америкадан келган олимлар байрам бўйича тажрибаларимизни кизиқиб ўрганаётганлари хусусида юқоридаям қайд этгандик.

Хусусан, америкалик социолог олим Лора Адаме бизнинг Она Ватанимизда бир неча йил яшаган ҳолда, ўзи бевосита иштирокчи сифатида қатнашиб, Ўзбекистонимиз байрамларига оид докторлик диссертациясини ёзди ва уни Америкада муваффақиятли ёқлади.

Албатта, бу борада биз ҳам фақат ўзгалардан умидвор бўлиб, оғзимизни очиб ўтирганимиз йўқ. Мустақиллик йилларида Наврўз байрами тарихини ўрганиш борасидаям маълум бир ишлар амалга оширилмоқда. Масалан, 1992 йилда Ўзбекистон Республикасининг Фанлар академияси нашриёти «Наврўз» деган яхши китобни нашр этганди. Бу китоб, гарчи илгарироқ нашрга тайёрланган бўлса-да, фақат 1992 йилга келибгина чоп этиш имкони бўлди. Демакки, бу китоб ҳам миллий мустақилликнинг мевасидир. Шундан кейин Наврўз ҳақида кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борилди.

Бу байрам мавзусида бир қатор илмий ишлар қилинган. Айни жараён билан боғлиқ тадқиқотлар сирасига Маматқул Жўраевнинг «Наврўз байрами» ва «Ўзбек мавсумий маросим фольклори» деган яхши китобларини, Абдулатип Саримсоқовнинг «Ўзбекларнинг таквимий маросимлари» номли монографияси, Шомирза Турдимов ва Жаббор Эшонқулов томонидан тузилган «Наврўз нашидаси» тўпламини ҳам киритишимиз мумкин. Тўпламдан Наврўз ҳақида Рабғузидан тортиб то бугунги кунларга қадар ёзувчи-шоирлар томонидан она Наврўзга бағишлаб битилган ижод намуналари ва фольклор намуналари ўрин олган. Шу ўринда Наврўзни ўрганиш борасида ҳали лозим бўлган вазифалар ниҳоятда кўп. Масалан, бизга Наврўз тарихи бўйича унинг барча қирраларини тўла-тўқис камраб оладиган китоб керак.

1990 йилдан бошлаб бугунга қадар Наврўз айёми, байрамини тантанали нишонлашда Ота маконимизнинг маданият ходимлари томонидан эгаллашга муваффақ бўлинган улкан амалий тажрибани

умумлаштириш ва уни жуда кенг тарғиб-ташвиқ қилиш масаласи ҳам долзарб вазифалардан бири бўлиб турибди.

Ҳар йили пойтахтимизда ниҳоятда кўтаринки руҳда, бутун дунё аҳолисини ҳам ҳайратга соладиган даражада нишонланадиган асосий байрам томошаларини ўрганиш, тадқиқ қилиш вақти ҳам етиб келди. Ушбу байрам дастурларини ўрганишнинг икки муҳим, долзарб жиҳати ҳам бор. Биринчидан, бу тантаналарда аллақанча деярли унут бўлаёзган ирим-сиримлари ва маросимлардан тортиб, зўр фольклор намуналаригача аксарияти қайтадан тикланди.

Иккинчидан, бизнинг шоирларимиз, санъаткорларимиз ушбу томошани мукамал ўтказиш учун ўз ижодий фаолиятларини ҳам янада фаоллаштирдилар. Демак, бу жараёниям жиддий ўрганиш, ўзлаштириш керак бўлади. Хусусан, санъатшунос, фольклоршунос, адабиётшунослар, тарихчилар, этнологлар ва бошқа соҳаларнинг вакилари айнан ушбу соҳада ўзларининг кучлари, салоҳиятларини бирлаштириб, улкан монографик асарларни яратишлари бугунги давримизнинг чинакам ҳамда долзарб талаби ҳисобланади.

Шундай қилиб, қадимги даврлардан бошлаб шакллана борган ўзбек халқи байрамларини махсус ва ҳар томонлама ўрганиш ва баён этишга ҳалиям жуда каттагина эҳтиёж мавжуд.

Тўғри, бир қўлланма доирасида ўзбек халқининг байрамлари, анъаналарни абадиётга айлантира олган айём ҳамда башариятнинг боқий байрами – Наврўзнинг тўлиқ тарихи, унинг мазмуни ҳамда моҳиятига доир барча муаммоларни қамраб олиш жуда ҳам қийин назарий, илмий-амалий муаммолардан бири ҳисобланади.

Шундай бўлишигаям қарамай, қўлингиздаги ушбу қўлланмада бир неча минг йиллик ўзбек халқининг азиз байрамлари, айниқса, Наврўз тарихи, унинг энг қадимги даврлардан токи ҳозирги кунгача бўлган ривожини, муҳим босқичлари, асосий турлари ва анъаналарини шакллана боришини, тарихий тажрибаларини, шўролар давридаги жуда оғир аҳволи, мустақиллик шароитида бўлса қайтадан тикланиши ҳамда истиқболи хусусида ўзингиз ҳам юқорида ўқиб чиққанингиз маълум бир фикр-мулоҳазалар баён этилган.

Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислон Каримов жудаям ҳақли равишда таъкидлаганидек: «Миллат бор экан, миллий давлат

бор экан, унинг мустақиллигига ҳамда эркинлигига, анъана ва урф-одатларига таҳдид соладиган, уни ўзининг таъсирига олиш, унинг устидан ҳукмронлик қилиш, унинг бойликларидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга қаратилган интилишлар, ҳаракатлар доимий хавф сифатида сақланиб қолиши муқаррар».

Улуғ айёмлар, айниқса башариятнинг боқий байрами – Наврўз халқимизнинг ғурур-ифтихориниям тиклаш, унинг қалби ва онгига миллий истиқлолнинг энг бунёдкор ғояларини сингдириш, эркин, озод ҳаёт, умр кечиришга тинимсиз равишда тарғиб-ташвиқ этиш, одамларнинг руҳиятини эса баланд кўтариб, уларни юрт ободлиги, бунёдкорлик ҳамда яратувчанлик ишларига чорлаш вазифасини ҳамиша бажараверади.

Байрамларда, айниқса, асрлар бағридан етиб келган шодиёна – Наврўз айёмида фуқароларнинг хурсандчилик туйғулари янадаям жўш ураверади, агарда таъбир жоиз бўлса, истиқболли Истиқлол нашидаси тараннум этилади.

Бу бўлса, ўз навбатида, буюк ўзбек халқи қалбида истибдодга барҳам бериб, миллий истиқлол йўлида дадил қадамини босаётган Ота юртимиз, Она Ватанамиз – Ўзбекистоннинг бугуни ва порлоқ келажагига ишонч туйғуларини уйғотади, кучайтиради ва бизларни маррани тагин ҳам юксакроқ олволиб, доим олға қадам ташлашга тинимсиз тарзда чорлайверади.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг 2016 йилги Наврўз байрамига бағишланган тантанали маросимдаги сўзидан

Ассалому алайкум, азиз ватандошлар! Муҳтарам меҳмонлар!

Табиат уйғониб ва гул-чечаклар очилиб, атроф яшил либосга бурканиб бораётган шу кунларда яшариш ва янгиланишнинг фасли бўлмиш Наврўзи олам юртимизга кириб келиши муносабати билан сиз, азизларни, сизларнинг тимсолингизда бутун халқимизни чин қалбимдан табриклаш, барчангизга ўзимнинг чуқур ҳурмат ҳамда самимий тилакларимни изҳор этиш – мен учун катта бахтдир.

Наврӯзи олам барчамиз учун неча минг йиллик тарихга эга, илдизлари «Авесто» даврида пайдо бўлган, қадимий, асл миллий, ҳар қандай сиёсатдан буткул йироқ, кеча ва кундуз тенг келадиган шарқона янги йил бўлиб, эл-юртимиз табиатига, онгу тафаккури, калби-шуурига чуқур сингиб кетган энг севимли ва энг гўзал баҳор байрамидир.

Айни шу бетакрор ва дилбар фаслда кўклам нафаси ва майин шабадалар кириб келиши, куртакларнинг очилиши билан инсон вужудига баҳор нашидаси югургандек бўлади. Барчамиз ўзимизни яшариб кетгандек, куч-қувватга ва шижоатга тўлгандек сезамиз, ўзимизни табиатнинг узвий ва ажралмас қисми деб ҳис қиламиз...

Аҳолимиз, қайси миллат ва элатнинг вакили бўлишидан қатъи назар, байрамона кайфиятга берилиб, ажойиб айёмни катта шоду хуррамлик билан ўтказди, бундай дамларда нафақат таниш, балки нотаниш одамларни ҳам чин дилдан қутлаб, бағрига босиб, соглик, бахту саодат тилаши ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди, десам, айни ҳақиқатни айтган бўламан...

Наврӯзнинг ўлмас руҳи, қадриятлари ажодлардан-авлодларга безавол ўтиб келмоқда, орадан қанча йиллар, замонлар ўтмасин, бу гоё ва одатлар бугунги кунда ҳам халқимизнинг онгу тафаккурида чуқур из қолдириб, кучайиб бормоқда...

Бугун шу файзли майдонда жамулжам бўлган сиз азизларни қутлаб, сизларнинг тимсолингизда, энг аввало, Ўзбекистонимизни янада обод ва фаровон қилиш йўлида ўзининг мардона меҳнати ва матонати билан улкан ҳиссасини қўшаётган, эришаётган ютуқ ва марралари билан барчани қойил қолдираётган, ёвуз кучларга асло бош эгмайдиган, ўзининг қадр-қимматини, мустақиллигини жуда юксак баҳолайдиган, багрикенг халқимизни кўраман. Ва шу юксак минбардан туриб, ана шундай олижаноб фазилатлар соҳиби бўлган халқимизнинг олдида таъзим қиламан...

Барча-барча орзу-ниятлармиз ушалсин!

Наврӯзи олам барчамизга муборак бўлсин!».

МУНДАРИЖА

Муқаддима.....	4
Наврӯз байрами тарихига оид манбалар.....	11
Қадимий аجدодларимиз – зардуштийларнинг азиз айёмлари.....	27
Ўрта асрлардаги анъанавий байрамлар.....	103
Истибдод – мустамлака давридаги байрамлар.....	183
Миллий Истиклол даврининг Наврӯзи.....	226
Хотима.....	267

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
НАМАНГАН ВИЛОЯТ «КЕЛАЖАК НУРИ» НОДАВЛАТ
НОТИЖОРАТ ТАШКИЛОТИ

Бахтиёр ИСОҚОВ
Наргиза ИСОҚОВА

НАВРЎЗ – МУСТАҚИЛЛИК БЕРГАН НЕЪМАТ

Асрлар бағридан келган шодиёна, башариятнинг бокий байрами, улкан маънавий кўзгу, гурур ва ифтихор манбаи, анъаналарни абадиятга айлантирган айём – Наврўз байрамига бағишлаб ўтказиладиган тарғибот-ташвиқот жараёнида фойдаланиш учун услубий қўлланма

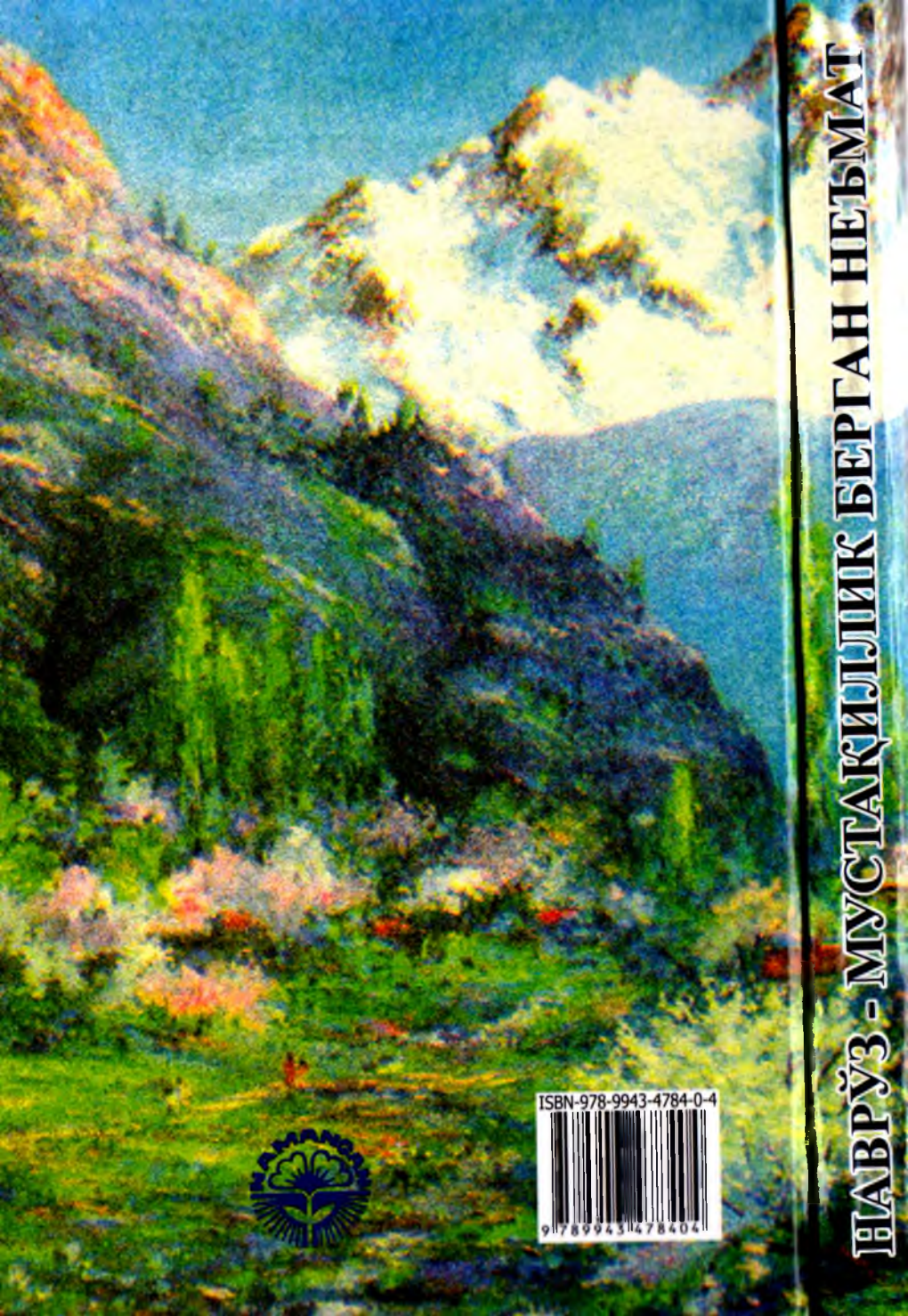
Мухаррир:	Гулчеҳра Зокирова
Бадий муҳаррир:	Фарҳод Исоқов
Дизайнер:	Беҳзод Исоқов
Мусаҳҳихлар:	Комила Қаюмова, Дилдора Исоқова
Саҳифаловчи:	Шаҳноза Исокова

Теришга берилди 01.02.2017. Босишга рухсат этилди 07.02.2017 й.
Бичими 60x42 1/16, Ҳажми 17,5 босма табоқ. Адади 800 нусха.
Буюртма № 5. Баҳоси келишилган нарҳда

“Наманган” нашриёти: Наманган шаҳри, Навоий кўчаси, 36- уй
Нашриёт лицензия рақами А1 – 156, 2009 йил 14 августда берилган

“Vodiv Poligraf” МЧЖ босмахонасида чоп этилди
Манзил: Наманган шаҳри, 5-кичик туман Ғалаба кўчаси, 19-уй

НАВРЎЗ - МУСТАҚИЛЛИК БЕРГАН НЕЪМАТ

ISBN-978-9943-4784-0-4

9 789943 478404